

Építészmérnöki Kar
Építészettörténeti és Műemléki Tanszék

MŰEMLÉKVÉDELEM

5.0 változat

Jegyzet és ábraanyag
összeállította : Mezős Tamás

az Építészmérnöki Kar IV. éves nappali tagozatos hallgatói
számára

BUDAPEST
2001

1. BEVEZETÉS, A MŰEMLEKVÉDELEM TÁRGYA, FELADATA

A műemlékvédelem az építészettörténeti stúdiumokat lezáró, az eddigi tanulmányokra támaszkodó, a korábban megszerzett ismereteket felhasználó tárgy. A félév során kettős cél elérését tűzzük magunk elé. Egyrészt nagy vonalakban megismerkedünk a műemlékvédelem elveinek és módszereinek kialakulásával, másrészt a gyakorlatban általánosítható, elvekkkel és módszerekkel.

“Hazánk történelmének, kultúrájának és művészetének pótolhatatlan örökségét képezik azok az alkotások, amelyek a környezet kiemelkedő értékeiként az ország és az egyes települések arculatának jellegzetes meghatározói, kulturális hagyományainak hordozói, s egyben a történelmi és nemzettudat formálói.

Ezek az alkotások, mint műemlékek – a tulajdonjogra való tekintet nélkül – az egész nemzet közös kulturális kincsei, védelmük nemzeti összefogást kíván. Fenntartásuk, jelentőségükhöz méltó használatuk és az egész társadalom számára való hozzáférhetővé tételük közérdek.”¹

¹ Az idézet a műemléki törvény bevezetőjéből származik (1997. évi LIV. törvény a műemlékvédelemről)

2. A MŰEMLEKVÉDELEM TÖRTÉNETE EURÓPÁBAN I.

(A kezdetektől a XVIII. sz. végéig)

2.1. *Gondoskodás a régiek építészeti emlékeiről az ókorban és a középkorban*

A régiek építészeti alkotásainak a védelme nem az újkori gondolkodás eredménye. Már Cicero is hivatkozik a régi dolgok emlékezetének fontosságára: “Mi az emberi kor a régi dolgok emlékezte nélkül?” Minden korban gyűjtötték a múlt tárgyi emlékeit, de ezek eredeti környezetükből és funkciójukból kiszakítva dísz tárgyakká, múzeumi tárgyakká degradálódtak. Fontosabbak, hitelesebbek azok az emlékek, amelyek eredeti helyükön, lehetőség szerint a hétköznapi élet szolgálatában maradtak fenn az évszázadok, esetleg évezredek folyamán.

Ismerünk egyiptomi és görög példákat is, amikor igazolhatóan – az építés koránál – későbbi kiegészítések maradtak fenn épületek részletein. Ilyen beavatkozás figyelhető meg az olympiai Zeus-templom egyik párkánytöredékén, vagy a Delphoi-i Apollon oszloptörzsének sérülését stukkóval egészítették ki. Óvatosan kell kezelnünk ezeket a megfigyeléseket. Kockázatos a beavatkozást a műemlékvédelem korai megnyilvánulásaként értékelni. Különösen az utóbbi példa esetében egyértelműnek tűnik, hogy mivel Pliniusnak egy Kr. e. IV. századból való tudósításában szerepel, logikusabbnak tűnik, hogy egy használatban lévő épület nem műemlékvédelmi, hanem esztétikai megfontolásokból egészítették ki. Egyértelműen igazolják feltételezéseinket különböző római jogi szövegek. Theodosianus-kodexében expressis verbis kimondatik, hogy tilos és büntetendő az épületek díszítését megrongálni, ezzel az épületet elcsúfítani. A rongálót kezének levágásával bünteti. Korábban, már Septimius Severusnál (193-211) megjelenik az elhanyagolt épületek helyreállításának előírása. Nyilván az esztétikai megfontolásokon túl, biztonsági megfontolások is vezethették a törvényalkotót. Arra vonatkozó adatot a római törvényekből, hogy egyes épületek helyreállítását azok “régiség-értéke” miatt szorgalmaznának – egyes áttételes utalásokon kívül, mint pl. az előbbi Cicero idézet – nem ismerünk. Az első konkrét utalás Anthemius császár 469. évi rendeletében jelent meg: “... a legnagyobb dicséretet az fogja aratni, aki régit ápol és helyreállít.”

Más a helyzet a városkép védelmével kapcsolatos előírásokkal. Vespasianusnál (69-79) egyértelműen megjelenik, hogy “... egy egész épület lebontása veszélyezteti a városképet.” Nagy Theodosius 389-ben egyértelműen kimondja: “Az új polgárházak építésénél tekintettel kell lenni a környezetre.”

Egyértelműen a régi épületek lajstromba vételéről rendelkezik Constantinus 330-as rendeletében. Ezzel az első műemléki inventarizáció példáját alkotva meg.

A középkorból származó rendeletek többsége sem a műemlékvédelemnek, az emlék régiség, vagy történeti értékéből fakadó megóvását tartja szükségesnek. Sokkal inkább a használhatóság és az esztétikai érték megtartása a cél. Az 519. évi sarragonai zsinat a püspök “régii kötelességének” tartja, hogy rendszeresen ellenőrizze templomai állapotát. A trienti zsinat pedig kimondta: “a püspökök minden templomukban gondoskodjanak arról, hogy helyreállítsák minden, ami éppen megújítást kíván.”

2.2. *A reneszánsz teoretikusok és építészek működése*

Építészettörténeti közhely, hogy már a késő középkor és a korai reneszánsz itáliai mesterei is kitüntető figyelemben részesítették az antikvitás építészeti emlékeit. Ez a figyelem azonban csak a romok építészeti dokumentálására korlátozódott és nem, vagy csak kivételes esetként fordult elő, hogy az építészeti alkotás használhatósága érdekében helyreállítási, karbantartási munkákat végeztek volna. Tipikus, és mindenki által ismert példák között említhető a syracusai Apolló-templom, amelyet keresztény templommá alakítottak a középkorban és barokk homlokzattal díszítették. Hasonló példa a Michelangelo által tervezett Sta. Maria degli Angeli templom, amely Diocletianus 298-306 között épült fürdőjének Cella média terét használja föl. Új épületeken is felhasználták a klasszikus múlt alkotásait. Ilyen a Rimini beli Tempio Malatestiano, amelynek kapuzatához Alberti a városban álló Augustus diadalív motívumait használta föl. Albertinek a pápa szolgálatában számos alkalma volt a Róma városi emlékek tanulmányozására. Firenze nagy szülőtte, Messer Brunneleschi a saját elhatározásából, a saját költségén utazott az örök városba, hogy tanulmányozhassa a régiek alkotásait. Vignola kanonizálta az antik formák arányait oszloprendjeinek kidolgozásával. Palladio képzeletbeli görög házat használta a saját újításainak indokául. Természetesen maga is folytatott felméréseket és Négy könyvében hivatkozik is stúdiumaira.

2.3. *Antik emlékek pusztulása a “modern” épületek emelése ürügyén*

Az elméleti földolgozás és dokumentálás mellett a gyakorlatban a reneszánsz is és az ezt követő időszakok is “kőbányának” használták az antik emlékeket. Bramantet “Il Maestro Rovinante” – a Romboló mester – névvel illették nem csupán azért, mert lebontotta a régi Szt. Péter templomot, hanem azért is, mert ennek felépítéséhez – többek között – a Colosseum köveit is felhasználta. A San Pietro márvány falburkolatai és építészeti tagozatai közül a legapróbb részlet sem az újkorban vagy később bányászott anyagból, hanem az antik épületekről lebontott burkolatokról származik. Számítások szerint V. Márton (1417-1431) és VII. Pius (1800-1823) pápák uralkodása között több ókori emlék lett az új építkezések áldozata, mint amit a megelőző 1000 év során a barbárok elpusztítottak. A Barberini VIII. Orbánról (1623-1644) mondta a köznép a Pantheon aranyozott bronz díszének eltávolíttatása miatt, hogy amit nem tettek a barbárok, megtették a Barberiniek. De ugyancsak a korábban említett Michelangelo nevéhez kötődik a capitoliumi castor és Pollux templom kőtalapzatának “újrahasznosítása” a Marcus Aurelis lovas-szobor talapzatának elkészítésekor. Sorolhatnánk az ismert antik emlékekről származó kőanyag ismételt felhasználásának a sorát. Az romboló mesterek pedig ugyan azok, akik vázlatkönyveikkel járták az Örök Várost és környékét, rajzolták és mérték a római kor emlékeit. Az említetteken kívül Peruzzi, Sangallo, Bernini és még sokak nevét említhetnénk.

Igazságtalanok lennénk, ha nem említenénk, hogy a reneszánszban és a reneszánszt követő korokban bőven akad példa antik emlékek restaurálására is. XII. Kelemen (1730-1740) Constantinus diadalívét javíttatta ki – igaz a felhasznált márvány a Pantheon közeléből, a Neptun-templomról származott. VII. Sándor (1655-67) a Pantheon oszlopcsarnokát javíttatta ki a Severus fürdőjéből származó oszlopokkal.

2.4. *A Város régi fényének helyreállítása az avignoni fogságból visszatért pápák szándéka szerint*

- 1376 szeptemberében XI. Gergely visszaköltözött Rómába
- II. Pius 1462-ben kiadja az első műemlékvédelmi törvényt
- III. Pál breve-je 1543. szeptember 28.

2.5. *Pompeii és Herculaneum felfedezése, az antikvitás tárgyi emlékei iránti érdeklődés kezdete*

A klasszicizmus eszmevilágának egyik meghatározó vonása az antikvitás emlékei és történelme iránti érdeklődés felerősödése. Az itáliai klasszikus emlékek felfedezése a XVIII. század első évtizedeire esik. Bár elsősorban az angol arisztokrácia fiatal tagjai műveltségük fontos forrásának tekintették az itáliai utazást, divattá csak a XVII-XVIII. században vált a "grand tour" bejárása. Herculaneum majd Pompeii felfedezése, az előkerült görög és római szobrok, használati edények és épülettöredékek turisták sokaságát vonzották Itália déli tájaira.

A Kr. u. 79. augusztus 24-én elpusztult Herculaneumot csak 1684-ben fedezték fel parasztok kútásás közben. A kút közelében *d'Elboeuf* herceg villát építtetett és maga is hozatott fel a mélyből márványtöredékeket a palota mozaikjai elkészítéséhez. 1738-tól a nápolyi királyi pár megbízásából *Rocque Joachin de Alcubierre* spanyol hadmérnök kezdett ásásokat. Sok érték került napvilágra, de amint *Winckelmann* megjegyezte: "tapasztalatlansága miatt sok kárt okozott és sok szép holmi vesztét". Pompeii feltárása csak néhány évtizeddel később kezdődött el, amikor a herkulaneumi tapasztalatok birtokában kevesebb kárt okoztak a szakszerűtlen ásások, mint korábban.

Az európai méretű érdeklődés hatására társaságok alakulnak a régészeti emlékek megismerésére, megismertetésére és megőrzésére. Angliában 1751-ben alakul meg a *Society of Antiquaries*, egy évvel később a *Society of Dilettanti*. Itálián kívüli emlékek feldolgozására *Gavin Hamilton*, *Nicholas Revett* és *James Stuart* vállalkozott. *Revett* és *Stuart* közös munkája végül 1762-ben jelent meg nagy sikert aratva. Az első francia, aki rajzokat publikál Athénról *Le Roy* volt. Az angol *Wood* Palmyra és Baalbek emlékeit tanulmányozza – tovább tágítva a kutatandó területek határait.

Legnagyobb hatást *Piranesi* metszetei tették Európa szerte. Amennyire meghatározó jelentőségű volt *Winckelmann* munkássága a görög művészet emlékeinek feldolgozása és propagálása terén, annyira fontosak *Piranesi* rajzai, metszetei, amelyekkel a római birodalom építészetével ismertették meg a művelt közönséget. *Piranesi* Velencében tanult építészetet és 1744-ben telepedett le Rómában. A város romjai ebben az időben az elmúlt dicsőség illusztrálására szolgáltak csupán. *Piranesi* ismerte föl, hogy a romok továbbra is erőt és nagyságot sugárzó maradványok, amelyek erőt adhatnak a szemlélőnek. A metszeteket ismerő *Goethe* az *Itáliai utazásokban* szomorúan jegyzi meg, hogy a római romok kisebbek, mint ahogy *Piranesi* alapján elképzelte ezeket. *Robert Adam* írja a metszetekről: "sose láttam még olyan bámulatos és leleményes fantáziaképeket, amelyeneket ő a templomok, fürdők és paloták különféle metszeteiben létrehozott; ez az elképzelhető legnagyobb kincsesbánya, ahonnan az építészet minden szerelmese ihletet és invenciót meríthet." *Piranesi* metszeteiben eddig még nem ismert tér- és tömegformákat mutatott be. Számúzta a finom felületdíszítést, a római méltóságot és gazdagságot a tömegekkel fejezte ki. Nem törődött az oszloprendek

részleteivel. **Goethé**vel egyetértve vallotta, hogy "a művésznek nem pontosan mérhető arányokra van szüksége az antikvitásból; neki az kell, ami nem mérhető". Ez a gondolat lehet **Piranesi** legfontosabb hozzájárulása a korábban kialakuló klasszicista építészethez.

2.6. **Winckelmann a klasszika archaeológia megteremtője**

Johann Joachim Winckelmann 1755-ben publikálta meghatározó jelentőségű munkáját, amely a görög műalkotások első tudományos igényű elemzését adta²

2.7. **Antik romok és középkori emlékek újjáépítése a felvilágosodás szellemében**

A középkor után is tovább élő – a Biblia betű szerinti értelmezésén és a klasszikus, antik hagyományon alapuló – skolasztikus gondolkodás határait, a racionális kritikai módszer megjelenése mutatta meg világosan. Elsősorban **Descartes** működésének volt köszönhető, hogy a módszer – ha korlátozottan is –, de ismertté vált Európa jelentős tudományos műhelyeiben. Felvilágosodásról, mint az európai szellem fejlődésének egy új szakaszáról attól számítva beszélhetünk, amikortól a racionális bírálat – mint módszer – már nem korlátozódik csupán a tudomány (ezen belül is elsősorban a természettudományok, a matematika és a fizika) területére. Kitágítva felhasználásának határait alkalmazni kezdik a társadalom, a politika vagy akár a hitvilág problémáira is. Általános értelemben legnagyobb és legszélesebb területen érvényesülő hatást **Newton** "égi mechanikájának" megjelenése³ fejtette ki. **Newton** fogalmazta meg először, hogy a világegyetem nem kiismerhetetlen, rejtélyes dolgok halmaza, hanem racionálisan – matematikai eszközökkel – is leírható valóság. Európa szerte a newtoni gondolat megjelenése és elfogadása volt a XVII-XVIII. század fordulójától az a jelzés, amely egyértelműen kimutatta, hogy a világnézeti fordulat feltételei kialakultak-e egy adott területen vagy országban. Angliában már a XVII. század első évtizedeiben a társadalmi törekvések nem a vallásos hitben, hanem az emberi értelemben keresték a válságból kivezető utat. Az irodalomban ennek hatására a neoklasszikus iskola szinte hivatalos stílussá emelkedett. **Ben Jonson** az *Erzsébet*-kori líra túlbujánczó színei és formái ellen lázadva **Horatius** racionális *ars poeticájához* nyúlt vissza. Az építészetben **Inigo Jones** itáliai reneszánsz mintákat átértelmező építészetét **Roger Pratt** korai neoklasszicizmusa követte⁴. A formákat tovább "merevítő", klasszicizáló **Christopher Wren** a palladianizmus megalapítójaként hosszú időre meghatározta Anglia építészetének klasszikus orientációját. A londoni tűzvész után (1666) számtalan klasszikus stílusú templomot tervezett, bár ezek után a Szt. Pál Székesegyházon és az ezt követő munkáin a barokk hatás válik uralkodóvá. Az erősen polgárisodó Angliában azonban nincs talaja ennek a hivalkodó stílusnak. A XVIII. században **Wren** korai munkáihoz visszanyúló, a klasszikus vonalakat ridegen alkalmazó, zárt tömegekben gondolkodó építészet válik meghatározóvá.

A francia gondolkodás változását elsőként **Pierre Bayle Dictionnaire**⁵-jének a megjelenése jelezte. Angliában **Locke** még a polgári forradalom előtt megfogalmazta az alkotmányosságról és a természeti jogon alapuló személyes

² WINCKELMANN, J. J.; Gondolatok a görög műalkotások utánzásáról a festészetben és a szobrászatban. Drezda 1755.

³ NEWTON, Isaac; *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*. 1687

⁴ Az ún. *Clarendon-ház* a legnagyobb hatást kiváltó munkája.

⁵ BAYLE, Pierre; *Dictionnaire*. 1697.

szabadságról szóló elveit⁶. Ugyanő ismerte fel – éppen *Descartes* nézeteivel szemben – azt, hogy az embernek nincsenek veleszületett eszméi, hanem csak olyanok, amelyeket érzékelés, tapasztalatok, nevelés útján szerez.

A felvilágosodás eszmevilágának elterjedését Európában a történeti fejlődés regionális hasonlósága jellemzi. Időben a folyamat ugyan eltérő volt, de a folyamatot magát az határozta meg, hogy a kiváltságokra épülő társadalmi berendezkedés miképpen alakul át fokozatosan egy polgári-liberális típusú berendezkedés irányába. A különbözőségek éppen abból adódtak, hogy Európa országai a fejlődés különböző lépcsőfokairól, eltérően reagáltak a fejlődés eme új vonulatára. A kérdés tárgyalását még külön érdekessé teszi az, hogy még egyazon társadalmon belül – mint amilyen a francia volt a XVII. század végén – is ellentmondásos viták kerekedtek, egymásnak ellentétes nézetek ütköztek. Három fő periódus határozható meg. Korábban elsősorban a hagyományok elleni lázadás jelentett közös platformot, míg az 1700-as évek '50-es éveitől az *Encyclopédie* (1751-1772) 28 kötetének megjelenése az emberi tudást, elméletet és technikát részletesen bemutató, *Denis Diderot* és *D'Alambert* szerkesztésében megjelenő sorozat jelentett szellemi kapcsolatot. Az *Encyklopédie* jelentősége azonban nem csak abban van, hogy az addigi tudást összegyűjtötte. Az enciklopédisták gondolkodásában kimutatható, tudatosan vállalt forradalmi cselekedet az volt, hogy az ismeretanyagot minél szélesebb kör számára akarták hozzáférhetővé tenni. Ennek a szándéknak pedig csak akkor lehetett kézzelfogható eredménye, ha a korábban elfogadott normák helyett nem bonyolult tematikával, allegorikus képekbe ágyazva közvetítik az ismereteket. A finomkodás helyett a természetesség, az allegóriák helyett a racionálisan megfogalmazott, könnyen követhető gondolatmenet vált egyedül alkalmazhatóvá. A harmadik fázisban, nagyjából a XVIII. század utolsó harmadától az eszméi áramlatok szétágaztak, ellentétes, ellentmondó gondolatok köré csoportosultak. Legfontosabb személyisége a korszaknak *Jean-Jacques Rousseau* volt.

Európa más területei közül a német és az itáliai társadalmak mutattak önálló fejlődési irányt. A németül beszélő területeken csaknem 300 kisebb-nagyobb "állam" létezett. Ezek csaknem harmadát grófok, lovagok, 94-et apátok és hercegek irányították; 51 öngazgatású városállam, 40 hercegérsek, érsek vagy püspök és alig 8 elektorok irányítása alatt állt. A Szent Római Birodalom, az egységes Németország létrejötte – hosszabb fejlődés eredményeként – csak 1806-ra fejeződött be.

A németeknél *Christian Wolff Leibniz* eredményeit felhasználva dolgozta ki azt a racionális rendszert, amellyel a felvilágosodás eszmevilága elfogadhatóvá vált a felvilágosult abszolutizmus államberendezkedése számára és egyben – a franciánál szerényebb igényű és kompromisszumra kész – német polgárság körében is. A francia szellem, az irodalmi klasszicizmus és nyelv hegemoniája elleni fellépés és egyben a német irodalmi nyelv megteremtésének egyik fontos alakja *Lessing* volt. A francia forradalom és felvilágosodás ellen forduló német politika képviselői karakterisztikusan fogalmazták meg azt a nézetet, amely szerint a felvilágosodás valami száraz szűk körű racionalizmusból áll. Ezzel szemben az egyensúlyt kívánták helyreállítani a francia földön is jelentkező új érzelmességgel (*sentimentalisme*) és érzékenységgel (*sensibilité*) szemben. A *Sturm und Drang*-nak nevezett irányzat egyik jelentős képviselője volt *Johann Gottlieb von Herder*. Nézetei nem csak a német nemzetállam létrejötte szempontjából voltak

⁶ LOCKE, John; *Treatise on Civil Government*. 1690. és *Essay Concerning Human Understanding*. 1690.

meghatározók, hanem a kelet-európai kis államok nemzeti öntudatra ébredésének is fontos eszmei háttérrel adtak. Ő fogalmazta meg, hogy az egyén csak a nemzet organikusan, történetileg kialakult nagyobb közösségén belül tudja igazán kibontakoztatni önmagát. Az irodalmi irányzat legjelentősebb német képviselője *Johann Wolfgang Goethe* és *Friedrich Schiller* voltak. A filozófus *Kant* fogalmazza meg először a felvilágosodás lényegét. Szerinte a felvilágosodás nem más mint *“az ember kiemelkedése az önmaga okozta kiskorúságból”*⁷ Nem feledkezhetünk meg természetesen a művészetelméletet és a művészettörténetet tudományos igénnyel definiáló *Johann Joachim Winkelmann*ról sem, akinek az antikvitás művészettörténete területén végzett munkásságáról már ejtettünk szót.

⁷ KANT, Immanuel; *Was ist Aufklärung?* 1784.

3. A MŰEMLEKVÉDELEM TÖRTÉNETE EURÓPÁBAN II.

(A XIX. század és a századforduló elmélete és gyakorlata)

3.1. Az építészeti örökség számbavétele és védelme a törvényalkotás tükrében

A reneszánsz ébredt rá először a régmúlt idők építészeti emlékeinek az értékeire és felemás módon ugyan, de kísérletet tett ezek megóvására. A védelem gondolata azonban a reneszánszban és a XVIII. század végén is szorosan összekapcsolódott a pusztítás fogalmával. A francia forradalom tudatosan rombolta a hit és a vallás számára készített építészeti alkotásokat. 1789 után megszámlálhatatlan középkori, reneszánsz és barokk templom esett a pusztítás dühének áldozatul. Nem kímélték az előző rendszer kivételezett társadalmi osztályának, az arisztokráciának a tulajdonában lévő kastélyokat, épületeket sem.

Alig egy évvel a forradalom győzelme után a konvent rendeletet hozott a történeti és művészi értékek lajstromba vételéről. A feladat ellátásához megalakították a *Commission des Monuments*-t, a Műemlékek Bizottmányát. Mivel a forradalom felfogása szerint az arisztokrácia a bizottságok tartósságából születik, a réginek ítélt Műemlékek Bizottmányát már 1795-ben megszüntették. Konkrét eredményeket a Bizottmány nem tudott felmutatni az emlékek összeírása terén, de tagadhatatlanul hozzájárult – több más szervezettel együtt – a nemzeti múlt emlékei iránti érdeklődés megélénküléséhez. 1791-ben létrejöhetett a párizsi “szoborpark” a Musée des Monuments Français, *Alexandre Lenoir* kezdeményezésére. Itt sikerült összegyűjteni többek között a St Denis apátság királyszerűjainak szoboralakjait és más értékes műtárgyakat.

Napoleon császárrá koronázása után az egyház részben visszakapta addigi birtokait. *Chateaubriand* 1802-ben publikált “A kereszténység szelleme” című munkájának hatására, a forradalom alatti pusztítás megismétlődését megelőzendő, Európa szerte mozgalom indult a kulturális javak megőrzése érdekében. Franciaországban, 1810-ben a belügyminiszter összeíratta a forradalom alatt elpusztult vagy megrongálódott kastélyokat. A rendelet megalkotója ugyanaz az *Alexandre de Laborde* volt, aki 1816-ban publikálta a “Franciaország műemlékei időrendben” című munkáját. Franciaországban azonban a két nagy romantikus *Victor Hugo* és *Charles Forbes Montalembert* gróf vezérletével sikerült kivívni - a történész és politikus *François Guizot*, minisztersége idején - előbb a d'inspecteur des Monuments Historique (1830), majd a Commission supérieure des Monuments Historique (1837)⁸ létrehozását. A hivatal első irányítója 1830-ban a szintén történész *Ludovic Vitet*, majd rövidesen követte őt *Prosper Mérimé* (1834) az inspektori székben. A bizottság első feladatának a franciaországi emlékek lajstromba vételét tartotta. Már 1840-re elkészült a szobrok (monuments figurant) listája, majd folyamatosan az egyházi emlékek (1887-re készült el) és az antik műemlékek jegyzéke. Utoljára a

⁸Bercé, F.; *Les premiers travaux de la Commission des Monuments Historique 1837-48*. Paris (1979).

mérnöki alkotásokat vették sorra, külön megjegyezve, hogy a lista nagyon szegényes, bővítése kiemelten fontos feladat.

3.2. *Viollet-le-Duc és a műemlékvédelem purista felfogása*

A Notre-Dame helyreállítását megelőző javaslatában írja: “Egy ilyen munkánál nem lehet elég óvatossággal és szerénységgel dolgozni, és magunk vagyunk az elsők, akik kimondjuk, hogy a restaurálás veszedelmesebb lehet egy műemlék számára, mint az évszázadok és a népharag pusztításai, mert az idő és a forradalom pusztítanak ugyan, de nem tesznek hozzá semmit. Ezzel szemben a restaurálás új formák hozzátételével maradványok tömegét tüntetheti el.”⁹

Elméleti munkásságában hitet tett az épületek történetileg kialakult egységének védelme érdekében. Nem helyesli a stílusegység visszaállítását, mert “Kevés épület van, különösen a középkorból, mely egyetlen ütemben épült volna fel, vagy ha igen, ne ment volna át jelentős változásokon, akár hozzáépítések, akár átalakítások, vagy részleges módosítások útján.”

Annak ellenére, hogy elméletileg a helyes megoldást látta, gyakorlati munkáiban inkább az egységes és igaz stílus visszaállítása dominált.

3.3. *A restaurálás mint műemlékvédelem – James Wyatt, George Gilbert Scott és Augustus Welby Northmore Pugin*

Angol gótizáló építészet

A gothic revival indulása nehezebben köthető személyekhez, épületekhez, vagy akár konkrét időponthoz. A gótikus formák az újkor évszázadaiban is továbbéltek Franciaországban, Angliában és más északi országban. Jó példa a XVII. században megépült párizsi St. Eustache templom, vagy a londoni Lincoln's Inn. A revival másik előidézője a korábban félbemaradt gótikus templomok befejezéséhez kötődik. Erre az időszakra esik a milánói dóm, a bolognai St. Petronio homlokzatának megépítése. A XVIII. század második harmadában, közepe táján épült gótikus stílusú épületek, különösen *Horace Walpole* Strawberry Hill-je (1750-70) indította el a divatot.

James Wyatt (1746-1813) az *Adam* testvérekkel egyenrangú, azokkal rivalizáló fontos építésze a XVIII. század végének. 1762-től Velencében és Rómában tanult. Londonba hazatérve 1772-re megépítette a Regent Streeten a Pantheon, amely a Hagia Sophia neoklasszikus újraértelmezett mása volt. Azóta lebontották. Néhány görög stílusú épületén kívül neogótikus stílusban készült a Lee Priory (1785-90) kis ház. Lebontották, de a Victoria and Albert Múzeumban egy szobáját kiállították. Szintén elpusztult a meseszerű Fonthill Abbey (1796-1812) és Ashridge épülete (1808-13). Számptalan középkori katedrális restaurálását készítette el. Dolgozott Durhamben, a herefordi székesegyházon. Munkásságával a "*Wyatt the Destroyer*" melléknevet kapta kortársaitól

⁹ The Architectural Theory of Viollet-le-Duc – Readings and Commentary. Ed. by M. F. Hearn, MIT Press 1990. p. 279

A neogótika gyökerei Angliában irodalmi előzményekre is vissza vezethetők. A legfontosabb szerző *Walter Scott*, aki a történelmi példákön keresztül a kortársakat akarta nevelni. A kétségtelenül idealizált múlt regényes alakjai sorában *Ivanhoe* figurája vált a legfontosabbá. Nem csak a hiteles – vagy annak tűnő – személyiségeket fogadta el a közönség, hanem környezetüket is. Az 1820-ban megjelent *Ivanhoe* hatása szinte felmérhetetlen.

Sir George Gilbert Scott (1811-78)¹⁰

John Loughborough Pearson (1817-97) A '70-es és a '80-as évtizedekben épített templomai az európai neogótika legkiemelkedőbb alkotásai. Lakóházakat is tervezett, amelyek közül néhány a francia reneszánsz hatását mutatja. Az ő nevéhez kötődik a *Wesminster Abbey* egyik pontos korai felmérése.

August Welby Northmore Pugin (1812-1852) Francia származású édesapja mellett tanult, aki 1792-ben érkezett Angliába és *Nash* irodájának volt meghatározó, a gótikus részletekre specializálódott építész. A fiú számára az elismerést a gótikáról írott könyvei¹¹ és a neogótikus épületek homlokzati – pl. a Parlament épületének részletei – és belső díszítésének terve hozták. Elméletileg alaposabban senki nem dolgozta fel a szerkezet és a forma összefüggését a gótikában mint ő. Épületeire is a precíz régészeti, művészettörténeti és formai ismeretek elnyomják a szabad fantáziát.

Gilbert Scott egyik legjobb tanítványa (1845-50), elsősorban templomépítőként vált ismertté. Munkásságára a XIII. századi francia gótika volt meghatározó. A fiatal *W. Morris* egyik meghatározó támogatója volt élete utolsó éveiben. 1869-től majd 20 éven keresztül *Thomas Garner*rel együtt dolgozott, aki szintén *Scott* növendék volt.

- St Michael, Brighton (1859-61)
- All Saints, Cambridge (1863-64)
- Holy Angels, Hoar Cross, Staffordshire (1871-77)
- Queens' College, Cambridge (1890-91)
- King' College, Cambridge (1893)

A XIX. századi építészeti elmélet meghatározó személyisége, a francia származású *Augustus Pugin* már a '30-as években, az angol parlament épületének tervezett stílusa körül kialakult vitában erőteljesen szorgalmazta a gótikus stílus alkalmazását. Mint érvelt: "...a gótika az a stílus, amelyet ami nemzetünk és éghajlatunk számára teremtettek¹²". 1836-ban vált nyilvánvalóvá, hogy nem csupán mint építészeti stílust kívánja újraéleszteni, hanem azt a keresztény világot is, amelyben a stílus megszületett. Nem akart kevesebbet, mint újra éleszteni a régi érzéseket és érzelmeket. Az 1840-es években nagy lendülettel indult meg a javarészt XIV. századi kisebb vidéki plébániatemplomok felújítása, rendbetétele. *Pugin* maga is lelkesen

¹⁰ *G. G. Scott*; Conservation of Ancient Architectural Monuments (London, 1864)

¹¹ The True Principles of Pointed or Christian Architecture 1841.

¹² *A. W. Pugin*; A Letter to A. W. Hakewill Architect, in Answer to His 'Reflections on the Style for Rebuilding the Houses of Parliament' Salisbury, 1835. P. 13. Idézi *Georg Germann*: Gothic Revival in Europe and Britain, Influences and Ideas. London 1972. 111. jegyzet

üdvözölte azoknak az épületeknek a restaurálását, amelyek “a maguk idejében, eredeti funkciójukban a legszebb és leghasználhatóbb épületek voltak, amelyet ember valaha épített”. Ugyanakkor elítélte azon építészeti formák megtartását, amelyeknek már nem volt praktikus funkciójuk. Az építészettörténeti ismeretek birtokában a középkor építéstechnikájának és szerkezeteinek magas szintű ismeretében a régi emlékek kijavítását, restaurálását és a megváltozott funkcionális igényekhez való hozzáigazítását tartotta fontosnak.

3.4. A purizmus kritikája Ruskin és Boito munkásságában

Angliában a történeti korok alkotásaihoz kapcsolódó romantikus megközelítés már a múlt század közepén helyteleníti bármilyen beavatkozás megtételét az emléken. Elsősorban *Ruskin* véleménye szerint a rongálódás is hozzátartozik az emlék korához, így nincs jogunk ezt a folyamatot semmilyen módon megváltoztatni.

3.5. A modern műemlékvédelmi elvek kialakulása – a bécsi iskola: Dehio, Riegl és Dvořak

Georg Dehio elméletileg először 1905-ben fogalmazta meg a műemlékvédelemről alkotott nézeteit.¹³ Véleménye szerint 1830 körül tehető a közgondolkodásban tapasztalható változás, amely a régi korok emlékeivel kapcsolatban érzékelhetővé vált. Magának a műemlékvédelem kifejezésnek az elterjedése azonban csak az 1880-as évek elején figyelhető meg. “In der Sprache der Wissenschaft und im Gebrauch der Verwaltungen ist es jetzt rezipiert”. A műemlék kifejezés és a műemlékvédelem mint fogalom körébe mindaz beletartozik, amit a művészet és az ókor kifejezésekkel kapcsolatban ápolásra érdemesnek tartottunk. A kérdés az, hogy ezeket a dolgokat az emberiség milyen módon tudja tartósan megővni. Nyilvánvaló, hogy a kortársakra másként hatott *Pheidias* vagy *Giotto*, mint a későbbi korok műélvezőire. Lehet, mondja *Dehio*, hogy *Goethet* 500 év múlva már nem fogják teljesen megérteni. Forradalomnak kellett ahhoz lenni, hogy az emberiség ráébredjen a múlt értékeire.

Fontos distinkciót fogalmaz meg: a műemlékvédelem valami létezőt szeretne megőrizni, míg restaurálás útján - *Dehio* felfogása szerint - egy nem létezőt keltenek életre. Az egyik oldalon van a valóság a *Wirklichkeit*, a másikon pedig a fikció. *Dehio* szerint “... csak azt lehet konzerválni ami még megvan - ami elmúlt, az sohasem fog visszatérni¹⁴”. Ha nem vagyunk következetesek a restaurálással szemben, előbb vagy utóbb megfogalmazódnak azok az igények, amelyek alapján az újraépítést ismét megengedik. Példaként említi, hogy “... néhány évvel ezelőtt egy pompejii házat az eredeti anyagokból és az eredeti szerkezetekkel építettek újjá. Ugyan ez történt egy középkori német vár romjain. Ezeket a beavatkozásokat nem

¹³Dehio, G.; Denkmalschutz und Denkmalpflege im Neunzehnten Jahrhundert (Festrede an der Kaiser-Wilhelms-Universität zu Strassburg, den 27. Januar 1905. in. *Kunsthistorische Aufsätze*. München/Berlin (1914). p. 263-282.

¹⁴Dehio, Festrede. op.cit. p. 275.

tekinthetjük többnek, mint amik: régészeti ismereteink hatásos, természetes nagyságú illusztrációinak. Az ilyen modellekkel kapcsolatban mindig meg kell jegyezni, hogy *hajdanvolt* (*Dehio* kiemelése) épületekről van csupán szó”. A 19. század még elkövetett ilyen hibákat, a 20. század azonban nem ismételheti meg ezeket a tévedéseket.

Konrad Lange a konzerválás-restaurálás dilemmájáról egy évvel (1906) később így beszél: “Nicht ergänzen, sondern erhalten, das sei die Lösung. Wo aber einmal ergänzt werden muss, da tue man es, ohne durch Stielechtheit täuschen zu wollen. Jedes Restaurierte Stück soll auch ohne Jahreszahl und Inschrift dem Besucher Sagen: Dort is das Alte, hier das Neue. Die Alten haben aus dem Geist ihrer Zeit heraus geschaffen, wir schaffen aus dem Geist unserer Zeit heraus. Aber wir wollen die Alten nicht übertumpfen”¹⁵. *Lange* megállapításaival jól összecsengenek az *A. von Oechelhäuser* kiadásában megjelent műemlékvédelmi nap jegyzőkönyvében leírtak: “Zweck der Restaurierung soll vor Allem das Erhalten sein; man solle das, was zerfallen will vor weiteres Beschädigung behüten. Man solle es so herstellen, das was man neu hinzufüge auch stilistisch als neu kennzeichnen”.¹⁶

A historizmus elutasításának végleges megfogalmazása és az új szellem meghonosítása a műemlékvédelemben a bécsi szellemtörténeti iskola két nagy egyénisének nevéhez kötődik. *Alois Riegl* és *Max Dvorak* a század első évtizedében fogalmazták meg kategorikus nézeteiket a történeti értékek védelméről¹⁷. *Riegl* az első, aki elméletileg közelít a műemlék fogalmához. Jellemzésére két kategóriát határoz meg: a **múltbeli-** (Vergangenheitswerte) és a **jelenbeli értékek** (Gegenwartswerte) fogalmát. Az első kategórián belül három csoportot definiált: 1.) a *régiségértéket* (Alteswert); 2.) a *történeti értéket* (Historischer Wert); és az 3.) *emlékezet értéket* (Erinnerungswert). A jelenbeli értékek között két csoportot sorolt fel: 1.) *használati érték* (Gebrauchswert) és 2.) *művészi érték* (Kunstwert), ami önmagában hordozza az a.) újdonságértéket - elemi művészi értéket (Neuheitswert - elementarer Kunstwert) és a b.) relatív művészi értéket (Relativer Kunstwert). Az emlék szempontjából a *régiségértéknek* van nagyobb jelentősége. Ezzel vesszük figyelembe a szemmel is jól látható karakterisztikus jegyeket, amelyek az emlék korára utalnak: a romosságát, az épületszerkezeti elemek kapcsolatának hiányosságait, az anyag felületi mállottságát stb. A *régiségérték* felismeréséhez nincs szükség a szemlélő képzőművészet- vagy építészettörténeti jártasságára. Az emlék önmagán viseli a *régiségértéket*, függetlenül annak valós művészi kvalitásától. Kifejezetten káros a *régiségérték* szempontjából, *Riegl* szerint, bárminemű beavatkozás, ami

¹⁵*Lange*, K.; Die Grundsätze der Modernen Denkmalpflege. Tübingen, (1906). in: Huse op. cit. p. 121.

¹⁶ *Denkmalpflege*. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege. Herausgegeben von A. von Oechelhäuser (2. Bde. Leipzig 1910, 1913) p. 1910/54

¹⁷*Riegl*, A.; Der Moderne Denkmalskultus. Sein Wesen und seine Entstehung (1903) In: A. Riegl, *Gesammelte Aufsätze*. Hrsg. von K.M. Swoboda, Augsburg/Wien, (1929). p. 144-191. és *Dvorak*, M.; *Katechismus der Denkmalpflege*. Wien, (1918).

meggátolja, hogy az emlék *“in Schönheit sterben zu lassen”*¹⁸ (szépségben halhasson meg). A konzerválás még bocsánatos bűnnek számít, de a restaurálás már az emlék tönkretételét jelenti.

A *régiségérték* fogalommal *Riegl* a *történeti érték* fogalmát helyezi szembe, amelyet csak tudományos vizsgálatok, elemzések igazolhatnak. Az ellentétesnek vélt kategória-pár egy ponton azonban találkozik egymással, és ez maga az eredeti állapot értékelése. Az eredeti, vagy eredeti állapot kifejezés nem az emlék elkészültének a pillanatára értendő - ezt hajdanvolt állapotnak nevezi *Riegl* -, hanem arra az állapotra, amelyben minden változtatással, átépítéssel, hozzáépítéssel együtt egységes egészként története során létrejött. Ez az az állapot, amelyből a kutatásnak és a műemlékvédelmi beavatkozásoknak ki kell indulniuk. Romok esetében lehetséges, hogy a *régiségérték* mellett ne a történeti értékét, hanem az emlék dokumentumértékűségét (Dokumentarwert) vegyük figyelembe. A műemlékvédelmi beavatkozásnak azonban feltétlenül a romos állapot konzerválására kell és szabad csak szorítkoznia. Nem szabad eltávolítani a történelem során ráakódott változásokat, felületi hibákat stb. Definíciószerűen a romokkal kapcsolatban a **jelenbeli érték** kategóriáján belül, sem a használati érték, sem a művészi érték fogalma nem használható. Felhívja azonban *Riegl* a figyelmet arra, hogy a romoknál a *régiségértéket* nem szabad mesterségesen fokozni.

A másik fontos német nyelven írott dokumentum *Dvorak* Katechizmusa. A szerzőt a 19. századi műemlékvédelem hibái és hiányosságai indították arra, hogy észrevételeit kötetbe rendezze. Felismerte, hogy szükség van olyan iránymutatásokra, szabályokra, amelyek a legjobb szándékú "restaurátor" számára is eligazítást adhatnak. Közel száz példa elemzésével próbálta megfogalmazni az általa helyesnek vélt beavatkozásokat.

Minden régi épületen megjelennek repedések, szerkezeti elemek elmozdulnak egymástól, károsítja a homlokzatokat az időjárás, növényzet telepedhet meg a sarkokban, felületeken, a díszítő elemek megsérülhetnek, bepiszkolódhatnak. Ezek mind olyan jelenségek, amelyek rontják az épület látványát, csökkentik az értékét. A hibák kijavításának azonban nem az a módja, hogy a sérült szerkezeteket azonnal kicseréljük, a szobrokat újra faragtatjuk, a falfestményeket átfestjük. Ilyen beavatkozás egy új, az emlék életében soha nem volt állapotot hoz létre, meghamisítja a múltat, tönkreteszi az épület eredetiségének értékét (Wert der Originalität). Egy átfestett freskó történetileg teljesen értéktelen. A restaurátor feladata nem az, hogy új értéket hozzon létre, hanem az, hogy a régi értékeit helyreállítsa, a régi műalkotás eredeti értékeit megőrizze és hagyományozza tovább a későbbi generációk számára.

Végül a már *Riegl* által is fontosnak tartott dokumentálási kötelezettséggel kapcsolatban *Paul Clement* volt aki megfogalmazta egy

¹⁸Ebhardt, B. megfogalmazása in.: *Über Verfall, Erhaltung und Wiederherstellung von Baudenkmalen*. Berlin, (1905). p. 9.

archívum felállításának a szükségességét és fontosságát. Az 1911-ben Salzburgban megrendezett műemlékvédelmi konferencián ¹⁹ lelkes szavakkal érvelt egy olyan dokumentációs központ létrehozása mellett, ahol "a művészek megőrizve szabadságukat, az épületekről és a múlt emlékeiről részletes információhoz juthassanak, úgy *restaurálják* az épített organizmust (Bauorganismus), hogy a beavatkozásuk *harmonikusan illeszkedjen az eredetihez*.

¹⁹Clemen, P.; Von den letzten Zielen der Denkmalpflege (1911) in. P. Clement; *Die Deutsche Kunst und die Denkmalpflege*. Berlin, (1933). p. 72.

4. A MŰEMLEKVÉDELEM TÖRTÉNETE EURÓPÁBAN III.

(Karták és nemzeti deklarációk a XX. században)

4.1. A nemzetközi elvek megfogalmazásának előtörténete – Giovannoni

Olaszországban *Camillo Boito* már a múlt század utolsó negyedében fontos elveket fogalmazott meg a műemlékvédelem gyakorlata számára, melyek szerint:

- meg kell különböztetni a régi és az új stílusokat egymástól;
- meg kell különböztetni az anyagokat és az alkalmazott technológiákat;
- egy emlék történetiségét, az építési periódusokat tiszteletben kell tartani;
- a kiegészítések jól felismerhetőek legyenek, megkülönböztethető legyen az eredeti és az új, akár anyaghasználatában is;
- minden, az emléken végrehajtott változtatást pontosan dokumentálni kell;
- pontosságra kell törekedni a kivitelezés során is.

Boito nézeteit az Építészek és Mérnökök III. Római kongresszusán, 1883-ban fogalmazta meg²⁰. Az olasz műemlékvédelemben a 6 pontot, mint *Prima Carta del Restauro*-t szokás emlegetni. 1912-ben tiszteletére konferenciát szerveztek, amelyre *Gustavo Giovannoni* egy kötet összeállításával jelentkezett. A *La tutela delle Opere d'Arte in Italia* (csak 1913-ban jelent meg) mindenben elismeri *Boito* elméleti munkásságának fontosságát. Közösséget vállalt azzal a korábban sokat vitatott felfogással, hogy a műemlékvédelmi elvekben *Viollet-le-Duc* nézetei közül csak a kutatásra és a dokumentálásra²¹ vonatkozó téziseket szabad alkalmazni, egyébként új utat kell keresni. *Giovannoni* a fiatal építészek azon csoportjához tartozott, akik az építészet műszaki vonatkozásait is jelentőségének megfelelően kezelte. Műemlékvédőként pedig a megalapozott történeti ismeretek fontosságát vallotta. Olaszországban a 20-as, 30-as évek jelentették a műemlékvédelem nagy korszakát. Itália-szerte ekkor folynak a nagy klasszikus helyreállítások, Pompejiben a *Forum* körzete, a *Jupiter* templom, a színház, a lakóházak egész sora, mint pl. a *Vettiusok*-háza, *Menandros*-háza, a *Casa del Fauno*, Herculaneumban a *Casa d'Argo* peristyliuma, *Sibilla grottája* stb. De sorolhatnánk a helyszíneket Sabrathtól, Leptis Magnaig és Polaig, ahol olasz építészek még működtek.

Giovannoni az aki az első olasz műemlékvédelmi törvény egyik megalkotója volt (*Carta del restauro italiana*²² - 1931). Fontos szerepet vállalt a későbbiekben Athéni Charta néven ismertté vált dokumentum előkészítésében²³. Mindkét szövegben határozottan megfogalmazódik a követelés, hogy a restaurálás csak objektív és tudományos szempontok alapján legyen elvégezhető. Hangsúlyt kell helyezni az emlék történeti és dokumentatív értékeire.

²⁰Közli Ceschi C.; *Teoria e storia del restauro*. Roma. (1970). p. 109

²¹1.) Minden műemlékvédelmi munka megkezdése előtt prioritást kell biztosítani a kutatásnak és a dokumentálásnak. 2.) Az épületen feltárt formákat és szerkezeteket eredeti alakjukban kell megőrizni. Ld.: Enaud, F.; *Les principes de restauration des Monuments en France de Viollet-le-Duc a la Charte de Venise in: Histoire de la Restauration en Europe*. (1991). p. 49-64.

²²Ceschi op. cit. pp. 111 és pp. 209 Norme Generali per il Restauro dei Monumenti (Consiglio superiore per le antichità e belle arti)

²³Szinte szövegű változata az Athéni Karta a Carta del restauro italianának.

4.2. Nemzetközi törekvések a műemlékvédelem elveinek egységesítésére

4.2.1 Nemzetközi kezdeményezések a két háború közti időszakban

Athénban 1931. október 21-30. között az ICROM szervezésében muzeológusok, restaurátorok és építészek egységes célokat fogalmaztak meg az építészeti alkotások restaurálásának módszereiről is. Az elfogadott dokumentum X. pontból áll. Az I. pont általános bevezetője után a II. – a charta legfontosabb megállapításait rögzítő – pontban egyértelműen kinyilvánítják azt az általános alapelvet, hogy lemondanak az erősen sérült emlékek “teljes visszaállításáról”. Az emlék pusztulását rendszeres karbantartással kell megelőzni. Amennyiben a beavatkozás során az emlék restaurálása válik szükségessé, tiszteletben kell tartani a maradványokon fellelhető, különböző korokból, stíluskorszakokból származó beavatkozások nyomait. Lényegében deklarálja a dokumentum a purizmus tagadását. Ugyanitt deklarálják az emlék használatának fenntartását. Felhívják a figyelmet arra, hogy a modern használat során nem szenvedhet csorbát az emlék történeti és esztétikai értéke. A III. fejezet a közérdek elsőbbségét hangsúlyozza a magánérdekkel szemben. A magántulajdon tiszteletben tartása mellett fontosnak ítélik, hogy a köz képviselőjében a hatóságnak lehetősége legyen elrendelni az emlék megőrzése érdekében elvégzendő legfontosabb beavatkozásokat – akár a magánérdek sérelmére is. Romemlékek bemutatásáról szól a IV. pont. A lehetséges beavatkozási módok közül a legszerencsésebbnek az anastylosist tartja, vagyis azt, amikor az eredeti elemek legvalószínűbb eredeti helyükre kerülnek vissza. Az anastylosishoz használatos segédstruktúrákat és anyagokat lehetőség szerint rejtve alkalmazzák. Ha erre nincs lehetőség az új anyagoknak jól felismerhetőeknek kell lenniük. A dokumentum támogatja modern anyagok – és ezek között külön megemlítve a vasbeton – alkalmazását. A modern anyagok használatával kapcsolatban azonban nem váltak teljesen valóra a várakozások. A vasbeton alkalmazásánál már viszonylag hamar bebizonyosodott, hogy a műemlék eredeti anyagát a cement károsíthatja. Ennek ellenére nem vetették el a vasbetont mint szerkezeti anyagot, sőt a több mint 30 évvel később megrendezett velencei műemlékvédelmi konferencián elfogadott dokumentum is szorgalmazza használatát. Régészeti eszközökkel napvilágra került emlékek bemutatásánál, ha ezek állapota csak nagyobb beavatkozással lehetséges, el kell tekinteni és helyesebb, ha a maradványokat biztonságosan visszatemetik.

A helyreállításokat mindig alapos és minden részletre kiterjedő kutatásoknak kell megelőzniük annak érdekében, hogy megbizonyosodjunk a maradványok valós állapotáról. A konzerválás során a kutatásokat végző régész és/vagy művészettörténész szakértő a tervező építésszel működjön együtt, és szükség esetén más tudományterület szakembereit is hívják segítségül.

Az egyes emlékek védelmén túl gondoskodni kell az emlék környezetének a megóvásáról is. Új épületek építésénél figyelemmel kell lenni a város eredeti karakterének a megtartására.

4.2.2 Megváltozott körülmények a II. világháború után

Az újjáépítés lázas másfél évtizede után, a '60-as évek elejétől számíthatjuk újra a műemlékvédelem elméleti vitáinak megindulását. Ez az időszak egybeesik a második nemzetközi műemlékvédelmi dokumentum, a Velencei Charta²⁴ előkészítésével és 1964-es elfogadásával. A Charta 16 rövid paragrafusban szisztematikusan foglalja össze a műemlékvédelem céljait és módszereit. Célként a műemlék konzerválását és restaurálását, az emlékek mint műalkotásnak a megőrzését jelöli meg. A beavatkozások megkezdése előtt az emlék tudományos vizsgálata és az eredmények dokumentálása kiemelten fontos feladatként kezelendő. Ha a hagyományos eszközök alkalmazása nem vezet eredményre, akkor az emlék megmentésénél valamennyi modern konzerválási eljárás és szerkezet igénybe vehető, feltéve hogy hatékonyságuk és a gyakorlati alkalmazhatóságuk is tudományosan bizonyított. A kiegészítéseknek azonban az eredetitől jól megkülönböztethetőnek kell lenniük. Esztétikai és/vagy műszaki megfontolásból indokolt restaurálásnál a kiegészítésnek az eredetitől jól megkülönböztethetőnek és korunkra jellemzőnek kell lenniük. A rekonstrukció mint műemlékvédelmi módszer alkalmazását a dokumentum nem javasolja, ha autentikus dokumentumokkal a beavatkozás nem igazolható. Az emléken megjelenő valamennyi korból származó beavatkozást, kiegészítést, hozzáépítést tiszteletben kell tartani, nem szabad a stílus egység megteremtésére törekedni. Hozzáépítéseknel az emlék valamennyi fontos elemének abban az állapotban és módon kell érvényesülnie, amelyben megőrződött. A kompozíció egységét, valamint az emlék és a környezet viszonyát a hozzáépítéssel nem szabad megbontani.

4.2.3 szemléletbeli változások az európai műemlékvédelemben a '80-as évek után

A Chartával szembeni megalapozott kifogás, hogy ajánlásai túlzottan általános fogalmakat használnak. Harmonikus, kiegyensúlyozott, megkülönböztethető mind olyan fogalmak, amelyek az építész számára szinte korlátlan lehetőséget nyújtanak. Ugyanígy a hatóságok is szinte bármit és bárminek az ellenkezőjét is elutasíthatják vagy elfogadhatják a Kartára hivatkozva. A másik kategorikus kifogás a modern eljárásoknak és módszereknek túlzott alkalmazását tartja elhibázottnak. Ma - mint az élet annyi más területén is - a hagyományos módszerek és eljárások alkalmazása kerül ismét előtérbe. Elméletileg a dokumentum legnagyobb hiányosságának tartom, hogy nem említi a beavatkozások reverzibilitásának a kérdését. Elképzelhető, hogy a hiányosság nem róható fel a szöveg készítőinek. Ismereteim szerint a régészeti emlékek védelmével kapcsolatban a beavatkozások visszafordíthatóságával először *Ch. Bouras* foglalkozik²⁵, a *brauroni stoa* 1961-62-es részleges anastylosisának 1967-es ismertetésekor. Az ICCROM és az ICOMOS közös kiadásban megjelent *“Guidelines for the Management of World Cultural Heritage Sites”* című kiadvány

²⁴Nemzetközi Charta műemlékek és műemléki együttesek konzerválásáról és restaurálásáról. Elfogadott Velencében 1964. május 25-31. között megrendezett Műemlékvédelem építészek és technikusok II. nemzetközi kongresszusán.

²⁵Bouras, Ch.; La restauration du Portiques de Brauron. Problemes de l'architecture de monuments. *Archaiologikon Deltion Athénai Suppl.* 11. (1967). p. 184.

1990-ben kiemelt fontosságot tulajdonít annak, hogy "...az emlék és részeinek javíthatósága a jövőben is fenntartható legyen". A terminológiájában és megfogalmazásában a Velencei Chartára támaszkodó szöveg kimondja:

a.) valamennyi javasolt beavatkozásnak - amennyire műszakilag ez lehetséges - visszafordíthatónak kell lennie;

b.) a beavatkozás ne befolyásolja károsan a jövőben szükségessé váló javítások, konzerválások lehetőségeit;

c.) az emlék valamennyi, később előkerülő eleme, hozzáilleszthető legyen az eredetihez;

d.) biztosítani kell, hogy a megtalált történeti anyagok maximális mennyisége megtartható legyen;

e.) a javasolt beavatkozások színben, jellegben, struktúrában, formában és léptékben harmonikusan illeszkedjenek az egészhez, a szükségessé váló kiegészítések jól megkülönböztethetők és elválaszthatóak legyenek a eredetitől;

f.) valamennyi, az emléket megváltoztató beavatkozást csak képzett szakemberek végezhetik el. Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy sok esetben a beavatkozások egyszeriak, nincs lehetőség a megisméltésükre, kijavításukra. Ilyen esetben előzetes kísérletekkel, vizsgálatokkal kell igazolni, hogy a beavatkozás nem károsítja-e az emléket.

4.2.4 Régészeti emlékek kezelésének speciális problémái az ICOMOS lausannei dokumentuma szerint

Régészeti emlékek jelentőségének felértékelődéseként kell értékelni, hogy a világörökség megóvásának módszereit tárgyaló irányelvek megjelenésével azonos esztendőben, az ICOMOS IX. Közgyűlése Lausanneban az ICMAH²⁶ által készített Chartát fogadott el: "*Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage*²⁷" A szöveg bevezetőből és 9 tömör cikkelyből áll. Az 1. cikkely a fogalommagyarázatot adja. A német nyelvterületen általánosan elfogadott *Bodendenkmal* fogalom helyett, a régészeti örökség kifejezést használja. A 2. cikkelyben deklarálja, hogy a régészeti örökség érzékeny és nem megújítható kulturális kincs, amely a föld (víz) alól régészeti eszközökkel hozható a felszínre. A jognak biztosítania kell olyan emlékek védelmét is, amelyeknek a létéről nem tudunk. A védelmet nemzetközi, nemzeti, regionális és helyi szinten egyaránt deklarálni kell. A régészeti örökség (3. cikkely) az egész emberiség tulajdona. Minden országnak kötelessége ezt a kulturális kincset megőrizni, megtartásáról gondoskodni. A 4. és az 5. cikkely a helyzetfeltárást és a régészeti kutatások folytatásának szabályait írja le. Az emlékek megtartásával és konzerválásával a 6. cikkely foglalkozik. A legfontosabb cél, hogy a régészeti emlékeket az eredeti helyen és helyzetben kell megőrizni. A feltalálás helyéről elszállított emlék elveszíti azt az értéket, amelyet a fellelés eredeti környezete biztosított a számára. A régészeti kutatások lezárása után gondoskodni kell az

²⁶International Committee for the Management of Archaeological Heritage

²⁷A jegyzetben az eredeti szövegnek az ICOMOS német, osztrák és svájci Nemzeti Bizottságainak közös szerkesztőbizottsága által készített német nyelvű fordítására támaszkodom. Münchenben, 1991. december 3-án elfogadott szöveg.

emlékek állapotának megőrzéséről, fenntartásáról. A konzerválás módjáról az UNESCO 1956-os Új-Delhi deklarációját tartja iránymutatónak.

A múlt megismerésének és megértésének fontos eszköze a régészeti örökség bemutatása a nagyközönség számára (7. cikkely). Egyben a bemutatás szolgáltatja a legjobb bizonyítékát annak, hogy a régészeti örökséget meg kell óvni. A rekonstrukció két lényeges funkciót tölthet be. Egyrészt kísérleti kutatási, másrészt bemutatási módszer. Csak körültekintéssel alkalmazható, ügyelve arra, hogy a régészeti leleteket a beavatkozás ne tegye tönkre. A hitelesség lehető legmagasabb fokának biztosítása érdekében minden számításba jöhető forrás, eszköz felhasználható. Ahol arra lehetőség van, a rekonstrukciót **nem** (!) a régészeti lelőhelyen kell megépíteni, és felismerhetőnek kell lenni, hogy a látvány nem az eredeti, hanem csupán rekonstrukció. A 8. és a 9. cikkely a régészeti emlékek megőrzésével kapcsolatos szakmai, képzési és továbbképzési programok fontosságáról és a nemzetközi együttműködés jelentőségéről beszél.

A Charta – elődjéhez, a velencei dokumentumhoz - hasonlóan tömören és általánosságokban fogalmazza csak meg a régészeti emlékek védelmével kapcsolatos problémákat, feladatokat. Véleményem szerint azonban belső ellentmondások maradtak a szövegben. Amint az a restaurálással kapcsolatos ajánlásokban, illetve a rekonstrukció helyszínének javasolt kiválasztási módjában kimutatható. Korábban, a Velencei Charta tárgyalásánál rámutattunk néhány olyan szempontra, amely a mai gondolkodás számára korszerűtlenné teszi a dokumentumot. A műemlékvédelemmel foglalkozó szakirodalomban ezek a gondolatok többnyire ismertek. Nehezen érthető, hogy mindezek ellenére miért ragaszkodtak a régészeti Charta készítői a 30 éves szöveg szelleméhez, illetve miért fogadták el minden kommentár nélkül, csupán egy rövid utalással az 1956-ban kelt Delhi-deklarációt.

4.3. Az ICOMOS szerepe a műemlékvédelemben – a hitelesség fogalmának bevezetése; a bergeni és a narai deklarációk

4.3.1 A hitelesség fogalma

A műemlékvédelemben a helyreállítás hitelessége az alkotás minőségének fokmérője. Annak ellenére, hogy a fogalmat a szakirodalom használja, a helyreállításokkal kapcsolatban nem határozták meg a tartalmát. Először emlékek és együttesek hitelességét a világörökség helyszíneinek kiválasztásával kapcsolatban elemezték. Az UNESCO és az ICOMOS közösen kezelési útmutatót²⁸ dolgoztatott ki a világörökség címre pályázó helyszínek egységes hitelességvizsgálata számára. Ebben a kötetben az emlék hitelességét négy kritérium vizsgálatával ellenőrzik: 1.) forma, alak; 2.) anyag, állapot; 3.) környezet; 4.) szellem.

Az utóbbi évek nemzetközi szakirodalmában elterjedt az a nézet, mely szerint helyreállításoknak, emlékek bemutatásának az értékelésére, a világörökség címre pályázó emlékekhez hasonlóan, a műemlékvédelmi tevékenység hitelességének az elemzése lenne a legjobb módszer. Mik azok a kritériumok, amelyekkel egy emlék bemutatásának a hitelessége vizsgálható, vagy elemezhető? A fogalmak

²⁸Feilden-Jokiletho; Kezelési útmutató a világörökség helyszínekhez

tisztázására 1994 februárjában Bergenben rendezett találkozót az ICOMOS. Narában, novemberben egy konferenciát szentelnek a helyreállítások hitelessége vizsgálatának. Ezt megelőzően nemzeti konferenciákat szerveztek az ICOMOS tagállamaiban. Nyilvánvaló, hogy ezt követően évek munkája vár a műemlékvédelem elméletének szakembereire, hogy a kérdéskört "hitelesen" ki tudják dolgozni.

Mit jelent tulajdonképpen a hiteles kifejezés? Mit értünk rajta magyarul és miként definiálják a fogalmat néhány európai nyelvben? A magyar nyelv 7 kötetes értelmező szótára szerint hiteles kifejezés: **1.** A valóságnak megfelelő, azt kifejező és ezért elhithető, megbízható, hitelt érdemlő.

A német szakirodalom a **glaubwürdig, beglaubig** kifejezéseket használja a műemlékek helyreállításának elemzésekor. A DUDEN ²⁹ az autentikus szinonimájaként, valaminek a valódisága bizonyításaként értelmezi. (**die Echtheit von etw. bezeugen**) jelentheti azonban azt is, hogy valódi, a tényeknek megfelelő és ezért hihető (**echt, den Tatsache entsprechend und dacher glaubwürdig**)

A The Concise Oxford Dictionary of Current English³⁰ hihetőnek (**reliable, trustworthy**) értelmezi a kifejezést. A franciában a Larousse Dictionnaire Général³¹ szerint **l'exactitude, l'origine est incontestable**, valódiság, hamisítatlanság kifejezéssel fordíthatjuk magyarra a terminus értelmét. Itt még az **authentification** kifejezés is használatos, vagyis a hihetővé tétel.

Latinul az **ad verum** valóság-hű, hihető, valaminek a megjelenítésére **aliquid** (aedificum) pl a másolat. Görögül az αθεντικοζ kifejezésnek öt jelentése van. 1.) autoriter; 2.) hiteles; 3.) ügyiratszerű; 4.) mértékadó; 5.) valódi, autentikus. αθεντικοτηζ 1.) hitelesség; 2.) valódiság.

A német szakirodalom nemcsak azt követeli meg a bemutatott emléktől, hogy hihető, hiteles legyen, hanem ezen felül még **ansprechend** is, ami annyit tesz: tetszetős azaz **gefällig, reizvoll**.

Mint a kifejezés értelmezéséből is kitűnik, a hitelességet valaminek eredeti vagy korábbi állapotához viszonyított hasonlóságának jellemzésére használjuk. A világörökséggel kapcsolatos vizsgálatoknak is a valódiság, az eredetiség, vagyis a **történetiség** bizonyítása a feladata. Azt mondhatnánk, hogy a hitelesség az emlék immanens tulajdonsága, amely a történeti korok anyagi és eszmei hatásainak következtében alakul ki. Lényegesnek tekintjük azt, hogy a hitelesség az emlék materiális és immateriális értékein alapul. **Anyagi értékek** hordozója maga az anyag, amelyből az emlék készült, a szerkezetek, amelyek alkotják az emléket, a forma, a külső megjelenés, amely tartalmazza épületek esetén a tömegalakítás, a részletképzés és a stílus sajátosságait. Vannak **eszmei értékek**, amelyek az emlék létrehozásának körülményeivel függenek össze, de még mindig szorosan kapcsolódnak a tárgy anyagságához. Ide soroljuk azt a szellemi tudást, az elméleti ismereteket, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy létrejöjjön a tárgy vagy az emlék. A környezet kiválasztása, a helyszín kijelölése, az épület, vagy épületek

²⁹ DUDEN Deutsches Universal Wörterbuch A-Z Bibliographisches Institut Mannheim/Wien/Zürich, Dudenverlag, 1983. ISBN 3-411-02175-6 p. 149 és 955

³⁰The Concise Oxford Dictionary of Current English. Oxford at the Clarendon Press 1951. p. 76 és 912

³¹Larousse Dictionnaire Général pour la maîtrise de la langue française la culture classique et contemporaine. Paris 1993.

tájolásának a meghatározása. Ide tartozik a tervezés teljes folyamata, a szerkezeti és az anyagtani ismeretek összessége. A tervezés részének tekintjük azokat a megfontolásokat is, mint pl. a szabályszerűségek előírása, matematikai, geometriai formulák, amelyek az egyes részek közötti kapcsolatot szabályozzák, meghatározzák (viszonyszámok, aranymetszés, trianguláció, quadratura), az épület alaprajzi formáját determináló eszmei szempontok (görög- vagy latin kereszt alaprajz), stb.

A műemléki kutatás és a műemlékvédelem új értékek hozzáadásával járul az emlék történeti értékének növeléséhez. A riegli régiségérték fogalom - abszurd módon - a régiségértéket csak akkor tartja növekvőnek, ha pusztulni hagyjuk az emléket. Ilyen értelemben el kell ismernünk, hogy mindenfajta beavatkozással rontjuk az emlék értékét. Értékteremtésnek kell tekintenünk viszont a műemlékvédelmi tevékenységet magát - a műemlékvédelem klasszikusainak teoretikus véleményével ellentétben - azt, hogy az emléket valamilyen módon igyekszünk az utókor számára megőrizni. A beavatkozás célja: történelmi, kulturális, kultúrtörténeti misszió, a nemzeti múlt egy requisitumának a megőrzése. Ez az elméleti szakirodalomban bőségesen tárgyalt és indokolt kérdéskör. Nem szükséges külön igazolnunk, hogy az emlék történetisége nem csupán a szabad szemmel látható, a laikus számára felismerhető külső jegyekben mutatható ki. Anyagi kategóriaként kezelve, objektíve létezik ez az érték az építőanyagban, az elkészítés módjában, az alaprajz, a tömegalakítás, a részletképzés megváltoztatásában, a környezet alakításában és az idők folyamán az emlékre ráakódott természetes öregedés jegyeiben is. Ilyenek a csorbulások, a töredezettség, a patina stb. Ez az az érték, amit minden újabb kor beavatkozása bizonyos értelemben rongál.

A fenti állandónak tekintett értékek mellett változó értékek is befolyásolják a megítélést. Nem szakítható el az emlék attól a szűkebb és tágabb társadalmi környezettől, amelyben létrejött, létezett és esetleg - romok esetében funkcióval bíró értéként - elpusztult. Mint a múlt monumentuma már koránál fogva is értékhordozó, amelyet történeti koronként különbözőképpen értékelték. A minősítés szempontjai között egyetlen stabil elemet sem találunk. Hol stílárius szempontok voltak a meghatározók, - *Goethe* is még csak a gótikáig tekintette a múlt építészetét megőrzésre érdemesnek³² - aztán már ide sorolták a reneszánszt, és *Lukács György* már a barokkot³³ is el tudta fogadni. Mígnem korunkban eltűnnek az időbeli korlátok és csak a minőség határozza meg az értéket. A minőség pedig, mint láttuk, igencsak változó kategória. Az esztétikai értékelés, bár léteznek objektív kategóriák, mégsem tekinthető időtállóknak, állandónak. A 19. század második felétől a nemzeti múlthoz való kapcsolódás került előtérbe. E szemlélet megkésett jelei napjainkig éreztetik hatásukat.

³²Számos írásában foglalkozik Goethe az építészet esztétikai problémáival. Elemzéseiben az igazi német stílust, a gótikát tekintik az antikvitás mellett az építészet csúcspontjának. Goethe, J. W.; A német építőművészetről. in: *Antik és modern, antológia a művészetekről* p. 96. Gondolat, 1981. Érdekes, hogy Hegel - Goethehez hasonlóan - esztétikájában csak a gótika koráig tárgyalja az építészetet.

³³Lukács szerint ... "a belső és a külső tér közti szervesen egységes összefüggés a homlokzat létrejöttével és a homlokzatot kialakító érzülettel széjjelszakad. ... a festői tendenciáknak az építészeti össztervtől való önállósulása, már a barokk korban is utat kezd törni magának, hogy a XIX. században radikálisan romboló elvvé növekedjék." Lukács Gy.; *Az esztétikum sajátossága II.* p. 419. Akadémiai Kiadó 1975.

Az emlék értékéhez - az akkumulálódott immanens anyagi értékén és anyagi természetéhez kötődő eszmei értén túl -, történelme során nem anyagi természetű értéknövelő hatások is adódnak, amelyek szintén jellemezhetők, értékelhetők. Az általunk **társadalmi érték**ként definiált kategória - az anyagi értékhez hasonlóan - az emlék korával és a rajta végrehajtott változtatások számával nő. Általában ezt az értéket nem lehet csökkenteni, csak egy szinten konzerválni mert a rongálás, valaminek az eltüntetése önmagában is az érték növekedését vonja maga után - hacsak nem semmisül meg az emlék. Példaként lehetne felhozni az egyiptomi feliratokról a korábbi fáraók nevének az eltüntetését. Ez a beavatkozás az anyagi érték egy részének az elpusztítása, szándékában a társadalmi megítélés átértékelését célozza. A történelmi érték teljes elutasítását jelenti az emlék vagy műtárgy tudatos megsemmisítése. A társadalmi érték maga ezzel az aktussal automatikusan nem szűnik meg mindaddig, amíg a tárgy dokumentumokban, publikációkban, filmen, fényképen létezik, sőt maga a rombolás is részévé válik a társadalmi értéknek, átvitt értelemben értéknövelő tényező lesz.

Paradox eset, ha valamilyen megfontolásból az elpusztított tárgyat vagy emléket másolatban újra elkészítik. Egyértelmű, hogy ebben az esetben az eredeti történelmi értéke nem származik át a másolatra. Mi a helyzet a másolat társadalmi értékével? Az eredetihez fűződő történelmi emlékek vajon átszállnak a kópiára is, vagy új történelmi időszámítás kezdődik a "mű" életében. Már a kérdés feltevése is magában hordozza a választ. Nyilván a másolat értékelésekor nem vonatkoztathatunk el az eredeti lététől, annak történetétől. A másolat értékének meghatározásakor ez a handicap kalkulálható, sőt kalkulálandó, de nem jelenti az azonosság elismerését.

Gondolatmenetünkéből adódó kérdés: érdemes-e egyáltalán másolatot készíteni, ha az eredeti történelmi értéke nem származik át a másolatra. Vajon a társadalmi értéknek az a szegmense, amellyel az előbb leírt handicapet jellemeztük, elégséges igazolása-e annak, hogy mégis készítünk másolatokat. Műtárgyaknál, szobroknál, ritkán épületeknél is magyarázatot ad a riegl *Erinnerungswert* fogalom, amit *Riegl* után szabadon - vulgárisan - nosztalgiázásként foghatunk fel. Létezik a társadalmi tudatban egy olyan érték kategória, amely a múlt emlékeit bizonyos szempontok szerint csoportosítja. Társadalmi szinten ez objektíven megfogalmazható. Motiválhatja ez is a hajdanvolt dolgok feltámasztását, de megalapozott-e eléggé ez az újraterejtés. Nem változnak-e a történelemben az értékelés szempontjai túl gyakran ahhoz, hogy ilyen, alig több mint egy lábbon álló argumentumra hivatkozva hozzunk létre valamit?

Megmosolyogjuk a romantika parkba helyezett műromjait. Elpusztítjuk az épülethomlokzatokon egyszerre megjelenített különböző korokra jellemző formai elemeket - dezeklektizálunk. Vállalható-e hogy egy változó társadalmi szemlélet pillanatnyi szeszélye alapján valós értékeket tegyünk tönkre, vagy valósnak hitt értékeket teremtsünk újra? Mi az a határ amit az emlék és a szakmai lelkiismeret is még képes elviselni.

Elméletileg igazolva látszik az az álláspontunk, amely egyértelműen ellene van olyan emlékpótló megoldásoknak, amelyek másolatban, az eredetivel megegyezőnek látszó, az eredeti történelmi és társadalmi értékét látszólag hordozó

tárgyat, épületet hoz létre. Ellene vagyunk, mert éppen a másolat az, amelyik az "úgy tűnik, mintha" szellemet sugallva félreértéseket szül, félrevezet, hazugságot hordoz. A kései hellenizmussal szemben, művészi téren megfogalmazott vád: az ízléskritériumok heterogenitása és ingatag volta. A korszak antikvár érdeklődésre alapozott műtárgy szükségletet teremtett. Ezt pedig csak a gyárszerűen működő kerámia műhelyek és a klasszikus görög szobrászat remekeit másoló *iparág* volt képes kielégíteni. A problémát nem a valós értékeket is felmutató, az iparművészet rangjára felemelkedő kerámiaművesség jelenti. A rómaiak által is elismert görög szobrászat legszebb darabjairól csak azért készültek másolatok, hogy a társadalom vezető rétegei büszkén mutogathassák - gazdagságukat demonstrálandó - híres művek kópiájából álló gyűjteményüket. Ha elfogadjuk a feltételezést, analógiát fedezhetünk fel a hellenizmus sajátos vonásaként értékelt nemzetközi keverék-kultúra és a mi hasonlóan vegyes századvégi, ezredvégi kultúra-fogyasztó attitűdünk között. A kategorikus elutasítást árnyalnunk kell. Nem esünk-e ugyanabba a hibába mint *Platón*, amikor száműzte a művészeket az eszményi államból mondván, a művészet csalóka látszatot teremt, tehát merő hazugság, az idea elárulása? Az augusztusi klasszicizmust követő uralkodó képzőművészeti irányzat, a népművészetként indult kora-keresztény festészet még az egyházatyák által is lenézett és elutasított naiv törekvésként indult, mígnem valódi értékek teremtőjévé vált. Megszülethetett volna-e a reneszánsz szobrászat a lenézett római kópiák nélkül?

Az eddigiek az igazságnak csak az egyik felét tartalmazzák - *Max Liebermann* megfogalmazásában: "becsesebb egy jól megfestett káposztafej, mint egy rosszul festett madonnafej". Az elmondottak a szakszerűség redukálását jelentik önmaga homogén közegére. Magyarán, eshet-e olyan súllyal latba a történeti és a társadalmi érték misztifikálása, hogy a jelen értékelési szempontjait semmibe vegyük. Van-e jogunk vélt vagy remélt kulturális fölényünk birtokában a társadalmat megfosztani egy igény teljesítésétől. Márpedig a múlt eltűnt emlékeinek sokszínű megismerését ilyen igénynek tartjuk. A kultúrtörténet próbálkozásait ismerve még nem is nevezhetőek a törekvések új keletűeknek. Miért veregetjük lekezelően vállon *I. Ferencet*, *Erbach* grófját, aki a 19. század elején már járt Pompejiben és maga is lelkes régiségkutatóvá lett. Lebontatta a würzburgi castra kapujának maradványait és a fal egy szakaszával felépíttette vadászkastélya parkjában. Romantikus ábrándozás, mondják, pedig a maga korában igyekezett a lehető legszakszerűbben eljárni. Nem kevesebb öntudattal legyintünk a denduri templom újra felépítése hallatán, ... 1978-ban New Yorkban a Metropolitan Múzeumban egy egyiptomi templomot felépíteni. Ha nem itt állna konzerválva, gondosan megválasztott klimatikus viszonyok között, ma annyi sem látszana belőle, mint az *Isis* templomkerületből Philaeben, amely időnként jórészt víz alá kerül. Vagy az abu-simbeli II. *Ramses* sziklatemplomával szemben, hogy *Liebermann*-nál maradjunk, egy jobban megfestett káposztafej példájának tartjuk az egyiket, de melyiket? Esetleg a környezet megtartása miatt a *translocatio* hiteles műemlékvédelmi beavatkozásként fogjuk fel, míg a denduri templomocska áthelyezése már a hellenizmus korának újjgazdag szobormásolatokat mutogató gesztusaként értékelhető? Esetleg ítéljük azonos mércével a két egyiptomi példát, mert nemes cél, az emlék megmentése érdekében történt. Utasítsuk el *Erbach*

grófjának tettét, mert öncélú volt, a saját parkját akarta díszíteni egy hobbyból kitermelt római kapuval.

Az elmondottakkal a hitelesség, mint szemléletmód és mint vezérelv jelentőségét szerettem volna bizonyítani. Az eddigiek is jól szemléltetik, hogy az általunk megdönthetetlennek hitt elvekre és azok ellenkezőjére is mutatott már példát a történelem. Lehetőségeink szerint az értékalkotók feltárása és számbavétele vezethet el a hitelesség fogalmának megalapozott tisztázásához. Az objektívnak tekintett alkotóelemeken kívül, azonban a bizonytalanabb szubjektív elemeket is mérlegre kell tennünk, hogy munkánk kiértékelésénél minden körülményt figyelembe véve tudjunk dönteni.

A helyreállított épületek bemutatásának hitelessége mellett, azzal együtt vagy akár azon túl is, az az elérendő cél, hogy az emlékek érthetőek, megragadhatóak, egyszóval plauzibilisek legyenek.

Latinul a **plausibilis** kifejezés a plaudo szóból ered, ami csattogást, csattanást jelent, két tárgy összeütéséből keletkező zajt, átvitt értelemben a.m. tapsolni, tetszést nyilvánítani (plaudere manu). Görögül εὐνοπιόζ átvitt értelemben: megragadható, megfogható, könnyű megérteni, érthető.

Ismét a DUDEN-t idézve legyen **verständlich, begreiflich** is a helyreállítás. Ugyanez angolul **seeming reasonable** vagy **probable**, vagyis elfogadható, valószínűnek tűnő. Franciául a plausible kifejezésnek két értelmét adja a LAROUSSE: **admissible, acceptable**. Szóösszetételekben 1.) qui peut être concidéré comme vrai; 2.) que l'on peut admettre comme valable, értelemben használható.

*Plauzibilis*nek nem abban az értelemben kell lennie a helyreállított emléknek, hogy kivívja a nagyközönség tetszésnyilvánítását (plaudere manu). A kifejezésnek átvitt értelmű jelentése a lényeges a számunkra, vagyis az érthető, elfogadható. Munkánk ne a “vájtt fülűeknek” szóló öncélú magamutogatás, hanem szélesebb körben is érthető, megérthető és értelmezhető legyen.

Annyiban tartom a német szakirodalomban használt **ansprechend** kifejezést is megfontolandónak, amennyiben a helyreállítás nyilvánvaló kritériuma a szakmai szempontok kielégítésén túl, az esztétikai követelmények teljesítése is. A követelményt nem csak magára az objektumra kell érvényesnek tekintenünk, hanem annak környezetére is.

4.3.2. A hitelesség kritériumai

A hitelesség kérdéséről az ICOMOS az 1994 elején szervezett konferenciát Bergenben (1994. január 31-február 2.). Ez a találkozó volt hivatott előkészíteni az 1994. novemberében Japánban, Naraban rendezendő műemlékvédelmi konferenciát. A hitelességnek a bergeni vita alapján meghatározott³⁴ kritériumai még kiforratlanok. A hitelesség kérdését általános érvényű műemlékvédelmi kategóriaként kezelték, és Bergenben és később Naraban is ilyen értelemben vitatkoztak a hitelesség mibenlétéről. Az általánostól eltérő kezelést igényelnek a

³⁴ Alapvetően támaszkodtunk a bergeni konferencia feldolgozásakor Herb Stovelnek Feljegyzések a hitelesség mibenlétéről - Gondolatok az 1994. január 31-február 2-i Bergeni Találkozóról. Megjelentette az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága

föld alól, régészeti eszközökkel felszínre hozott és/vagy a felszínen lévő romok megóvásával, bemutatásával kapcsolatos követelmények.

Meg kell jegyezni, hogy a '94-es és az azóta megszületett dokumentumok értelmezése terminológiai problémákat is felvet. A vita frissességét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az elhangzó fogalmak a hétköznapi beszédben nyilván releváns értékűek, az elemzés során azonban csak értelmezés után használhatók.

Romemlékeknél a hitelesség kérdése összetettebb és az eddigiekben bemutatottnál bonyolultabb kérdés. Nem lehet egy reneszánsz kastély tömegét ugyanazokkal a princípiumokkal értékelni, mint egy, a római limes mentén az erdőben megtalált kis őrtornyot. A nemzetközi előírások, bár több tárgyalja a romemlékek bemutatását és az archeológiai emlékek védelmét - ideértve a lausannei Chartát is - a hitelesség kérdéseit még nem érintik. A szakirodalomban csak az utóbbi néhány év publikációiban fordul elő a romok hiteles bemutatásának problematikája.

Ezekhez a vélekedésekhez egy kiegészítést is kell fűznöm. A terminológia értelmezésénél hangsúlyoztam, hogy a hitelességet kizárólag szakmai kritériumnak tartom. El kell választani azonban a szakmai hitelességet a bemutatott emlék hihető megjelenésétől. Szerencsés esetben ez a két kritérium összeesik, együttesen teljesül.

A javasolt kritérium rendszer megfogalmazásánál arra törekedtem, hogy a meghatározások objektív szempontok alapján szülessenek meg. Egy tárgy értékelésénél, különösen ha ez egy műtárgy és történetesen épület, nagyon nehéz a szubjektív elemeket kiküszöbölni. Azok az objektív kategóriák, amelyek alkalmasak az épületek leírására és ezen keresztül értékelésére a művészi kvalitás elemzését, értékelését megelőző szempontok, így általában objektív értékelésként elfogadhatóak.

A feltárás során készített dokumentáció adja azt a tudományos alapot, amelyre a helyreállítás során támaszkodni kell. A bemutatást tervezését meg kell előzze az épület elvi rekonstrukciójának az elkészítése. Lehetőség szerint valamennyi jól megkülönböztetett építési periódust önállóan kell feldolgozni. Elemezni kell az emlék építészeti minőségét, az átépítések jellegét és mértékét. Viszonyítani kell az adott periódus elfogadott tömegformálási, téralakítási tendenciáihoz, általánosságban és a kiemelkedő emlékekkel történő összevetésben egyaránt. Értékelni kell az egyes előkerült építészeti részleteket, szerkezeti elemeket és az építőanyagok minőségét, elkészítésük színvonalát. Az ismert módszerekkel ellenőrizni kell, hogy az épületek alaprajzában a tervezés elveire utaló szabályszerűségek nem mutathatók-e ki. Az adatok és a vizsgálatok eredményeinek birtokában választható ki az emlék javasolt helyreállítási periódusa, a helyreállítás módja és jellege. Meghatározhatóak azok az eszközök, anyagok, eljárások, amelyekkel a bemutatott emlék hitelessége az eredetihez viszonyítva optimálisan biztosítható.

4.3.2.1 Téralakítás, tömegformálás, részletképzés

A Római Birodalom építészetében léteznek általános érvényű szabályok, törvényszerűségek. Ezek a jól szabályozott rendszerben topográfiai helyzettől

függetlenül mindenütt elfogadhatók voltak: Kisázsiaiában és Britanniában, Africában és Germaniában. Konkrétan a városias települések rendszere, az utcahálózat kialakítása, az *insulák* formája mutat eltéréseket, de az elvi és a lényegi megoldások között nincs érdemi különbség. A *forumok*, a városi főterek alaprajzi megoldásaiban is több az elvi azonosság, mint a különbözőség. Sorolhatnánk az egyes épülettípusokat is, a *thermák*³⁵, az *amphitheatrumok*³⁶, a *villák*³⁷ jól csoportosítható típusait a Birodalomban és Pannóniában.³⁸ Megállapíthatjuk, hogy általában a Római Birodalom határain belül és azonos időszakban az épületek alaprajzilag jól csoportosíthatók, lényeges különbségeket nem, csak területi sajátosságok lehet kimutatni. Pannóniában az ún. albertfalvai középfolysós lakóház jelent alaprajzilag egy ilyen érdekes példát. Ugyanígy a kővágószőlősi mauzóleum és kápolna alaprajza is különleges értékű, sem Pannónián belül, sem azon kívül nem ismerünk ehhez hasonló alaprajzi analógiát. Az átépítések, a funkcióváltásból vagy módosulásból adódó alaprajzi torzulások is befolyásolhatják az épület értékelését.

A tömegalakítás, tömegformálás hitelességének a megállapítása nehezebb feladat az É-i provinciákban. A római emlékek döntő hányada romosan maradt fenn. Többségük a föld alatt, betemetve vészelt át az évszázadokat. Míg az alaprajzi megoldások hasonlósága kimutatható, a tömegforma, a magassági méretek meghatározása bizonytalan feladat. Erről részletesebben a 3. fejezetben, az elvi és a gyakorlati rekonstrukció megtervezése kapcsán már szóltunk. Romosan előkerült emlékek tömegalakítását hitelesnek tudjuk elfogadni, ha az alaprajzi rendszerből kiindulva, az egyes tömegelemek egymásmellé rendelését, csoportosítását vizsgáljuk. A magassági adatoktól függetlenül meghatározhatók szabályszerűségek. Így például épületek utcai homlokzatát gyakran kíséri *porticus*. Az árkád megformálására jellemző lehet, ha félnyeregtetővel csatlakozik az épülethez, vagy ha az emeletes épület földszintjén, a homlokzati sík visszahúzásával alakul ki a gyalogjáró. A két variáns közül a falvastagságok vizsgálata, esetleges belső lépcső helyének felkutatása, közbenső födém szerkezetére utaló maradványok azonosítása - amelyek mind az emelet meglétére utalnak - segíthetik a döntést. Alaprajzilag három vagy esetleg több párhuzamosan futó, azonos traktusszélességű fal megléte - közel-keleti példák alapján két vagy több, egymáshoz vápával csatlakozó nyeregtetős épületrészre enged következtetni. A példát azért tartjuk kiemelésre érdemesnek, mert a mai gyakorlat ilyen megoldásokat általában nem enged meg.

³⁵Yegül, Fikret; *Bath and Bathing in Classical Antiquity*. MIT Press Cambridge Mass. (1992) Pannóniából nem hoz emléket, de gazdagon illusztrált fejezetek foglalkoznak Germaniával, Galliával, Kisázsiaiával és Észak-Afrikával.

³⁶Hönle, A.-Henze, A.; *Römische Amphitheater und Stadien*. Vlg. Atlantis - Antike Welt, Zürich, Freiburg, 1981.

³⁷*Die römische Villa*. Hrsg. von Reutti, Fridolin. in Wege der Forschung; Bd. 182. Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt, 1990. A kötet az építésetörténet legfontosabb római villákkal foglalkozó írásait tartalmazza. M. Rostowzew Pompeianische Landschaften und römische Villen (1904) először fogalmazza meg a villaépítészettel kapcsolatban az épület és a táj kapcsolatának a fontosságát. Mansuelli, Von Guido Achille; *Die villen der römischen Welt* (1958). című tanulmánya a téma mindmáig legfőbb, legteljesebb összefoglalását adja. A kötetet záró kimerítő bibliográfia az 1988-ig megjelent fontosabb publikációkat tartalmazza.

³⁸Panóniai *thermákról*, *villákról* és *amphitheatrumokról* részletesen Hajnóczi Gyula publikációit lehetett fölhasználni.

Összegezve elmondható, hogy egy római kori romemlék bemutatása az épület tömegformálása, téralakítása és építészeti részletképzése szempontjából akkor tekinthető hitelesnek, ha:

- a régészeti kutatás eredményein alapuló, az emlék létezésének egy adott szakaszában működő alaprajzát mutatjuk be, amely magyarázó ábrákkal a laikusok számára is megérthető;
- a kiemelttől eltérő, más építési periódusokból származó falmaradványok bemutatása nem zavarja, hanem erősíti a hangsúlyozott időszakból származó falmaradványokat;
- más hitelesítő adat nem lévén, a bemutatott alaprajzhoz hasonló alaprajzi megoldások a római kor építészetében előfordulnak;
- a bemutatott alaprajz alapján készített elvi rekonstrukció a római építészet tömegalakítási gyakorlatával egyező eredményre vezet;
- a megtalált építészeti tagozatok, homlokzati elemek ellentmondás nélkül kapcsolhatók az elvi rekonstrukcióhoz.

4.3.2.2 Anyaghasználat, építési technikák, technológiák és szerkezetek

A római építészet technikai kérdéseivel foglalkozó szakirodalom bőségesen áll rendelkezésünkre. A legfontosabb klasszikus helyszíneken Itáliában, Görög- és Törökországban, a Közel-Keleten folytatott nemzetközi archeológiai kutatások mellett mindig folytattak az építés- és építészettörténetre vonatkozó vizsgálatokat³⁹ is. A komplex kutatás - német szakkifejezéssel a *Bauforschung*⁴⁰ - mára a régészet, az építészettörténet és a műemlékvédelem segédtudományaként fontos szerephez jutott. A *Bauforschung* nem csak a helyreállításban résztvevő építészek szűk köre számára hasznos diszciplína, hanem a régészek és a művészettörténészek is felhasználják megállapításait. Ezzel a szemlélettel folynak a helyreállításokat megelőző vizsgálatok nemcsak Németországban, hanem az Európatanács ajánlásai alapján, az Európai Közösség szinte valamennyi tagállamában. Ennek az összehangolt munkának köszönhetően nagyon sok hasznos információ gyűlt össze a római kor építési módszereiről, technológiájáról, anyaghasználatáról. Az eredményekre támaszkodva lehet a konkrét emlék vizsgálata során az emlék építésével és építőanyagaival kapcsolatos hitelességi problémákat elemezni. Az építés-kutatás lényege, hogy az épületen vagy a romon folytatott vizsgálatokat nagyon nagy részletességgel végzik a helyszínen és az alapidokumentációt is a helyszínen készítik el. Épületek esetében ez legalább 1:20 méretarányú felmérési rajzsorozatot jelent. Nem csupán alaprajzokat készítenek ilyen részletezettséggel, hanem valamennyi helyiség faláról nézeti rajz is készül, feltüntetve minden megfigyelhető rendellenességet, repedést, sík-, vagy éltörést

³⁹Az első teljességre törekvő összefoglalása a témának Durm, J.; *Die Baukunst der Römer. Handbuch der Architektur.* II/2 (1905). és újabb eredményekkel kiegészítve, bár a római építőtevékenységet csak érintőlegesen tárgyalja Müller-Wiener, W.; *Griechische Bauwesen in der Antike.* (1988).

⁴⁰A kifejezés magyar megfelelője az építés-kutatás lenne. A magyar terminológia azonban nem fedi a német jelentését. Németországban az Architekturgeschichte művészettörténészek által művelt diszciplína, míg építészek a Baugeschichte az építéstörténet művelői. Ez utóbbihoz kapcsolódó kutatási terület a Bauforschung.

stb. Romok esetén az alaprajzi felvétel mindig geodéziai pontossággal, a geodézia eszközeinek felhasználásával készül. Valamennyi falfelületről itt is készítenek nézeti rajzokat, az egyes jellegzetes kövek helyzetének és méretének a feltüntetésével. A nézeti rajzokon jelölik be a falfelületen észlelhető rendellenességeket, hiányokat, a másodlagosan elhelyezett köveket, vagy szövegesen jegyzik meg a falazóanyagokra vonatkozó megfigyeléseket, megjegyzéseket. A falnézet felvételére vonatkozó megállapítások értelemszerűen vonatkoznak a homlokzatokra is.

A római falszerkezetek általában könnyen megkülönböztethetők a középkori vagy a későbbi korok falazataitól. Azonos falazási mód alkalmazása esetén a habarcs minősége, szemszerkezete megbízhatóan eligazít a fal korának meghatározásával kapcsolatban. Pannóniában a római uralom évszázadai során a körülmények változása is jól nyomon követhető a falszerkezetek minőségének változásában. Az 1. századi silányabb minőséget követi a 2. század mészdús, kevés adalékot tartalmazó periódusa. A markomann és a kvád betörések idején az elpusztult épületek újjáépítése már kevesebb mész és több homok felhasználását mutatja. Perdöntő lehet a kormeghatározás szempontjából a falban alkalmazott téglalakja, mérete és színe is. Jól dokumentáltak a római korban alkalmazott falazási technikák, a boltozatok és a lefedések készítésének módjai.

Kevesebb, de antik szerzők munkáiból származó hasznos információink vannak a római építésben használt kő, fa és fémszerkezetekről. A régészet és az építéstörténet számos adatot gyűjtött össze az antik anyaghasználatról. Az elvi rekonstrukciók és a helyreállítások elkészítéséhez ezek az adatok általában elégségesek az anyagokkal és szerkezetekkel szemben támasztott követelmények teljesítéséhez.

Külön kell vizsgálni a konzerválás mellett a kiegészítések, a részleges vagy teljes rekonstrukciók hitelességének anyaghasználati és szerkezeti vonatkozásait is. Falszakaszok, faltestek esztétikai vagy szerkezeti jellegű kiegészítéseire a konzerválásuknál elmondottakat tartjuk meghatározónak. Faragott építészeti részletek, tagozatok hiányainak pótlásánál a színben eltérő, de struktúrájában és formájában hasonló anyag alkalmazását tudjuk elfogadni. Az előző fejezetben közölt példák sora támasztja alá véleményünket. A vasbeton alkalmazását csak körültekintéssel és különösen megfontoltan lehet javasolni. Az anyag szerkezete, színe felülete annyira eltér a klasszikus anyaghasználattól, hogy az egymás melletti megjelenésük már bántó lehet. A puha mészkő és a cement esetleges vegyi reakciója az értékesebb anyag tönkremeneteléhez, pusztulásához vezethet.

A részleges vagy a teljes rekonstrukciók kiegészítésének az elválasztása az eredeti falazattól a hazai gyakorlatban alkalmazott didaktikai csíkkal megoldható. A római épületek külső homlokzatképzéséhez igazodva megfontolható a kiegészített falfelületek vakolása. Az eredetit pedig - mintegy lábazat szerűen védve - vakolatlanul lehet bemutatni.

Az alaprajz és a tömeg rekonstrukciója mellett az eredeti épületszerkezetek a hiteles bemutatás, a kísérleti archeológia szabályai szempontjából és didaktikailag is fontos követelmény.

Összegezve elmondható, hogy egy római kori romemlék bemutatása az anyaghasználat, az alkalmazott építési technikák és technológiák szempontjából akkor tekinthető hitelesnek, ha:

- a feltárt eredeti anyagok és szerkezetek és az alkalmazott kiegészítések jól megkülönböztethetők egymástól;

- a kiegészítések felületképzése színben, felületi struktúrában, az anyag megmunkálását tekintve ne térjen el az eredeti anyagtól, vagy szerkezettől;

- a kiegészítések lehetőleg az eredetihez hasonló technikával készüljenek, a kivitelezés során a hagyományos technikákat és technológiákat részesítsék előnyben a gépesített és iparosított eljárásokkal szemben;

- modern anyagokat csak akkor szabad alkalmazni, ha igazolható, hogy az idő múlásával sem károsítja az eredeti anyagokat és szerkezeteket. Előnybe kell részesíteni a hagyományos technológiai eljárások alkalmazását.

4.3.2.3 Az emlék természeti környezete

Minden épületnek, építménynek létezik egy olyan szűkebb környezete, amelyre működése során közvetlen hatással van és viszont. Ez egy olyan, jól körülhatárolható területet, amely közvetlenül az épülethez tartozhatott, amelyre az épület funkciójából eredően hatással volt és amely hatott az épületre is.

Egy villagazdaság központi épületéhez nyilván a gazdaság valamennyi épülete és az általuk elfoglalt terület - általában a mezőgazdasági földterület nélküli, körülkerített terület - tartozik. Egy castellumhoz vagy castrához azok a területek tartoznak, amelyek a katonaság életének részét képezték. Ilyen nyilván a külső védművek rendszere, a falon kívüli fürdő, kikötő vagy más épület által lehatárolható terület. Építési periódusonként és koronként ez is változhat, éppen úgy mint maga az emlék. Településen belüli emlék esetében az insulát és azokat az utcákat, amelyek érintkeznek a háztömbbel sorolom ide.

Vizsgálni kell az emlék és szűkebb környezetének kapcsolatát az építés korában. Ide tartoznak a terepviszonyoknak, a szűkebb környezet használatának, beépíttségének az elemzése. A környező építmények, épületek és az emlék lehetséges kapcsolatainak a feltárása. A bemutatásnak lehetőleg érzékeltetnie kell kiválasztott építési periódus korabeli terepviszonyait is (lejtés, lépcsők, támfalak stb.). A rendelkezésre álló régészeti adatok alapján elemezni kell a környező beépítés és a bemutatott épület alaprajzi, funkcionális és tömeg kapcsolatait. Különösen a részleges és a teljes rekonstrukciók megépítésénél fontos a környezetalakítás hitelességének a tisztázása.

A környezet tanulmányozása során figyelhetőek meg és mutathatók ki azok a szabályszerűségek, amelyek az épület helykijelölésének, kitérésének szabályszerűségére utalnak. A környezetre vonatkozó ismereteink egészíthetők ki - még a dokumentálás fázisában - az épület szűkebb környezetének szisztematikus felmérésével és dokumentálásával. Az építés-kutatás módszereinek kiterjesztése az építés szabályszerűségének a felismerését segítheti.

Összegezve elmondható, hogy egy római kori emlék bemutatása a szűkebb környezetének ismeretében akkor tekinthető hitelesnek, ha:

- a régészeti adatok alapján az elvi rekonstrukcióban elképzelt építmény és az építési periódus időszakának környezete között nincs ellentmondás;

- a bemutatás érzékelteti - a jelenlegi terepviszonyok és környezeti adottságok függvényében - a korabeli szituációt;
- és a környezetalakítás feltárt szabályszerűségei nem mondanak ellent az elképzelt rekonstrukciónak.

4.3.2.4 Az emlék társadalmi környezete

Általánosságban kutatni kell a védendő emlék keletkezésének társadalmi, gazdasági és kulturális körülményeit. Az építés történetét, az építetőre vonatkozó adatokat, a tulajdonviszonyok változását, egy szóval mindazt, amit ma is megkövetelünk egy építészet- és építéstörténeti tudományos dokumentációtól. Amiben a kutatás adós maradt az az, hogy egy-egy kisebb településre, nagyobb település részére vonatkozó felhalmozódott ismerettömeg monografikus igényű feldolgozása csak ritkán született meg. Nehezen sorolhatóak ebbe a kategóriába a kisvárosok és községek által kiadott, az ideológiai megfontolásoktól nem mentes településtörténeti kötetek. Ritkán találni közöttük színvonalas, igényes munkát.

Témánk szempontjából, a római kori emlékekkel kapcsolatban sem hagyhatóak figyelmen kívül az építés körülményeire, környezetére vonatkozó elemzések. A történettudomány kutatásai és az archeológiai leletek szociológiai szempontú értékelései révén sok ismeret gyűlt össze a provinciák és a kisebb közösségek társadalmáról, gazdaságáról, környezetéről és hétköznapi életéről. Az epigráfia eszközeivel kideríthetőek a korszakonként és területenként működő műhelyek, építésszek, mesteremberek nevei, működésük területe. A források talán az építkezésekre vonatkozóan bizonyos gazdaságossági vizsgálatok elvégzését is lehetővé teszik Pannóniában is - amint erről a kérdéskörrel több publikáció ismert Hellasból, Itáliából, Germaniából. Vizsgálni kell az őslakosság építészetét és ennek hatását a provincia római építészetére és viszont.

Az elmondottak a provincia egészére vonatkozóan nyújthatnak új ismereteket. Szükséges és lehetséges azonban a szűkebb környezetnek az építészeti szempontú társadalomtudományi elemzése, illetve az ilyen jellegű adatoknak az értékelése, felhasználása a hiteles bemutatás megtervezésénél.

4.3.3 A hitelesség és az építészeti bemutatás

Nem választható el az emlék bemutatásának a hitelességétől a bemutatás építészeti koncepciója, megfogalmazása sem. A legaprólékosabban, részletekig kidolgozott rekonstrukciót is értelmezhetlenné teheti a bemutatás hibás építészeti előadása. Azok az általánosan alkalmazott építészeti szempontok, amelyek egy új épület megalkotásánál is figyelembe veendőek, nem hanyagolhatók el akár még romok bemutatásakor sem. Itt elsősorban a bemutatás látványára koncentrálva a részek és az egész látványának egyensúlyára, a részletek megformálásának arányhelyességére, az anyaghasználat összhangjára lehet helyezni a hangsúlyt.

Alaprajzban bemutatott, konzervált romok bemutatásánál több példával is igazolható, hogy szükség van figyelemfelkeltő, vertikális motívumra. Ennek hiánya monotónná, egysíkúvá teszi a valóban síkszerű látványt. Az intercisai ikerháznak a burkolatba simuló látványa csak "hasznos" terület előtt veszi el a helyet. Gorsiumban a védőépületek tömege és a nymphaeumok látványa nem elegendő ahhoz, hogy élővé tegye a romkertet. Igazolja a tervező "merészségét" az

aquincumi polgárváros összképében arányosan megjelenő fórum falsarok-*macellum rotunda*-*Collegium Iuventutis peristylum* egymás után megjelenő vertikális elemsora.

A hazai római kori helyreállítások sorában a diszharmonikus megjelenítésre nem is tudok példát hozni. A németországi Hechingen-Stein villájának csak az egyik rizalitját és a rizalitokat összekötő *portikus* egy szakaszát építették fel. Az oszlopsor azonban egy intercolumniummal a tengelybe helyezett lépcső előtt abbamarad. Értelmetlenné téve a hajdani feljáró bemutatását és asszimetrikusan kiegyensúlyozatlanná a rekonstrukció látványát.

Védőépületbe helyezett romoknál a modern szerkezet és az emlék jelentőségének a belső térben látványszerűen is el kell válnia egymástól. Szép példákat mutat ebből a szempontból a Meggyfa utcai két vasbeton héj. Kívülről figyelemfelkeltő, az építés idejére jellemző megoldású építészeti alkotások. Ma már vitatkoznak azon, hogy mennyire kell a látványra felkészítenie a védőépületnek már külső megjelenésében is. A '70-es évek felfogása szempontjából egy korrekt megoldással állunk szemben. A belső semleges beton és üveg felületeivel valóban csak védi a mozaikokat és nem akar ezekkel konkurálni. Az építész tehetségét, képességét és találékonyságát nem az interieurben bizonyította be. Ellenpéldaként a piazza armerinai védőépület szellemes és a maga nemében igazán jó megoldása hozható. A látogató figyelmét azonban sokszor elvonja az ötletesen vezetett útvonal vagy a modern konstrukció részleteinek tanulmányozása - és hogy ez mennyire nem csak szakmai ártalom, a helyszínen szerzett tapasztalat igazolja.

Végül az építészeti koncepció részeként kezelem a bemutatás kertészeti kialakítását is. Didaktikus megoldás, ha az épületek belső kertjeiben az eredeti római kert növényanyagát helyezik el. Elcsépelet közhely, ha mediterrán hangulatot akarnak sugallni - ott is ahol ez nem is volt - thuják telepítésével. A kerttörténet még Pannóniában is ismeri a leggyakrabban használt növényfajokat. Az egész hitelessége szempontjából a zöldfelületi komponens autentikus megfogalmazása is fontos lehet.

A magasra növő fákat, bokrokat rendszeresen cserélni, felfrissíteni kellene ahhoz, hogy ne nőhessenek a látvány fölé. Éppen a *macellum* kis köréptményét fenyegeti a teljes eltakarás veszélye Aquincumban.

4.4. Történeti városok és együttesek védelme – a Washingtoni Karta

5. A MŰEMLEKVÉDELEM TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON I.

(A kezdetektől 1881-ig a MOB megalakításáig)

5.1. *Az antikvitás iránti érdeklődés megjelenése Magyarországon*

A Pannonia területén, a felszínen látható római kori romokról Mátyás korából vannak leírásaink. Pietro Ransano nápolyi követ felhívta Mátyás figyelmét Savaria maradványaira. Ugyan ő közli, hogy a király befalaztatta a vár falába az itt talált faragott köveket, amelyek a XVIII. századig megtalálhatók voltak. Bonfini szintén említi az 1495-ben megjelent *Rerum Ungaricarum Decades* című munkájában Savariat és a királynői vár közelében Aquincumot. A XVII. Században Marsigli térképét is közöl erről a két romterületről. Bél Mátyás a *Hungariae Novae Notitia* című topográfiájában még közölte a Mátyás által a szombathelyi vár falába befalazott római köveket.

Szily János 1777-től Szombathely püspöke, abban az időben végezte egyetemi tanulmányait Rómában, amikor Goethe és Winckelmann is a Városban tartózkodott. Nagy hatással volt rá a fiataalkori élmény. Püspöki palotájának építéskor – a mai Járdányi Paulovics Romkert területéről – előkerült faragott köveket összegyűjtötte és a Hefele Menyhért által tervezett palota földszinti sala terrenájába kiállította. A terem freskóin Dorfmeister Savaria antik látképét rekonstruálta. Szintén Szily volt, aki megbízta Schoennisner Istvánt, a pesti egyetem tanárát és a Nemzeti Múzeum régiségtárának őrét, hogy írja meg Savaria római kori történetét. Az 1791-ben publikált kötetben 21 táblán mutatta be a legértékesebb faragványokat. Szintén Schoennisner nevéhez fűződnek a legkorábbi szisztematikus ásatások Óbudán. Mária Terézia engedélyével a katonai tábor nagy fürdőjének maradványai fölé védőépületet is állíttatott. Ásatásairól írott könyve 1778-ban jelent meg.

5.2. *Középkori emlékek “védelme” a XVIII. században és a XIX. század első felében*

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1846-ban Kassán tartott évi rendes közgyűlésén fogalmazódott meg először a hazai műemlékek megóvásának szükségessége. Egy évvel később Sopronban a MOT Archeológiai Szakosztálya határozatban szólította fel a vármegyét és a városokat, hogy “az országgyűlésre küldendő követeiket oly törvény alkotására utasítsák, hogy minden a föld gyomrából napfényre kerülendő régi maradványok és kincsek belső becsük megváltása mellett a Nemzeti Múzeum számára hivatalosan megszereztesse-nek”⁴¹. Még ugyanebben az évben a Magyar Tudományos Akadémia is felhívást⁴² tesz közzé, amelyben felhívja a nemzeti becsületet szíven viselő magyarok figyelmét arra, hogy az elmúlt évszázadok háborúi során sok emlék pusztult el. Talán ezeknél is

⁴¹ Az Archeológiai Szakosztály 1847. augusztus 14.-i ülésének jegyzőkönyve. In MOT 1863. évi Évkönyve.

⁴² Archeológiai Közlemények 1859.

nagyobb azonban azon emlékeknek a száma, amelyek pusztulásáért az értetlenség, lelketlenség és kegyelethiány okolható.

Henszlmann 1848-ban egy akadémiai régészeti bizottság megszervezését javasolta Eötvös József kultuszminiszternek. A forradalom viharai elsodorták a tervezetet. Annak bizonyítéka, hogy a régi korok emlékeinek megőrzése mennyire fontos és mindennapi kérdése volt a korszaknak, Kossuth Lajosnak, a Honvédelmi Bizottmány elnökének a rendelete bizonyítja. Intézkedik arról, hogy ... “a pest-budai sáncolások közben találandó régiségeket a lelhely pontos feljegyzésével a múzeum (értsd a Magyar nemzeti Múzeum) számára le kell foglaltatni és az akadémia titkárságának be kell jelenteni”⁴³

A szabadságharc bukása után 1850-ben alakult meg a K. u. K. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale elnevezésű szervezet, amelynek hatásköre a Birodalom egész területére, így Magyarországra is kiterjedt. Felügyeletét előbb a kereskedelem- ipar- és közmunkaügyi miniszter látta el. 1859-től a felügyelet joga a Vallás és Közoktatási Minisztérium alá került. Hazánk területén kinevezett konzervátorok látták el a műemlékvédelem felügyeletét. A konzervátorok között szerepelt már a legkorábbi időkben is *Rómer*, *Ipolyi* és *Henszlmann*.

5.3. Rómer Flóris, Ipolyi Arnold és Henszlmann Imre értékmentő tevékenysége

Az MTA Archeológiai Bizottmánya 1858-ban alakult meg. Feladatának tekintette a Magyarország területén létező vagy még feltalálható ókori és középkori régiségtani becsű maradványok műtörténeti felügyeletének ellátását. Mivel hatósági jogkörrel a Bizottmány nem rendelkezett, tevékenysége a tudományos feldolgozásra és ismertetésre szorítkozhatott. A Budán működő helytartótanács (HT) – a bécsi központosító törekvésekkel szemben – az Archeológiai Bizottmányt szerette volna megtenni hazánk területén a műemlékvédelem ügyeinek az intézőjévé. 1861. február 7-én a HT határozatában kívánatosnak tartja az akadémiai bizottság jogkörének kiterjesztését és eljárását a Nemzeti Múzeum régiségtárának gazdagítása szempontjából a legcélszerűbben átszervezni. Az Akadémia, az építészeti és történeti műemlékek vizsgálatára és megőrzésére, a kormány közvetlen alárendeltségébe tartozó bizottmány felállítását javasolta. Ennek munkájában a belügyi, a pénzügyi, építészeti, valamint a vallás- és nevelésügyi osztályok (minisztériumok) 2-2 hivatalnoka mellett az Akadémia archaeológiai bizottmányának képviselője és “végre állandóan alkalmazható, avagy időnként felhívandó építész, művész, tudós és amatőr szakértő tagok” közreműködésére is számítottak. Feladatát minden ó- és középkori mű- és történeti becsű emlék, régi épület, ilyenek romjai, kőfaragványok, domborművek, síremlékek, festmények, régi bútorok, edények, fegyverek, pénzek védelmében illetőleg megőrzésében jelölte meg. Feladata volna továbbá a műemlékek lajstromozása (“monumentális statisztika”), azok

⁴³ Közlöny 1848. XII. 2. 175. Sz. II.

osztályozása, hogy ennek megfelelően tervszerűen intézkedhessen a karbantartási vagy restaurálási munkákról. Részletesen kidolgozta az archaeológiai bizottmány a “műrégiségi leletek” feltárásának, megőrzésének és a múzeumba juttatásának szabályzatát is.

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1866. júniusi rimaszombati ülésén törvényjavaslatot készített a műemlékek fenntartásáról, biztosításáról és kisajátításáról, melyet a kultuszminiszter útján, az Akadémia támogatásával terjesztettek az országgyűlés elé.

Végül – nem kis részben a közvélemény nyomásának is köszönhetően – 1866. november 8-án a király a magyar műemlékekre vonatkozó jogköröket kivonta a Central-Commission hatásköréből és az MTA archeológiai osztályára bízta az ügyek vitelét. 1869-ben Henszlmann Imre önálló képviselői indítványban terjeszti a T. Ház elé a műemlékek védelméről szóló törvénytervezetét. 1871-ben Eötvös József kultuszminiszter felkérésére Ipolyi Arnold készít újabb tervezetet, melyet az Akadémia is támogatott. Eötvös halála után a javaslatot az új miniszter, Pauler Tivadar nem terjesztette az Országgyűlés elé. Miniszteri rendelettel egy kormányzati szervet hozott létre, amelynek a legsürgetőbb feladatok ellátása – ingatlan műemlékek lajstromozása, osztályozása, conservatorok, vagy levelezők kinevezése, a Central-Commission publikációihoz készített ábrák fadúcainak a megszerzése (ez 1873-ban sikerült) a Bizottmány leendő gyűjteménye számára – valamint az emlékek megóvásához szükséges költségek biztosítása érdekében előterjesztéseket kellett készítenie a Bizottmánynak a miniszter számára, és nem utolsósorban a törvény előkészítése tartozott a hatáskörébe. 1872 április 4-én megalakult a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága⁴⁴ (MMIB) Szalay Ágoston vezetésével, előadója *Henszlmann Imre*, építésze *Schulek Frigyes* lett. Több a “régészet terén kellő szakismerettel bíró bizottsági tagot” is kineveztek: így *Ipolyi Arnold*, *Pulszky Ferenc*, *Rómer Flóris*, *Arányi Lajos* és *Steindl Imre* is részt vehetett a műemlékvédelem megszervezésében. Az alakuló ülésre végül április 11-én került sor, ahol a tagok közé még felvették *Zsigmondy Gusztáv*ot is mint a Bizottság mérnökét. A szervezet titkáráként csaknem 25 éven keresztül *Geduly Ferenc* működött, aki *Henszlmann* számára az adminisztráció ügyeit vitte.

A műemlékek lajstromjának elkészítése különösen fontos volt azért, hogy az Országgyűlés mielőbb megismerkedhessen a feladat hozzávetőleges nagyságával. Negyven különböző publikációból összeállított lajstrom 853 tételt tartalmazott, amely a történeti Magyarország területén ismert értékes épületek első felsorolását jelentette. A jegyzéket *Hampel József* a “*Hazai műemlékek és régi épületmaradványok jegyzéke*”⁴⁵ címen az *Archaeologiai Értesítő* VII. évfolyamában (1872.) közölte. A lajstromba vétel ugyan nagy lendülettel indult, de a feladat nagysága miatt csak igen vontatottan haladt.

⁴⁴ Az *Archaeologiai Értesítő* VI (1872) p. 226-232. Száma közölte Szalay Ágoston és Henszlmann Imre kinevezési okmányának szövegét, amely egyben megadta a Bizottmány elnevezését is.

⁴⁵ Bővebben ld. Cs. Dobrovits Dorottya: A “Hazai műemlékek és régi épületek jegyzéke”. *Műemlékvédelem* XIV. (1970) p. 202-205.

Henszlmann a Bizottság éves beszámolóiban (az Arch. Ért-ben publikált rövid írásaiban) rendszeresen kiemeli az előrehaladás lassúságát. A magyarországi műemlékek helyzetét az ideiglenes bizottság 1880-ban, a műemléki törvénynek az Országgyűlés elé terjesztésével egy időben (március 30.), nagyszabású kiállításon mutatta be a nagyközönségnek.

Az első magyar műemléki törvényt az Országgyűlés 1881-ben, a XXXIX. törvénycikkben fogadta el. Ennek IV. fejezete alapján alakulhatott meg a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB), a műemlékvédelem hosszú évtizedeken át működő hivatalos szerve.

5.4. A restaurálás és a purizmus hatása a magyar műemlékvédelemben

A mérnök-egylet 1870-ben közzétett felhívásában megállapította, hogy “... *mióta a Central-Commissiontól való ezen – talán egyetlen esetben – jótékony függés megszűnt, azóta emlékeinket mindenki tetszése szerint bonthatja, nincs azokra semmi felügyelet, azóta hibás irányú restaurációk által már is számos, többé soha jóvá nem tehető vétkeket követtek el legbecsesebb műemlékeinken.* ⁴⁶” Műemlék-helyreállításokat a ’60-as években döntően az egyházak, magánszemélyek vagy esetleg a törvényhatóságok (városok, vármegyék stb.) kezde-ményeztek és finanszíroztak. A szakszerű tervezés és ellenőrzés feltételeit az 1866. november 8-i királyi pátens nem határozott meg. A *Pauler* által életre hívott ideiglenes bizottságnak nem voltak hatósági jogosítványai, így gyakorlati műemlékvédelemről egészen a törvény és a MOB megalakításáig, 1881-ig nem beszélhetünk. Nyilván az ideiglenes bizottság saját helyreállításai – elsősorban a visegrádi királyi váron végzett tevékenység – a kor felfogását követve, a lehető legjobb színvonalon folytak. Kisebb támogatásban tudta részesíteni a MMIB a lébényi és a halinai helyreállítási munkákat. Más tárcák is szerephez jutottak a műemlékvédelem finanszírozása terén. Így például a vajdahunyadi vár restaurálási munkáit a pénzügyminisztérium fedezte (t. i. királyi várkastélynak szerették volna átépíteni). A legjelentősebb helyreállítások azonban egyházi épületeken folytak. Még a ’60-as években készült el a soproni Szt. Mihály templom. A ’60-as – ’70-es évekre tehető a pannonhalmi bencés apátság templomának, a kassai Szt. Erzsébet és a pozsonyi székesegyháznak valamint a lébényi apátsági templomnak a felújítása. A világi épületek közül említést érdemel a korábban idézett vajdahunyadi munka.

Feltűnő, hogy a felsorolt emlékek kivétel nélkül középkori épületek voltak. Mint az európai műemlékvédelem XIX. század 2. felének bemutatásakor részletesen leírtuk – a jelenség a korszaknak a középkor elsőbbségét hirdető felfogásából adódott. Amint Németországban a kölni dóm és a speyeri székesegyház helyreállítása vagy Franciaországban a párizsi Notre Dame és általánosságban *Viollet-le-Duc* működése, vagy Angliában *Wyett*, *Pugin* és *Scott* munkássága úgy hazánkban is a középkori emlékek

⁴⁶ Közli Horler Miklós: Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872-1922). In A magyar műemlékvédelem korszakai – tanulmányok. OMvH 1996 p. 94.

megóvása, megmentése került a közgondolkodás homlokterébe. A hazai műemléki elvekre nem csekély közvetlen hatást gyakorolt a német és az osztrák szemlélet, amelyet a bécsi Műegyetem tanárán – a bécsi *Siccardburg, Van der Null* és a kölni *Zwirner* tanítvány – *Friedrich Schmidten* keresztül közvetlen gyakorlati helyreállításai, illetve tanítványai (*Steindl, Schulek, Schulz*) révén került hazánkba. *Ipolyi* “*A középkori emlékszerű építéset Magyarországon*” című előadásában így szolt: “*A nemzet nagyságának és tehetségének jelzői nem csupán a történelem lapjai, de kitűnőleg a monumentális művek is: azon emlékszerű műelkotmányok, melyek néma bár, de élő emlékek, magának a történetnek kútforrásul szolgálnak*”⁴⁷.

A korai ’60-as évek helyreállításainál az épületállagmegóvásán kívül a belső berendezéseknek a középkori enteriörhöz illőre való cseréje a cél. Ezt bizonyítják a lébényi helyreállítások – *August Essenwein* (1862-79) –, de a soproni Szt. Mihály templom és a pannonhalmi bencés apátság templomán – *id. Storno Ferenc* (1863-66 illetve 1868-75) – vagy a pozsonyi székesegyház – *Lippert József* (1867) – által végzett munkák is érintették a berendezést. Az elméleti bizonytalanságot mi sem bizonyítja jobban, mint *Henszlmann*-nak *Lippert* munkájáról írott tudósítása, amelyben az építész szemére veti, hogy eltávolította a *Raphael Donner* által készített barokk főoltárt és helyette “igen kicsinyes, sovány főoltárt emelt”⁴⁸. A lébényi helyreállítással kapcsolatban kifejti, hogy a helyreállításhoz az államnak is hozzá kell járulnia, mert csak így biztosítható a barokk toronysisaknak, mint az építéset “végelkorcsosodása jelzésének” a cseréje illetve “*stylszerű restauratiója*”⁴⁹.

A pécsi székesegyház helyreállítása

Az egyik legkorábbi helyreállítás a pécsi székesegyházhoz kötődik. Magának a dómnak a keletkezése bizonytalan. A Képes Krónika a templom 1064-i leégését említi. A bizonyíthatóan legkorábbi épületegység az altemplom, amely az említett tüzeset után épülhetett. Alaprajzi rendszerében a XIX. századig nincs változás, illetve mai alaprajzában a hiteles középkori elrendezést őrzi. Szobrászati díszeit itáliai és francia mesterek a XII. század végéig készítették el. A kőtár anyagának ismeretében a XIV. századig érdemi építési munka nem folyt az épületen. Ekkor az addig síkmennyezetű hajókat beboltozták, illetve a déli és a nyugati homlokzaton nagyobb méretű gótikus ablakokat nyitottak. Szintén ekkor épülhetett a jelenlegi Corpus Christi kápolna gótikus előzménye is. A XV-XVI. Század fordulóján a főapszist mintegy 7 méterrel megemelték és nagyméretű ablakokkal látták el. Ekkor készült az 1882-ig meglévő csillagboltozat, építője vélhetően Hampo Ernuszt Zsigmond volt. A négy torony építésének ideje bizonytalan. A legkorábbi ilyen ábrázolás 1505-ből származó pecsétnyomó.

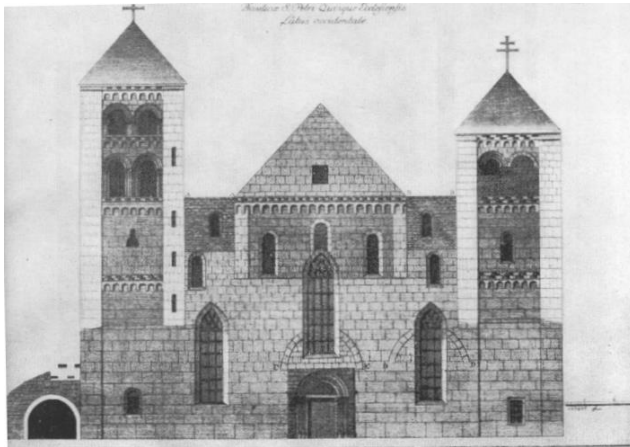
A török megszállás után (1543) a templom fegyverraktárként, az altemplom gabonraktárként szolgált. A város 1686-ban szabadult fel. A templom több berendezési tárgya ekkor még megvolt. A templom a harcokban súlyosan megsérült. A győzelem után a felszabadítók nem csak a

⁴⁷ Közli Geró László: Építészeti műemlékek ... Műszaki Könyvkiadó 1959. p. 38.

⁴⁸ Henszlmann Imre: Honi műemlékeink hivatalos osztályozása. II. közlemény Arch. Ért. Új folyam V. (1885) XXVII.

⁴⁹ U.ő. Vélemény a lébényi templom restaurációjáról. Arch. Ért. IV. (1871) p. 278.

belső, hanem a külsőt is pusztították, ők bontották le például a tetőhéjjalást is. A helyreállítások a XVII. Században csak az állagmegóvást szolgálták. Az adatok alapján az 1710-es évek végéig az altemplom látta el a templomi funkciókat. 1700 április 27-én kelt kiviteli szerződés részletesen leírja az elvégzendő munkákat. A szentély egyik pillére megsérült, a boltozat több helyütt megrepedt, erősítésre szorult. A déli bejárat közelében lévő boltozatot is meg kellett erősíteni. A templombelső egészét újra kellett vakolni és meszolni. Fontos, hogy külön kitértek a régi korok építészeti részleteinek megtartására is. Ezeket eredeti formában kellett megőrizni és kijavítani. 1703-ban *I. Lipót* császár adománylevéllel visszaadta a püspökség elkobzott birtokait, előírta a székesegyház restaurálását, amihez anyagi támogatást is nyújtott. A *Rákóczi*-féle szabadságharc idején ismét háború pusztította a várost és a székesegyházat. A helyreállítás munkái végül csak az 1710-es évek elején indulhattak meg *Franz Wilhelm Nesselrod* irányításával.

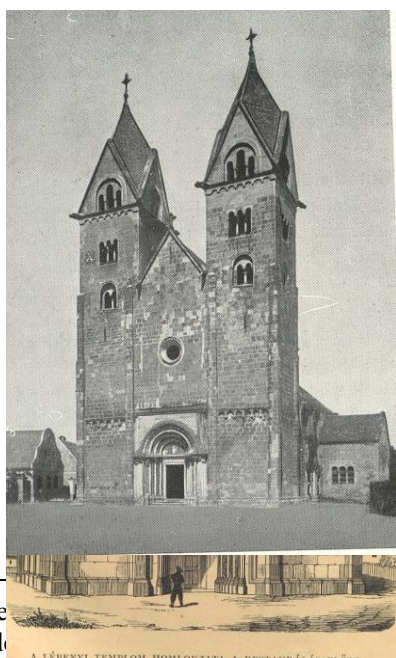
A barokk-kori munkák döntően a belsőre szorítkoztak, a külső homlokzatokon és a tornyokon csak a szükséges javítási munkálatokat végezték el. A belsőben a szentély és a hajó találkozásánál alapvető struktúrális változtatásokat végeztek el. Megszüntették a népoltárt és az altemplom

lejáratait áthelyezte a főhajó tengelyébe. Helyettük egy 15 fokból álló, a fő- és a mellék-hajókra kiterjedő szélességű nagy lépcsősort emelt, megteremtve ezzel egy nagyvonalú egységes barokk teret. A legszükségesebb beavatkozásokat legfeljebb két év alatt végezték el. 1735-re azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a székesegyházon szerkezeti, és mindenek előtt a külsőt is érintő, beavatkozásokra lesz szükség. A tervezés és az előkészületek közel öt évet vettek igénybe. A munkákat *Berényi Zsigmond* püspök irányította, aki maga is jól ismerte a kor külföldi barokk példáit és ilyen környezet megteremtését tervezte. A legfontosabb munkák a belső tér kialakítását és díszítését érintették. A barokk berendezések az 1780-as évek közepére készültek el és több mint 130 éven keresztül szolgáltak. 1882-ben a barokk ellenes hangulat dobta ki a berendezési tárgyak javát. Az épület és környezetének megújítását már új püspök, *Klimó György* vezette. Mindenek előtt a székesegyház közvetlen környezetét tette rendbe. Ki kellett javítani a falnak a párkány alatt keletkezett repedéseit és az ablakok állapota sem volt kielégítő. A déli oldalon a bejárat elé új, barokk portikuszt emeltek. 1775-ben egy nagyobb, a külsőt is érintő restaurálási koncepciót dolgoztatott ki a püspök, ami nem valósulhatott meg. Öt esztendővel később, 1780-ban már új püspök *Eszterházy Pál* eleveníti fel az elképzeléseket. Az átépítést a

következő szempontok szerint tervezték⁵⁰: 1.) a régi kváderfalazást nem szabad eltakarni. 2.) Felesleges nyílások ne legyenek az épületen. 3.) A külső kiképzés a belső architektúrához hasonló legyen. Mivel a belső gót stílusú és egyszerű, a külső nem lehet román vagy elegáns. A déli homlokzat szimmetrikussá tétele érdekében felmerült a Corpus Christi kápolna lebontásának terve. Ehelyett inkább egy Szt. Andrásról elnevezett kápolna építése mellett döntöttek. 4.) A nyugati homlokzaton az oldalhajók fölött a kőmellvédet a régi fal jól felismerhető nyomai alapján vissza kell állítani és azon magyar szentek szobrait kell elhelyezni.

A lébényi és a jáki templomok helyreállítása

A lébényi templomról az első írásos adatunk *II. András*nak 1208-ban kiadott oklevele, amelyben megerősíti a *Hédervári* család alapítványát megerősítette⁵¹. Az építés vagy a felszentelés valószínű évszáma 1206, amely évszámot a főhajó északi falán kívül kőbe vésve lehetett felfedezni. Az épület sérült 1241-ben a tatárjárás, 1271-ben a cseh *Ottokár* csapatainak dúlása során. A töröktől való félelmükben az itt lakó bencések Pannonhalmára költöztek, így a kolostor lakatlanná vált. 1683-ban a Bécs ellen vonuló török seregek a kolostort feldúlták és a templomot felgyújtották, a boltozata beszakadt. A győri vár kapitánya a kőanyagot a vár erősítéséhez kívánta felhasználni, de az itáliai mesterek, akiket a templom bontására kirendeltek, nem vállalták a barbár pusztítást. Sőt, a sérült részeket téglával kijavították – amint az ábrán az É-i torony legfelső szintjén is látszik. A tornyokat *“idomtalan fatetőikkel látták el”*⁵² Az együttes a jezsuiták birtokába került, akik a rend eltörléséig, 1776-ig, működtek Lébényszentmiklósban. Az immár másodszor is lakatlanná vált kolostor nagy részét 1830-ban bontották le, csak a plébánia épületét hagyták meg. 1841-ben újabb tűzvész pusztította a templomot. A tetők megsemmisültek és a kövek felső rétege *“vörhenyessé”* vált.

1856-ban *August Essenwein* a K. u. K. Central-Commission megbízásából felmérte a templomot.⁵³ *Dingraff Gáspár* plébános a templom kegyurától, *Sina János* bárótól 20.000,- Ft támogatást kapott. Ezzel az összeggel 1862-től 3 éven keresztül 12-20 községi munkás teljesen *“kitisztította”* a templombelsőt. A majd *“föllábnyi vastag”* különféle színű (!) vakolatot leverték és eltávolították a falakról a mészrétegeket is. A vakolat alól előkerültek a faragott oszlopok és fejezetek. Helybeli kőfaragókkal kicseréltették a sérült darabokat. A téglából rakott boltozatot

⁵⁰ Az e... gyzéséből ismerjük csupán

⁵¹ Cod... 1. 58-66

⁵² Köz... Keszey Antal Kézauz a lébényi templomhoz Mosonvármegyében. Győr 1879. P. 10.

⁵³ A felmérést Essenwein a Central-Commission Mittheilungenjeinek 1857. Évi január-februári számában közölte.

– „*ujjal pótolni nem lehetvén*” – cementtel vonták be, s a falkövek mintájára eligazították (imitatio). Mivel a munkákat irányító plébános a kegyúrnak „*stylszerű restaurációt*” ígért, a stylszerű belsőbe nem akarta visszaállítani a „*czopfos készleteket*” (értsd berendezést), ezt „*tiltá a művészet iránti köteles tisztelet*”, ettől visszaborzadt a buzgólkodó lelkész műérzéke. A hívek adakozásából összegyűjtött 17.000,- Ft-ból lehetett megcsináltatni a romanizáló oltárokat, szószéket⁵⁴, a színes ablakokat. A belső munkálatok végül 1864 szeptember 4-én zárultak, amikor *Simor János* győri püspök felszentelte a helyreállított templomot.

A külső homlokzatok rendbetétele 1872-ben kezdődött meg. *Essenwein* mellett *Friedrich Schmidt* bécsi építész működtek közre. Terveik szerint kicserélték a tornyok és a templom „*idomtalan fatetőit*” és új csürlős toronysisakot készítetttek. Az oldalfalakat megtisztították, a sérült kváderköveket kivésték és újakkal pótolták, a letöredezett díszítményeket az eredetiekhez teljesen hasonlókkal egészítették ki. A két kapu díszes faragványainak a javítása és pótlása *Kreskay Antal* szerint rendkívül költséges és hosszú munkát jelentettek. A nagy mű végül 1879 augusztus 31-én készült el, ekkor szentelte föl *Zalka János* győri püspök az épületet.

Az építés utáni hozzátételeket, lébényben épp úgy mint sok helyütt az országban, eltávolították. *Lux Kálmán*, *Steindl* munkatársa erről a tevékenységről így ír: „*Természetes, hogy a tervezők egyéniségüknek, ízlésüknek legmegfelelőbb stílust választották az átalakításhoz, s teljesen egyéni volt annak megítélése, hogy mit tartanak a műemlék stílusához illőnek, mit nem. De rendszerint még magát a helyreállítási programot is úgy állapították meg, hogy művészi meggyőződésükhöz minél közelebb álló alkotást létesítsenek. Sokszor teljesen figyelmen kívül hagyták az épület rendeltetését, az eredeti építési kor embereinek a mai emberektől merőben eltérő igényeit és a mai kornak a régítől teljesen elütő társadalmi viszonyait.*”⁵⁵

Vajdahunyad várának helyreállítása

Ennek a felfogásnak a szellemében kezdődtek meg a vajdahunyadi vár helyreállítási munkái az 1854-es tűzvész után. Előbb *Friedrich Schmidt*, majd *Schulek Frigyes* végül *Möller István*⁵⁶ dolgozott a helyreállításon. A vár restaurálásáról és építéstörténetéről alapvető forrásmunkát publikált *Arányi Lajos*.⁵⁷

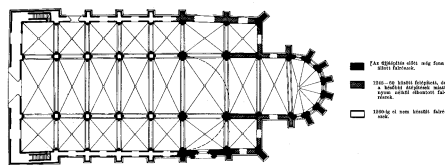
⁵⁵ Lux Kálmán: Építőművészeti emlékeink helyreállítása. In. Technikai fejlődésünk története Budapest, 1928.

⁵⁶ Möller István: A vajda-hunyadi vár építési korai. Franklin-társulat Budapest, 1913.

⁵⁷ Arányi Lajos: Vajda-Hunyad vára 1452. 1681. 1866 szóban és képben. Pozsony 1867.

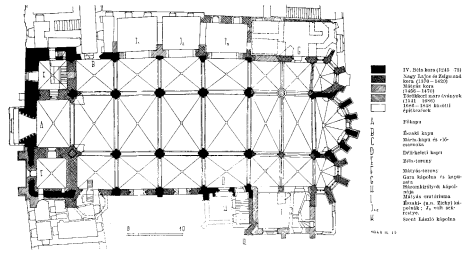
A Mátyás-templom helyreállítása

A budavári főtemplom restaurálására *Schulek Frigyes* 1874-ben kapott megbízást. A több mint 20 esztendőn át folytatott munkálatok eredményeit *Csemegi József* monográfiája⁵⁸ alapján tárgyaljuk.

20. A budavári főtemplom alaprajza a XIII. században I. (Elsőben megvalósult az első építési szakaszban 1265–60 között.) Utána szerkesztés története.

⁵⁸ Csemegi József: A budavári főtemplom középkori építéstörténete. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1955

25. A budapesti sziagpétem újépítési előtti állapotja.

6. A MŰEMLEKVÉDELEM TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON II.

(A műemlékvédelmi szervezetek működése napjainkig)

6.1. *A Műemlékek Országos Bizottsága, a hazai műemlékvédelem megszervezője és kiteljesítője (1881-1934)*

A korszak műemlékvédelmét két nagy periódusra lehet osztani. Az első szakasz a MOB működési feltételeinek a megteremtésével és az első jelentős munkák sikeres megvalósításával az I. világháború befejezéséig, a trianoni békekötésig terjed. A második időszak az ország területi veszteségei következtében, az akkor ismert műemlékállomány csaknem teljes elvesztésének következtében beálló trauma feldolgozásával telt el és csaknem másfél évtizedig, a MOB újjászervezéséig tartott.

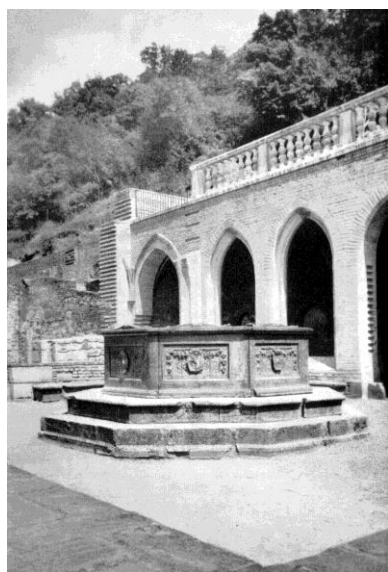
6.2. *A MOB újjászervezésétől a II. világháború utáni helyreállítások megkezdéséig (1934-1945)*

Az I. világháborút követő időszak útkereséseiből a kiutat a MOB elnökének 1934 január 11-én kinevezett *Gerevich Tibor* határozta meg. *Gerevichnek*, aki a Római Magyar Akadémia igazgatói székét cserélte föl a MOB elnöki tisztével, a szélsőségeket elutasító szemlélete az újklasszicizmus és a hely szelleméből következő, a húszas-harmincas évek Itáliájához kötődő, a római nagy stílust újratereztető eszmeköréhez kapcsolható. Célja egy a műemlékügyet képviselni képes szakhivatal létrehozása volt. A hivatal átszervezését a Rómában töltött 5 esztendő tapasztalatai is segítették. Első lépésként a korábbi ideiglenes elhelyezés körülményeit felváltó végleges és az igényeket kielégítő elhelyezésről kellett gondoskodni. A MOB székhely az Iparművészeti Múzeum igazgatói lakása lett. A működés személyi hátterét két nagytudású szakember kineveztetésével teremtette meg. A művészettörténész *Genthon István*, aki a hazai műemléki inventarizáció egyik meghatározó személyisége lett és a MOB munkájában már a kommun előtti is részt vállaló, Möller tanítvány építész: *Lux Kálmán* személye jelentették a színvonalas szakmai munka megteremtésének alapját.

A fentiek alapján is nyilvánvaló, hogy a két háború közötti időszak legfontosabb műemlék-helyreállításai az Európában általánosan elfogadott elvek alapján készülhettek, mert azok, akik a Műemlékek Országos Bizottságának vezető munkatársai voltak, működésükben vagy képzettségükben kötődnek Itáliához, a műemlékvédelem itáliai gyakorlatához.

Visegrád és Esztergom királyi székhelyek bemutatása

Szent István halálának közelgő 900. évfordulójára készülve a MOB a középkori királyi székhelyek feltárását és műemléki bemutatását határozta el. Visegrádon a fellegrád kutatását még a XIX. század végén Henszlmann Imre kezdte meg. A Salamon torony Schulek Frigyes – a Mátyás templom purista helyreállítója – által készített bemutatása villámcsapás következtében elpusztult, újjáépítésére Schulek Jánosnak, a MOB építésének vezetésével került sor. A Nápolyból származó Anjou Károly Róbert által először kiépített palotát előbb Zsigmond – a XIV-XV. század fordulóján – majd Mátyás – a XV. század utolsó negyedében – uralkodása alatt az európai késő középkori, kora reneszánsz építészet jelentős alkotásaként építettek ki. Schulek János irányításával 1932-ben kezdték meg a feltárásokat. A kutatásokat a háború miatt, 1944-ben egy rövid időre felfüggesztették, majd a háborút követően Schulek haláláig (1948) folytatták. A műemléki helyreállítása az '50-es évek elejére

készültek el. Az ásások 1934-ben hozták felszínre a palota díszudvarát, melyet Mátyás építtetett. Az udvarban előkerültek a híres – az irodalomból is ismert – díszkút töredékei. Az udvar hegy felőli oldalán feltárt falakon lenyomatban megmaradtak a kerengő hálóboltozatának vállindításai és számos bordatöredék is előkerült. Az udvar Mátyás kori képének elvi rekonstrukcióját Lux Kálmán szerkesztette meg és tervei szerint 1953-ra elkészült a kerengő egyik oldalának a helyreállítása a díszkútnak az eredeti helyen felállított rekonstrukciójával – Szakál Ernő szobrászművész alkotása.

Az elmúlt évtizedekben jelentősen károsodtak a tető nélkül helyreállított falak. A '70-es években Sedlmayr János restaurálta a maradványokat. A

millenniumra készülve a kulturális kormányzat a királyi rezidencia további kiépítését határozta el. A helyreállítás utolsó szakasza Buzás Gergely kutatásai alapján, Deák Zoltán tervei szerint a közelmúltban zárult le. A helyreállítás célja, a rendelkezésre álló régészeti adatok és kutatási eredmények alapján a díszudvar környezetében a történeti terek rekonstrukciója volt.

Az '50-es évek helyreállításai, illetve részleges rekonstrukciói téglából készültek annak érdekében, hogy az eredetileg kőből épült palota eredeti részei és a kiegészítések jól megkülönböztethetők legyenek. A legújabb bemutatás kőből, illetve a profillált részletek műkőből készültek. A megkülönböztethetőség érdekében – talán túlzó precizitással – a kőfelületeket lemeszelték.

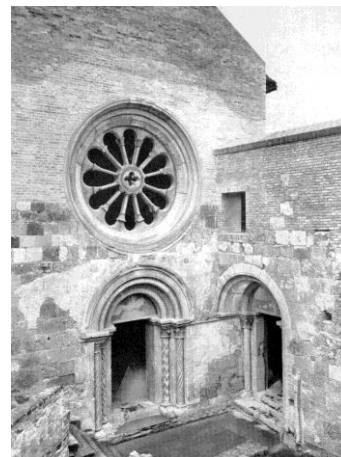

Esztergom feltárására és helyreállítására – Lux Kálmán irányításával – 1934-38 között került sor. A körültekintő és a részletekre is ügyelő régészeti feltárásokat követően, a boitói alapelvekre támaszkodva, az értéket jelentő építési periódusok tiszteletben tartása mellett csak a legszükségesebb anyagcserére szorítkozva, a hiteles és didaktikai szempontból indokolt kiegészítésekkel mutatták be a királyi

palota maradványait. A feltárt Árpád-kori lakópalota és különösen a várkápolna a XV-XVI. századi magyarországi építészet fontos dokumentumának számít. Helyreállításuk során az eredeti részleteket konzerválták. A történeti terek rekonstrukcióját – ott, ahol a kutatások elégséges támpontot szolgáltatnak – a középkorinál vékonyabb téglával készítették el. A nagyszerű részleteket rejtő királyi kápolna boltozati bordái csaknem kivétel nélkül előkerültek. A boltozatot így részben anastylozizsként, részben pedig a boltozati süvegeket, rekonstrukcióként lehetett érzékeltetni. A falfestmények egy része megmaradt, ezeket konzerválás után bemutatták a nagyközönségnek. Mivel a szerkezeti elemek teherbíróképessége kétséges volt, a helyreállításnál rejtett vasbeton tartóelemeket alkalmaztak. A '30-as években a betont és a vasbetont a műemlékvédelemben használható, könnyen formálható, az eredetitől jól megkülönböztethető anyagként, előszeretettel alkalmazták. Még az 1931-ben elfogadott Athéni Charta is a műemlékvédelemben használható modern anyagok között külön is ösztönzi a beton alkalmazását. Sajnos évtizedeknek kellett elteltie ahhoz, hogy a beton és az eredeti kő falazat között meginduló kémiai folyamatok káros következményeit felismerjék, míg a '80-as évektől a beton alkalmazása kifejezetten ellenjavalt a műemlékvédelemben.

Esztergom királyi együttesének bemutatásakor nem feledkezhetünk meg a Bakócz-kápolnának rövid említésétől. Az itáliai reneszánsz mesterek által, Bakócz Tamás bíboros érsek 1507-ben sírkápolnát építtetett a középkori Szt. Adalbert székesegyházhoz. A templom török kori pusztulását a csodával határos módon élte túl a vörös márványból épített kis kápolna. A XVIII. század második felében kezdték meg a klasszicista új székesegyház építését, amely foglalata lett a reneszánsz mesterek műremekének.

A millenniumi helyreállítási program keretében a vár új szárnyal bővült. Az új épületrészek és az eredeti tömeg kapcsolatát nem sikerült harmonikusan megoldani.

A szombathelyi római kori és a székesfehérvári Árpád-kori romkert

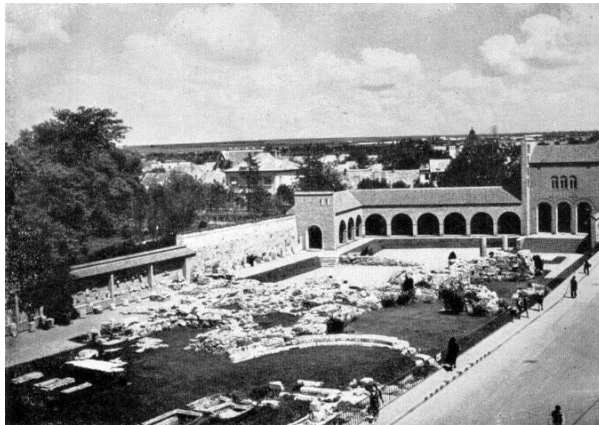
Szombathely a magyar műemlékvédelem fontos helyszíne. Az 1777-ben püspökké választott Szily János Rómában tanult, amikor Piranesi készítette az antik emlékekről metszeteit és Winckelmann meg Goethe is a városban tartózkodott. Az antikvitás felfedezésének élménye elkísérte Szilyt Szombathelyre is. Az új püspöki palota az egykori római településre épült. Már a Hefele Menyhért által tervezett épület tervezésének fázisában felkészültek a faragott római kori kőanyag elhelyezésére. A Sala Terrenat úgy alakították ki, hogy abban az építés környezetéből előkerült római kori köemlékeket ki lehessen állítani. Szily tudományosan is fel akarta dolgoztatni Savaria történetét. Az auktorhelyekre támaszkodva írta meg Schoenviesner Istvánt azt, amit Szombathely ókori elődjéről tudni lehetett. Schoenviesner, aki Magyarországon elsőként, védőépületet emelt az aquincumi castrum területén feltárt Thermae Maiores maradványai fölé – sorsának tragédiája volt, hogy a püspöki palota alapozása után kapta meg a felkérés könyvének megírására. A kötetet a székesegyház építésének befejezése előtt már elkészítette, így maga sohasem láthatta az ásatásokon előkerült állapotban Savaria maradványait. A püspöki palota kertjében feltárt római kori maradványokat a XVIII-XIX. század folyamán nem bolygatták. Járdányi Paulovits István 1937-41 között folytatott itt tervszerű ásatásokat. Az általa megtalált, császári aulaként azonosított épület mozaikjának védelmére Lux Kálmán tervezett vakolatlan téglahomlokzattal és alacsony hajlású tetővel Toszkána építészetét idéző védőépületet harmonikusan simul a konzervált romokat parkszerű környezetben bemutató együttes látványába. Az eredeti tér határai nem egyeznek meg a védőépület által lefedett alapterülettel, így a római kori enteriört nem tudta visszaidézni a védőépület.

A székesfehérvári Szt. István kori bazilika maradványainak feltárására először a múlt század második felében került sor, amikor Henszlmann Imre tisztázta a – püspöki palota kertjében előkerült – templom alaprajzát. A két háború között 1936-38-ban, első királyunk halálának 900. évfordulójához kapcsolódó ünnepségek előkészületeként tárták föl ismét a templomot és alakították ki a ma is látható romkertet elődjét (1937-39). A falmaradványokat nem konzerválták a templom belső terét azonban rendezték. A kora-középkori állapot kiemelését a Mátyás kori hozzáépítés rovására csak 1972-ben készítették el. Majd a '80-as években alakult ki a ma is látható állapot. A millenniumi ünnepségek előkészületeként elkészült a nyugati bejárat mögötti főhajószakasz könnyűszerkezetes lefedése. Kismértékben kiemelték a D-i tornyot is. A kapcsolódó program szerint tervezték az egyik szomszédos háznak kőtár céljára történő hasznosítását. A mai városszerkezeti szituációban a bazilika teljes alaprajza nem tekinthető át. A déli mellékhajó felett hídszerűen megépített gyalogjáró takarja el a bazilika déli falát. A védőtető pontszerűen erre a falra terhel, padlómotivációban jelzik a fal és a támpillérek helyét. A védőtető az É-i mellékhajót a főhajótól elválasztó pillérsorra támaszkodik. A város közönsége és a szakmai közvélemény nem fogadta el az elkészült védőtetőt, a beruházást leállították.

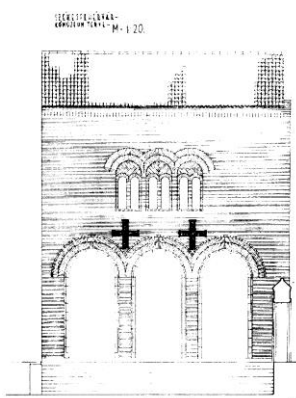
Az értékes kő emlékek elhelyezésére Lux Kálmán és Lux Géza tervei szerint kőtárat és a Szt. István szarkofágja számára mauzóleumot építettek a '30-as évek végén. Az új épületek, az egykori püspöki kertet elegáns kapuként kapcsolták a város szövetébe. A K-Ny-i tengely mentén a kert kerítésének a romkert felőli oldalát kis félnyereg tetős védőtetővel a kevésbé értékes kőanyag elhelyezésére használták. A bazilika apszisa mögött kapott helyet a vakolatlan téglá homlokzatú, árkádsor, alacsony hajlású tetővel fedve. Az építészetileg színvonalasan megfogalmazott kőtárban állították ki a feltárások során előkerült rangos középkori kőanyagot. Közvetlenül a kapuépítmény mellett, az előzőnél hangsúlyosabb tömeg a helyszínen megtalált szarkofág, a Szt. István nyughelyeként azonosított mívesen faragott kőláda került. A kis mauzóleum enteriőrjét Aba-Novák Vilmos emóciókat keltő, a magyar történelem jelentős alakjait ábrázoló freskója díszíti.

Az új óbudai városközpont történeti magja, a Via Antiqua kiindulása

Óbudán a Nagyszombat utca és a Lajos utca találkozásánál, a Királyhegynek nevezett elliptikus formájú kiemelkedő területen 16 telken földszintes lakóházak álltak. Pincéjükben római falmaradványok ismertek voltak, de csak 1925-ben vált bizonyossá, hogy itt helyezkedhetett el Aquincum második amfiteátruma. Az 1935-

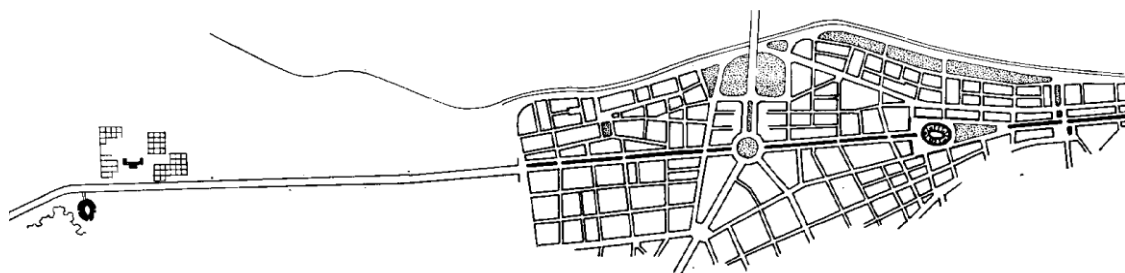

ben megkezdett ásatások rövid idő alatt tisztázták a körszínház alaprajzát, amely az Alpoktól északra fekvő provinciák hasonló építményei között a legnagyobb, becslések szerint 13.000 ember befogadására lehetett alkalmas. Küzdőterét tengeri ütközetek (naumachiák) megrendezésére is alkalmassá tették. Az óbudai katonai amfiteátrum helyreállításával azt a Gerő László

építészt bízták meg, aki a római Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként, személyesen is megismerkedhetett a Forum Romanum műemléki bemutatásának előkészítésével. Gerő döntése értelmében a jó állapotban megmaradt falakat konzerválták. Ott, ahol az eredeti falakat kitermelték, helyükre csak az alapgyödrök és az alaprajz rekonstruálása alapján lehetett következtetni didaktikai célú kiegészítést tervezett. A szerkezetében vegyes, dongaboltozatos alépítménnyel és földhányásra helyezett lelátóval megépült amfiteátrum helyreállításánál így a dongaboltozatos szakaszokat is érzékeltetni lehetett. Az eredeti magasságnak hozzávetőlegesen a feléig rekonstruálták az alépítmény nyugati negyedét. A helyreállítási munkák a háború alatt 1940-43 között folytak.

Óbuda rendezésére 1937-ben írtak ki tervpályázatot. A pályázati tervek közül a mi számunkra a szintén római iskolás Olgyay Viktor (1936-ban egy esztendő telt a Palazzo Falconieriben) és ikertestvére a két aquincumi amfiteátrum között egy hatalmas tengelyre szervezte az elbontásra ítélt földszintes kis házakból, szűk

utcákból álló Óbudát. Elképzeléseik szerint a tengely É-i kiindulása, a polgárváros hajdani római kori városkapujánál, az aquincumi romkert lett volna. A közel 3 km-es tengelyt a Flórián téri városközpont tagolta a Bécsi út és az Árpád híd haránttengelyével. Az út vége a katonai amfiteátrum lett volna, amely az út lezárását adta volna. Az út mentén, a Flórián térig hatalmas, a racionalista építészet szellemében komponált lakóházak sorakoztak. A tértől a romkertig vezető lazább, majd a mai Mozaik utcától ipartelep által határolt út két oldalán lehetőséget kívántak az Olgyay fivérek biztosítani, a római kori emlékek bemutatására.

A műemléki törvény korszerűsítésének igénye már a '20-as évek végén jelentkezett. Az érdemi munka azonban csak a MOB szervezeti kereteinek a megszilárdulása – tehát a '30-as évek vége – után vált realitássá. A korábbi gyakorlatnak megfelelően 1942-ben nagyszabású összegző kiállításon⁵⁹ mutatták be a '34 januárja óta végzett munkát. *Gervich* a kiállítás tájékoztató füzetének a bevezetőjében írja: „..., az újabb törvény tervezetéhez mintegy szemléltetett bevezetésnek szántuk a Nemzeti Szalon termeit betöltő anyagot. Nem törekedtünk teljességre, nem akaszthattuk falra egész műemléki topográfiaink fénykép- és rajzanyagát, melyet gyűjteményeink őriznek, vagy kiadványaink tesznek hozzáférhetővé. Az utolsó évtizedre munkálataira szorítkozunk, azoknak a műemlékeinknek s a rajtuk végzett munkáknak szemléltetésére, amelyen az új törvényjavaslatban lefektetett elvek alapján buzgó és kitűnő munkatársaimmal együtt dolgoztunk.”

A II. világháború alatt az új törvény elfogadtatására nem volt lehetőség. A háborúban csak szaporodott azoknak az emlékeknek a száma, amelyekről *Gerevich* így ír: „Történelmünk zivataraiiban sok műemlékünk elpusztult...” A Párizs környéki békeszerződés kapcsán ismét elszakítottak olyan városokat, mint pl. Kassa, Kolozsvár, Aranyosmeggyes, ahol a háború alatt több műemlék helyreállítását elvégeztette a MOB. Ezek közé tartozott a Miklós börtön és a Szent Erzsébet székesegyház kijavítása Kassán, a Szt. Mihály templom restaurálása Kolozsvárott, vagy az aranyosmeggyesi Lónyay kastélyon elvégzett munkálatok. A háború befejezése után a műemlékvédelemben is átmeneti időszak következett. Amint Varsóban, Kölnben, vagy Normandiában a klasszikus műemléki elveknek sokszor ellentmondó módon építettek újjá emlékeket, nálunk is a harcok elcsitulását követő 4 esztendő különös megítélést érdemel.

A II. világháború befejezése után, az újjáépítés halaszthatatlan feladatait változatlan szervezeti keretek között kezdte meg a magyar műemlékvédelem.

⁵⁹ A kiállítást november 25 és december 8-a között a Nemzeti Szalonban rendezték meg.

6.3. A II. világháború utáni hazai műemlékvédelemben alkalmazott elvek és módszerek (1945-1999)

A háború pusztításainak a felszámolása, tudományos módszerek meghonosodása a műemlékvédelemben (1945-1949)

Az új törvény megjelenésétől az Országos Műemléki Felügyelőség megalakításáig (1949-1957)

A háború utáni bő évtized a műemlékvédelem új helyének és státuszának meghatározásával telt el. Bár két sikertelen próbálkozást követően (1946 és 1948), végül 1949-ben az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletben szabályozta a műemlékvédelemmel kapcsolatos teendőket. Szervezeti szempontból a műemlékvédelem (MOB) és a múzeumok irányítását egyetlen szervezetbe, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjába (MMOK) integrálta.

A 4(19) 1952 számú Minisztertanácsi rendelet az Építészeti Tanácshoz (ÉT) rendelte a műemlékvédelem hatósági feladatait. A Tanács tényleges megalakulása azonban késett, és ezért az 1953. február 1.-én megszűnt MMOK feladatait ideiglenesen a Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya alá rendelték. Az ÉT megalakulását követően végül 1953 júniusában került a műemléki csoport a törvényben meghatározott helyére.

Az Országos Műemléki Felügyelőség

A hazai műemlékvédelem szervezeti hátterének új alapokra helyezése az Országos Műemléki Felügyelőség megalapításával, 1957-ben történt meg. Az új szervezet kettős feladat ellátására jött létre: egyrészt műemlékvédelmi szakhatóságként állást foglalt az állami, társadalmi szervezetek és magánszemélyek műemlékeket érintő tevékenységével kapcsolatban, illetve felügyeletet gyakorolt a védelem alatt álló ingatlanok használatával és karbantartásával kapcsolatban. Másrészt, mint önmaga is gyakorlati műemlékvédelmi tevékenységet folytató intézmény, komplex szervezetként a kutatás, a tervezés, a kivitelezés és a fenntartás feladatait is integrálta.

Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal

A rendszerváltást megelőzően megszűnt az Építésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, és ezzel az építésügy elvesztette önálló főhatóságát. Államigazgatási szinten előbb a Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi Minisztériumba integrálták az építésügy államigazgatási feladatait, az építőiparnak mint ipari tevékenységnek a felügyeletét az Ipari Minisztérium látta el. 1999-től az önkormányzatok államigazgatási felügyelete a Belügyminisztérium, az építésügy irányítása a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium feladata lett. 1992-ben az új struktúra részeként megalakították az OMvH-t.

7. A MŰEMLEKVÉDELEM FOGALMI APPARÁTUSA ÉS TARTALMA

7.1. Alapfogalmak

Anastylosis (visszaállítás) fogalmán az eredeti maradványoknak, feltételezhetően eredeti helyre történő visszaállítását értjük. Ilyen jellegű beavatkozás történt a Erechteion újra "összerakásával" vagy közvetlenül a II. világháború után a sakkarai Dzsósze-féle síregyüttes "ünnepi sátrának" visszaállításakor.

Konzerválásnak nevezzük a régészeti eszközökkel felszínre hozott, vagy a felszínen még látható épületemlékek falainak, építészeti részleteinek az eredeti helyükön (*in situ*) történő megőrzése érdekében kifejtett tevékenységet. A fogalom tartalmazza a mállékony falaknak az állékonyság megőrzése érdekében történő visszabontását és újrafalazását, vagyis *állagbiztosítását*, valamint a részleges kiegészítéseket is.

Restaurálásnak nevezzük az emlék konzerválása során közérthetősége, értelmezhetősége érdekében végrehajtott kiegészítéseket, felület, anyag vagy részletek pótlását.

Megerősítésről beszélünk, ha az eredeti szerkezetet látható, vagy rejtett modern segédstruktúrával kell biztosítani. Ez a tevékenység nyilván túlmutat a falaknak, boltozatoknak vagy más szerkezeteknek az anyagukban történő megerősítésén.

Kiegészítésről akkor beszélünk, ha az eredeti szerkezeteket, a stabilitás biztosításán túlmenően, a bemutatás, az értelmezhetőség miatt, építészeti, esztétikai indokkal kell bővíteni, kiegészíteni. A kiegészítés a restaurálással ellentétben már új szakaszok, elemek megépítését is jelenti, de még nem jeleníti meg az épület tömegének, vagy homlokzatának egy önálló elemét, darabját.

Elvi rekonstrukció az emlék egy adott állapotának, egy adott építési periódusának a régészeti adatok alapján, elvi építészettörténeti, elméleti és műszaki megfontolások, valamint analógiák felhasználásával, rajzban dokumentált ábrázolása és szöveges leírása. Az elvi rekonstrukció része a tudományos dokumentációnak.

Részleges rekonstrukcióról beszélünk, ha az emlék elképzelt egyik állapotának egy önállóan is értelmezhető (tömeg- vagy homlokzati-) részletét az elvi rekonstrukció alapján építik meg.

Teljes rekonstrukció vagy csak **rekonstrukció** kifejezést használjuk, ha az elvi rekonstrukció alapján mutatják be az emlék régészeti és építészettörténeti eszközökkel meghatározott építési periódusának a

tömegében, homlokzat- és részletképzésében, belső téralakításában hiteles képét, vagyis egy az egyben megépítik az épületet.

Védőtető az emlék védelmére épített szerkezet, amelynek nincsenek oldalfalai, de időszakonként a teljesebb védelem érdekében 1 vagy több oldalon mozgatható oldalfal a szerkezetre felerősíthető.

Védőépület az emlék teljes védelmére épített, szükség szerint a biztonságtechnikával és a klímatechnikával ellátott konstrukció, amely hosszú távon optimális feltételeket biztosít az emlék fennmaradásához. Külön kezelem a későbbiekben azokat a kisebb vagy nagyobb tere(ke)t, helyisége(ke)t, amelye(ke)t egy nagyobb épület részeként, az építés során előkerült leletek in situ bemutatására, az eredeti funkciótól leválasztva alakítanak ki. Néhány esetben a múzeum és a védőépület fogalma keveredik. Magam csak akkor használom a védőépület kifejezést, ha az in situ bemutatott - általában építészeti vagy sír - leleteken kívül csak az ezek mellékleteként, a helyszínen előkerült leleteket mutatják be.

8. A MŰEMLEKI KUTATÁS ÉS TERVEZÉS FOLYAMATA

8.1. Kutatás

Mint már az eddig elmondottakból is nyilvánvalóan kitűnik, műemlék épületekkel való törődés (karbantartásuk, felújításuk, rehabilitációjuk) nem sorolható egyetlen szakma kompetenciájába. Pusztán építészeti és építészettörténeti ismeretekkel a feladat nem oldható meg. Az évszázadok folyamán alakult, változott épület sorsának feldolgozásához elsősorban a történettudomány különböző területeit művelő szakemberek közül kell segítséget hívnunk. Olyan helyen, ahol az épület tömegének változására is lehet vagy kell számítanunk, illetve ott ahol az emlék a múlt hosszabb-rövidebb időszakában a föld alatt, a szemlélő elől elzárva létezett régész

8.1.1. Levéltári, tervtári, térképtári és könyvtári kutatás

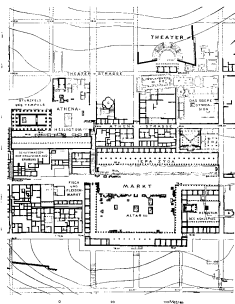
Az emlék tüzetes szemrevételezése mellett a munkát minden esetben a történeti korok írott vagy rajzos forrásait őrző archívumokban kell kezdeni. Szerencsés esetben már a történeti kutatás a helyreállító számára alapvető információkkal szolgálhat. A hosszabb ideje gyűjtött egyházi és családi levéltárak ebből a szempontból kincsesbányát rejtenek a kutató számára. Az egyházi előírások már a kora középkortól a gyülekezet irányítója, papja számára kötelezően előírták az "egyház történetének" *historia domusának* folyamatos vezetését. Ebben nem csak a hétköznapi életre vonatkozó általános adatokat közölnek, hanem a plébánia területére eső épületek építésével, átalakításával kapcsolatos adatokat, észrevételeket is szerepeltetnek. Az építést végzők nevére és az építkezés költségeire vonatkozóan is fontos adatok forrása lehet a plébánián vagy az egyházi levéltárban őrzött "napló".

Hasonlóan jelentős forrása egyházi épületeink történetének a plébániát felügyelő püspök által elvégzett rendszeres ellenőrzés a *canonica visitatio* dokumentuma is.

8.1.1.1. Településtörténet

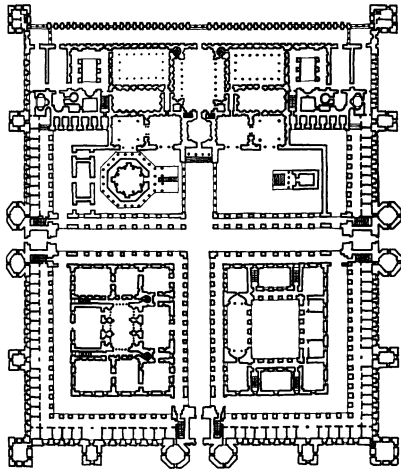
Településtörténeti kutatások részben írásos dokumentumokra támaszkodnak, részben pedig metszetek ábrázolások és mindenek előtt történeti térképek alapján segítik a városok és falvak történetének feldolgozását. Adalékkal szolgálhat a történeti kutatás kiegészítésére a régészet, a művészet- és az építészettörténet is.

Az ókorban, a hellén kultúra alkonyán, a hellenizmusban alakult ki a *Hyppodamos* nevéhez kapcsolt településtervezési módszer, amely az utcákat

egymásra merőleges hálós rendszerben határozta meg. Priéné városszerkezetét még a domborzat erőteljes lejtésviszonyai sem determinálták. A meredek domboldalakon épp úgy a tervezett raszter fut, mint a lankásabb területeken. Hasonló városszerkezetet mutat az antik Milétosz helyrajza is, településrendszerét kevésbé ismernénk, ha az rendezési elv nem lenne ennyire világos és következetes. A római kori telepített városok alaprajzát a katonai tábor kiérlelt rendszere

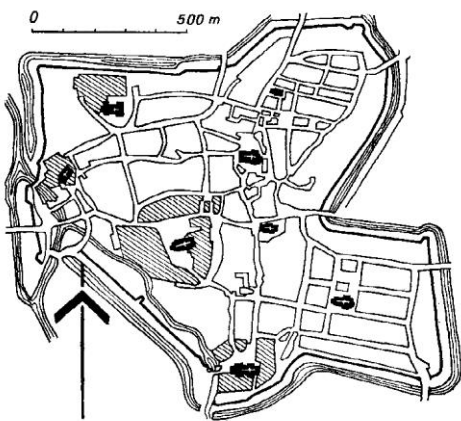
determinálta. Ez nyomon követhető Aquincum polgárvárosának helyrajzán,

de Spalato palota-együttese bizonyítja legjobban a katonai és polgári városszerkezet alakítás szabályainak összefonódását. A szabályos derékszögű forma, benne az egymásra merőlegesen futó főút, a *Cardo* és a *Decumanus*, melyek találkozásánál – a katonai táborban – a parancsnokság épülete helyezkedik el. Diocletianusz spliti palotájában a *Cardo* reprezentatív felvonulási úttá válik, melyet a római lakóház tengelyre szervezett analógiájaként a nagyvonalúan megkomponált *tablinum* és előtte a *vestibulum* (előcsarnok) zár le. A *Decumanus*

haránttengelye a császár palotáját választja el a nyolcszög alaprajzú mauzóleumtól és a főistennek, Jupiternek szentelt templomtól.

A középkori város szerkezetét a geográfiai, a környezet morfológiai adottságai és a védelmi követelmények határozták meg. Ez tükröződik a

városközpont és az erődítés közötti területen többé-kevésbé organikusan fejlődő településstruktúrán is. Hildesheim példája a templomok – egyházak – körül szerveződő település létrejöttére, majd városfallal egységes településsé válására lehet jó példa. A középkori tervezett városok egy-egy főút, révátkelő templom, stb. körül, az utca vonalában meghatározott nagyságú telkek alakításával történt. Jól példázza ezt Kassa XIII. századi településrendje.

A XVIII-XIX. században következik be a korábban védelmi okok miatt körbezárt települések “felszabadulása”, a védelmi gyűrű lebontásával, az új forgalmi és építési igényeket kielégítő utcahálózat kialakításával. Párizs, Bécs, vagy nálunk Pesten a Nagykörút és az Andrássy út példájának elemzése lehet tanulságos.

Említésre érdemes elméleti kitérőt jelent a településtervezésben a reneszánsz ideális város tervének megszületése. Egyetlen teljes egészében megvalósult és jó állapotban fennmaradt példája a Velence által épített Palmanova. Nálunk Érsekújvár, Lengyelországban Zamosc és néhány erősen átépített német város sorolható föl egy nagyszabású program

befejezetlen elemeként.

8.1.1.2. Telektörténet

A telekalakulás története a település kialakulásának és fejlődésének és a beépülés meghatározásának egyik fontos segédeszköze. A településtörténethez hasonlóan, az egyik legfontosabb segédeszközt a kataszteri térképek jelentik. A nagyléptékű, általában 1:1000, 1:5000 méretarány közötti térképek a birtokviszonyok helyes ábrázolására és végső soron a földadó kivetése céljából készültek, illetve készülnek. A kataszteri térképek a telekosztáson kívül feltüntetik általában a telken álló épületek kontúrját is. A telektörténeti kutatások másik fontos segédeszközét a telekkönyvek jelentik. A tulajdonviszonyok nyilvántartására már a középkorban – illetve már az antikvitásban is – születtek feljegyzések. Ezekben folyamatosan nyomon követhetőek a telkek számozásának a változásai, a tulajdonviszonyok alakulása és az esetleges terhek bejegyzései.

8.1.1.3. Építéstörténet

Az építéstörténeti kutatás az egyes épületek létrejöttének feltételeit, gyakorlati megvalósulását kutatja és dokumentálja. A kutatás tárgya a történeti épületszerkezettan, építéstechnológia, anyagtan. Vizsgálja az egyes építési periódusoknak az épületen is nyomon követhető beavatkozásait. Ebben a művészettörténeti falkutatás kiegészítő tudománya.

8.1.2. Régészeti ásatás

Ős- ó- és középkori, ritkábban újkori emlékek föld alatti maradványainak szakszerű feltárása tartozik a régészet vizsgálódásának a körébe. Célja ma már elsősorban nem az épületmaradványoknak, hanem a hétköznapi élet emlékeinek, használati tárgyainak, edényeknek és nem utolsósorban temetőknél a felszínre hozatala, hogy ezáltal relatív, illetve analógiák alapján abszolút kormeghatározást végezzen.

8.1.3. Műemléki felmérés

A műemlékfelmérésben általában két módszert különböztetünk meg. Az első az objektumhoz "tapadó" közvetlen *megmérés*, a másik egy megszerkesztett méretezési rendszerhez viszonyított *bemérés*.

Az első eljárás a közvetlen megmérés módszere, lényegében az épületnek egy elképzelt vízszintes síkjában – az alaprajzi síkban – és a homlokzatok, illetve a függőleges metszet(-ek) síkjában elvégzett adatfelvétel, amely követi az épület kontúrvonalait. A mérés alapelve, a geometriailag egyértelműen meghatározott háromszögekre "bontott" felületek megmérésére koncentrál, ezt a módszert más szóval *triangulációnak* is nevezzük. A másik módszer közvetett úton dolgozik: az épület formájától függetlenül tengelyrendszerhez viszonyítja az objektum adatait.

A feladat természete határozza meg azt, hogy melyiket alkalmazzuk a kettő közül. Az első eljárás az egyszerűbb, kevesebb eszközt igénylő és a nagy összefüggések megállapításában, valamint íves felületek, aszimmetrikus alaprajzi formák meghatározásában a másikkal kétségtelenül pontatlanabb. A másik módszer pontosabb, a mérendő objektum alakját jobban visszaadni képes, mert abszolút rendszerhez viszonyít, de éppen ezen rendszer megszerkesztésének, kitűzésének hosszadalmas, sok hibaforrást magában rejtő volta miatt a speciális esetek módszere. Általában a nagy összefüggő részek rögzítésénél, a szemmel láthatóan szabálytalan formáknál,

A tengelymérés. A nagy viszonylatokat és az összefüggéseket, valamint a szabályostól való eltéréseket az ismertetett módszerrel nem tudjuk sokszor rögzíteni, szükségessé válhat a viszonyított mérés alkalmazása, mely általában koordináta mérés, tehát felvett derékszögű tengelyrendszerhez végrehajtott úgynevezett tengelymérés. Ez a művelet két részből áll: a tengely kitűzéséből és az adatoknak a tengelyhez való beméréséből.

A tengelyrendszer kitűzése. A nyílt, átlátszó terepen történő kitűzés jelzőkarókkal, beállítással vagy beintéssel történik. Közbeeső új karók kitűzését is beállítással végezhetjük el. Ha a két végpont egyszerre nem látható, akkor segédkarók alkalmazása szükséges. Fedett terepen épületek mögött az egyeneseket párhuzamosan eltolt szakaszokban merőlegesek beiktatásával oldjuk meg.

A kitűzött egyenes és a rászertesztett merőleges adja azt a tengelyrendszert, amelyre a bemérést eszközöljük. Ez a tengelyrendszer gyakran úgy módosulhat, hogy két párhuzamos egyenest egy merőleges egyenessel kötünk össze - mely párhuzamos egyenesek közül egy az épület belsejében, egy mellette fut - vagy még több derékszögű viszonylatot teremtünk, főleg a külső és a belső méretek összehangolása céljából.

A merőleges szerkesztés egyszerű módszere a Pithagoras háromszöggel szerkesztett, amikor adott egyenesünkre a kívánt pontból 4 m-t visszamérve 5 m-es ívet húzunk zsineggel jobbra és balra, a kívánt pontból 3 m-es hosszal, a 2-2 metszéspont összekötő vonala merőleges az adott egyenesre. Az ehhez hasonló egyszerű szerkesztések mellett jó szolgálatot tesz a Pithagoras háromszögből összeállított 3-4-5 m-es derékszögű lécháromszög, amellyel egyszerű átforgatásokkal gyorsan dolgozhatunk. A derékszög kitűzésének legkönnyebben kezelhető műszere a szögprizma, amellyel 3 jelzőkaró segítségével közeli távolságra gyorsan és pontosan tűzhetünk ki derékszögeket.

A tengelyrendszerhez történő bemérés. A tengelymérés műveletének második fázisa az így megszerkesztett derékszögű rendszerhez való bemérés. A kitűzött tengelyeket cövekkel és zsineggel vagy más módon kijelöljük, és vagy csak a jellemző pontokat mérjük be merőlegesen, vagy pedig a tengelyt azonos - általában fél méteres - beosztású méretsorozattal ellátva osztásról osztásra méretezzük be. A kitűzött tengely ne essék az objektumtól nagyon messze, hogy a bemérés - pl. lécháromszög segítségével vagy prizmával - mechanikusan elvégezhető legyen. Városépítészeti együttesek felmérését teodolittal is végrehajthatjuk, amikor a törtvonalú tengely meghatározása után derékszögeléssel az utca, tér jellemző pontjait bemérjük.

Tengelymérésként fogható fel a függélyeshez (függőhöz) viszonyított mérés is, amelynek különösen a részletek felmérésében van jelentősége. Az építészeti részletre (párkányra stb.) felerősített függőzsinórhoz közvetlenül az acélszalaggal mérhetünk vízszintezés nélkül azért, mert a távolságok nem nagyok.

Függélyes adatok megmérése. A függélyes méretek a vízszinteseknél általában kevesebbek, de éppen a formák nehezebb elérhetősége miatt körülményesebben eszközölhetők. Amikor állvány rendelkezésre áll és a nagyobb magasságokat is közvetlenül elérjük, a homlokzatok és metszetek adatainak megállapítása szakaszonkénti méréssel történhet függő mellett külön-külön - itt a belső és külső adatok összehangolása, hasonlóan az alaprajzok külső és belső adataihoz, sokszor nehézkes - ezért itt is ha lehet, viszonyítottan is mérjük, előre az épületünkben meghatározott magassági pontokhoz.

Városépítészeti együttesek mérésénél szükség lehet a szintező műszer alkalmazására is, tornyok, elérhetetlen magasságú épületrészeknél pedig a teodolitára, az utóbbi adatok becslésszerű megmérése gyakran árnyékkal is történhet. Azonos magassági pontokat libellával is meghatározhatunk és itt tesz jó szolgálatot a provizórikus jellegű mérőrúd és a golyós mérőzsineg.

A vázlatok elkészítésének sorrendje. A műemlékfelmérés műveletében a helyszíni felrajzolás és felmérés jelenti a műemlék analízisét, a teljes képből kiindulva fokozatosan közelítjük meg legapróbb elemeit, a dokumentáció pedig ennek megfordítottját, *szintézisét* jelenti, amikor a részletek feldolgozása után az elemekből állítjuk össze a rendszert. A felrajzolás és felmérés analitikus jellege határozza meg a vázlatok elkészítésének időbeli sorrendjét és az egyes lapok tartalmát.

Először mindig a nagy összefüggéseket rögzítsük. Egyedi műemlék viszonylatában pl. az alaprajzi kontúrvázlatot, a teljes homlokzatot ábrázoló összesítő rajzot. Utána fokozatosan közelítsük meg a témát, az alaprajzokat részleteiben, az architektonikus egységeket (axisokat), kapukat, ablakokat stb., végül ezek részleteit. Az így rendszerezett, szervesen felépített manuálé-anyag önmagában is dokumentáció lehet, az ötletszerűen megrajzolt felvételekkel szemben. Az egészből a részletek felé haladó rendszer gyakorlati haszna pedig az, hogy általa a felvételezés jól megszervezhető, a felrajzolt anyag teljessége munka közben könnyen ellenőrizhető, a dokumentációnál pedig az egész áttekinthető és gyorsan használható.

A vázlat kivitele

A rajzolás külső körülményei. A helyes manuálé elkészítésének egyik fontos előfeltétele a rajzolás körülményeinek jó előkészítése. Szót érdemel ez a kérdés azért, mert általában csak a nagy összefüggő vázlatokat tudjuk - pl. homlokzatokat - kedvező viszonyok között elkészíteni: ülve és a blokkot a térdünkre támasztva. A legtöbb esetben azonban állva, fekve, a legkényelmetlenebb testhelyzetekben vagyunk kénytelenek dolgozni; ilyenkor a biztonsági intézkedésekről se feledkezzünk meg.

Általában válasszuk szét a rajzolást a méretezéstől. Vannak, akik a két műveletet - pl. a részletformák felrajzolását - paralel végzik, a rajz méretezés alapján fokozatosan kerül a papírra, már léptékhelyes, megmért formában. Ez a módszer munkaszervezési nehézségei mellett azzal a hátránnyal is járhat, hogy a váltott figyelemmegoszlás a forma globális megfigyelésének kárára lesz, és így elvész a számokhoz való mechanikus ragaszkodás miatt a

műemlékfelmérés fontos, didaktikai értéke, a formának a rajzban való átélése és megértése.

Ábrázolásmód, grafika, ábraelrendezés, ábranyagyság. A manuálé ábrázolásmódjában a műszaki rajz megkövetelte szabályokat kövesse, és ortogonális rajzokkal ábrázolja a formákat, szokásos három képükben. Az ortogonális rajzokat azonban sokszor kiegészítik képiesen megrajzolt kisebb magyarázóábrák, ezek főleg a részletképzés egyes eseteiben, fedélszékrajzoknál stb. lesznek különleges jelentőségűvé.

Az alaprajzi metszősík magasságát az épület jellege határozza meg. Általában közvetlenül az ablakkönyöklő felett vegyük fel. Ha ugyanazon helyiségben 2 nyílássor van egymás felett, akkor vagy 2 metszetet készítünk, vagy pedig a felsőt szaggatott vonallal jelöljük be.

Az építészeti formák megrajzolásában a forma részletezettségét a téma nagysága határozza meg. Az összefoglaló rajzok sommás formaábrázolást követelnek, a részletek a formával azonosak. A helyesen értelmezett sommás formaábrázolás a lényegre adja, párkányok esetében pl. a fővonalas ábrázolást, amikor a koronázó és tartótagozatok közrefogta függőlemez stb. a befoglaló formájuk mentén húzott egyenessel ábrázoljuk.

A vázlat grafikai kivitelében is közelítse meg azt a rajzmodort, amellyel majdan a dokumentáció fog dolgozni. Vázlatunk szabadkézzel rajzolt, vonalas jellegű, árnyékolás nélküli legyen. Metszeti rajzok csak vonalértékben különbözzenek a nézetiektől. Ne vonalkázzuk a felületeket, mert a manuálé méretezésekor minden kis helyre szükségünk lehet a számok és esetleges megjegyzések beírására, és csak egyes félreérthető esetben jelöljük a metszeteket sraffozással.

Az egyes ábrák elrendezését a vázlatlapon a feladat határozza meg. A nagyobb összefüggések - mint amilyenek az épülethomlokzatok, alaprajzok, metszetek stb. - önmagukban szerepelnek egy-egy lapon, ezek megrajzolásában nem követhető az objektum három képével való együttes ábrázolása. Ez a részletekre nem vonatkozik: párkányokat, oszlopfejeket, ablakokat, kapukat, mindig nézeti, alaprajzi, metszeti rajzokkal együttesen, a szokott elrendezésben és viszonylatban mutatjuk meg.

Több témát ne rajzoljunk egy lapra, mert a kidolgozásnál zavart okozhat. Ha lehetséges fekvő formátumban használjuk a vázlatpapírt, nemcsak azért mert gazdaságosabban kihasználható, hanem azért is mert rajzó kézfajunk ennél a helyzetnél jobban feltámaszkodhat a vázlatlappal.

Ésszerű követelmény az, hogy a témát - az adott keretek között, előzetes gondos mérlegelés után - a lehető legnagyobbra rajzoljuk meg, hogy a kívántak teljesen ráférjenek a papírra. A méretezésnél elkerülhetetlen adatkimaradások is - a tapasztalat szerint - arra intenek, hogy mindig helyes arányokkal rajzoljunk, becsületesen megrajzolt manuáléból készült tisztázat - ha egyes nem döntően fontos adatok hiányoznak is -, nem csökkent értékű.

A kótázás. Rajzunk értelmezője a szám. A méretek bejegyzésének helyes módszere sok félreértést és értetlenséget küszöbölhet ki. A számok olvashatóságára - valamint arra, hogy a részletek méretezésétől eltekintve

károsodása (gombafertőzés stb.) nem csak az épület egészének állékonyságát befolyásolhatja, hanem a fa berendezési tárgyakat is veszélyeztetheti.

8.2.4. Történeti épületek tipikus hibái, a hiba feltárásának és javításának módszerei

Épületek tipikus hibáit két csoportra osztjuk. Az első csoportba tartoznak azok a meghibásodások, amelyek a tartószerkezetek állékonyságát veszélyeztetik. A fő tartószerkezeti elemek szerint a hiba forrása lehet

- az alapozás sérüléséből bekövetkező támaszmozgás
- a felmenő teherhordó szerkezetek mozgásából bekövetkező egyensúlyvesztés
- a felmenő teherhordó szerkezetek teherbíró képességének csökkenéséből (esetleg megszűnéséből) következő

8.3. *Tervezési program*

8.3.1. Építészeti tervdokumentáció

A kutatási eredmények alapján meghatározza a – romok esetén – bemutatás, hasznosítható épületek esetén pedig a javasolt használat feltételeit, módját, a szükséges építészeti és szerkezeti beavatkozásokat.

8.3.2. Restaurátori feladatok

A kutatási eredmények alapján meghatározza az épületen talált, képző- és iparművészeti alkotások helyreállításának elveit és eszközeit.

8.4. *Engedélyezési terv*

8.4.1. Építészeti tervdokumentáció

Műszakilag meghatározza az emlék helyreállításának módját, leírja az alkalmazható szerkezeteket és anyagokat. A műemlékvédelmi hatóság számára az építésigazgatási eljárás alapidokumentációja, amelynek része a tudományos dokumentáció is.

8.4.2. Restaurátori feladatok

Meghatározza a képző- és iparművészeti alkotások restaurálásának módját az alkalmazott anyagokat és eljárásokat.

8.5. *Kiviteli terv*

8.5.1. Építészeti tervdokumentáció

8.5.2. Restaurátori feladatok

8.6. Városrendezési tervek műemlékvédelmi munkarészei

8.6.1. Településszerkezeti Terv

A településszerkezeti terv (korábbi elnevezéssel *Általános Rendezési Terv*) részeit és készítésének menetét részletesen a településtervezés c. tárgy keretében ismerik meg a hallgatók. Tárgyunk speciális szempontjait figyelembe véve néhány kérdést e jegyzet keretei között is tárgyalni kell. “A településszerkezeti terv meghatározza a település alakításának, védelmének lehetőségeit és fejlesztési irányait, ennek megfelelően az egyes területrészek felhasználási módját, a település működéséhez szükséges műszaki infrastruktúra elemeinek a település szerkezetét meghatározó térbeli kialakítását és elrendezését, az országos és térségi érdek, a szomszédos vagy más módon érdekelt többi település alapvető jogainak és rendezési terveinek figyelembevételével a környezet állapotának javítása vagy legalább szintentartása mellett⁶⁰”. A terv tartalmi követelményeiről az Országos Településrendezési és Építési Követelményekről (OTÉK) szóló 253/1997 (XII. 20.) kormányrendelete intézkedik.

A tervekészítés szakági munkarészét képezi a művi értékvédelmi (nemzetközi, országos és helyi értékek feldolgozása), kilátás és látványvédelmi feladatok elkészítését írja elő.

8.6.2. Szabályozási Terv

“A szabályozási terv a település közigazgatási területére vagy külön-külön annak egyes – legalább telektömb nagyságú – területrészeire készülhet. Szabályozási tervet kell készíteni minden esetben:

- a) az újonnan beépítésre vagy jelentős átépítésre kerülő (pl. rehabilitációs) területekre, illetőleg
- b) a természeti adottság, a településszerkezet, az építés, az építészeti örökség vagy a rendeltetés szempontjából különös figyelmet igénylő (pl. kiemelt üdülőterület, gyógyhely) területekre, valamint
- c) minden más olyan esetben, amikor azt az építés helyi rendjének biztosítása egyébként szükségessé teszi.

A szabályozási tervnek a jóváhagyott településszerkezeti tervvel összhangban kell lennie, eltérés szükségessége esetén a településszerkezeti tervet előzetesen módosítani kell⁶¹.

⁶⁰ Az épített környezet alakításáról és védelméről szóló 1997. évi LXXVIII. törvény 10. §

⁶¹ Az Építési törvény 12. §

9. ROMEMLÉKEK BEMUTATÁSA

A magyar műemlékvédelemben romok védelméről beszélünk, ami a nemzetközi gyakorlat szerint túl általános fogalom. Ide tartozik a római építészeti emlékeinek feltárása, megőrzése, de ugyanebbe a csoportba kell sorolni a középkori, vagy esetleg későbbi korok romosan fennmaradt emlékeit is, amelyek védelme a római kortól részben eltérő elveket és módszereket követel meg. Ugyanakkor nehezen illeszthető a fogalomkörbe egy őskori telep bemutatása, ahol legfeljebb néhány cölöplyuk és lenyomatban azonosítható falmaradvány alapján rekonstruálható az építmény. A nemzetközi szakirodalom külön kezeli azokat az emlékeket, amelyek részben vagy egészében a föld alatt maradtak meg – amelyeket csak régészeti módszerekkel lehet a felszínre hozni és bemutatni – azoktól, amelyek funkcionálisan használhatatlanná váltak és romos állapotban maradtak az utókorra. Elméletileg is meg kell különböztetni a bemutatás szempontjából is a Gellérthegyen feltárt kelta oppidum-falat, a százhalombattai halomsír bemutatását például a zsámbéki templom romjaitól vagy a diósgyőri vár maradványaitól. Nehezebb a különbségtétel az aquincumi vízvezeték és a polgárvárosi amfiteátrum között. Az aquaeductus pillérenek maradványai jórészt a felszínen vészelték át az elmúlt csaknem 1700 évet. A csigadombi amfiteátrum és még számtalan épületmaradvány Aquincum körzetében betemetődött, a környezet is feltöltődött.

A műemlékvédelem történetét tárgyaló fejezetekből is kitűnik, hogy ezzel az emlékcsoporttal szinte alig foglalkoztak a műemlékvédelem teoretikusai. A riegli kategóriák egyikébe sem illik egy a föld felszínére hozott oszlopfő. Az emlék régiségértéke csak az ásatások során válik meghatározhatóvá. Régiségét dokumentáló ráakódások nem őrizhetők meg maradéktalanul abban az állapotban, amiben előkerült, a rátapadt földtől esetleg más szennyeződésektől meg kell tisztítani.

9.1. Régészeti eszközökkel felszínre hozott romok védelme

A háborút követő években az újjáépítések miatt városméretű régészeti kutatások folytak. Ezek a munkák azonban csak a leletmentésre, a megszerezhető információk töredékének összegyűjtésére koncentrálnak, mert a feszített munkatempó részletes feltárást nem engedett meg. A régészet által szolgáltatott, még így is hatalmas új információs anyag a föld alatt rejtő emlékek jelentőségét felértékelte. A feltárásoknak és a leletek védelmének jogi szabályozását, a század első évtizedéből származó törvények felülvizsgálatát, korszerűsítését is ezekben az években kezdték meg, amelyekben már kiemelten kezelték az archeológiai emlékek körét.

Nagy nyomás nehezedik a hatóságokra a közvélemény részéről, hogy a feltárt emlékeket ne csak konzerválva mutassák be, hanem eredeti formájukba rekonstruálják azokat. Adatszerűen nem ismerem, hogy az elmúlt közel 200 év során hány római kori emléket rekonstruáltak Európában. Az viszont ismert, hogy az első, tudományos hitelességgel cölöpökre épített prehisztorikus falucska Schönenwerdben (Svájc) a Bally-parkban még ma is látható 1888-90-ben készült el. Az ezt követő 100 évben 73 prehisztorikus épület vagy épült-együttes rekonstrukciója született meg. Ezek közül több, a kísérleti archeológiai vizsgálatok

számára létesült. 49 közülük az elmúlt 20 évben és 4 kivételével valamennyi látogatható. A megelőző 80 év rekonstrukciói közül is több mint az emlékek 50%-a, 14 bemutatható állapotban van. Érdekes megvizsgálni az elkészült rekonstrukciók számát országonkénti bontásban. A legtöbb helyreállítás⁶² Dániában (15), Németországban (12+2 az NDK miatt), majd Nagy-Britanniában (11), Svédországban (10), Ausztriában (7), Franciaországban (6), Írországon (4), Hollandiában (2), végül 1-1 Svájcban, Izlandon, Norvégiában és Lengyelországban látható. A helyreállított római kori emlékek száma ennél lényegesen nagyobb. A legtöbb római kori bemutatóhely Németországban létesült, de jelentős számú a rekonstruált emlékek száma Franciaországban, Belgiumban, Angliában és Ausztriában is. Ilyen összevetésben hiteles véleményként értékelhetjük a német régészeti emlékek megmentésében egyik legtöbbet felmutató *Hartwig Schmidt* kijelentését: "Konservieren, nicht Restaurieren". Az emlékek megmentésének első fázisa azonban a dokumentálás.

Bemutató

Konzerválás, kiegészítés

A feltárt emlékek bemutatásának legegyszerűbb és elméletileg leginkább indokolható módja a konzerválás. A felszínre hozott épületmaradványok fennmaradását biztosítani kell, ellenállókká kell tenni a romokat az időjárás károsító hatásaival szemben.

Az emlék konzerválásának tervezése során kettős az építész feladata. Egyrészt a bemutatásnak a laikus számára is értelmezhetőnek, érthetőnek kell lennie, másrészt a régész által meghatározott periodizációnak meg kell, hogy feleljen a helyreállítás. Ennek érdekében:

- a régész által szolgáltatott adatok alapján értelmezhetően kell bemutatni az összetartozó és az elválasztandó falmaradványokat (egy épülethez tartozó falmaradványok, azonos építési periódushoz tartozó falmaradványok);
- a megjelenítés szakszerűsége mellett a romok esztétikai megjelenésére is tekintettel kell lenni;
- gondoskodni kell a konzervált szakaszokon a szükséges minimális kiegészítés és az eredeti falszakasz megkülönböztethetőségéről, valamint a felületek, tömegelemek harmonikus kapcsolatának megteremtéséről;
- biztosítani kell a bemutatott emlék és környezetének harmóniáját, nem csupán a környező épületekről, a kertészetileg kialakított környezetről van szó, hanem az egymás mellett bemutatott romok egymást kiegészítő megjelenéséről is;
- megfelelő tájékoztató táblákat, logikus, könnyen értelmezhető és megérthető ábrákat és feliratokat kell elhelyezni;
- a rom tartóssága érdekében szükséges műszaki szerkezetek, kiegészítések hatékonyságáról és arról, hogy ezek nem zavarhatják a látványt.

⁶² Ahrens, C.; Archäologische Rekonstruktionen - Überblick und Wertung. in.: *Sinn und Unsinn archäologischer Restaurierungen und Rekonstruktionen*. Kolloquium im Rahmen der Jahrestagung 1990. Traunstein, 17-20. 9. Stuttgart (1991). p. 44-51.

Régészetileg a feltárt falmaradványok többségének relatív építési ideje meghatározható. Akár a járószíntén, a faltestek alapozási rétegeiben talált leletek, akár a rétegtani megfigyelések biztosíthatják a helyes periodizációt. Az archeológiai adatok alapján a konzerválás során az összetartozó - azonos építési periódusban megépített - falszakaszok kapcsolatát érzékeltetni kell. A legegyszerűbb esetben ez az azonos, vagy folyamatosan (lépcsőzetesen) változó falkorona magassággal és/vagy a rétegenként folyamatosan falazott faltest struktúrájának bemutatásával érhető el.

A maradványok általában nem egy építési periódust képviselnek. A helyreállítás egyik dilemmája, hogy melyik korszakot mutassa be kiemelten és melyiket jelzés szerűen. Egy épületen belül ragaszkodni kell az azonos periódusban épült falszakaszok azonos értékű bemutatásához. Aquincumban ez általában a legépebben megmaradt 3. század emlékeit jelenti. Gorsiumban azonban már nem lehetett következetesen megvalósítani ezt az elvet. Sok helyütt ugyanis a 2. század emlékei épebben maradtak meg mint a későbbi század épületmaradványai, illetve a 3. századi emlékek esetleg kevésbé jelentősek. Nagyobb összefüggő romkertben ez az elv már nem érvényesíthető teljes következetességgel.

A kevésbé jelentős, vagy a nehezebben bemutatható időszak maradványait – ha ez egyáltalán lehetséges és szükséges – a padló szintjén lehet megmutatni. Ügyelni kell arra, hogy a padlómotivációként megmutatott falszakaszok összefüggése is érthető legyen. Több bemutatható periódus esetén az építés mérlegelésén múlik, hogy mit és milyen koronamagasságban tud bemutatni.

A bemutatott falak kiegészítését (restaurálását), megerősítését – elméletileg – az eredetitől jól megkülönböztethetően módon kell elvégezni. A gyakorlat ettől többnyire eltér. A legszükségesebb kiegészítések az ásatás során felszínre hozott építőanyagból, kövekből elvégezhetők, ami *kvázi anastylosisként* értelmezhető. A falazás módjánál követni kell az eredeti struktúrát – tehát méretben és a megoldozás módjában, valamint elhelyezésben az eredetihez hasonló anyagot kell kiválogatni –, ha az eredeti építőanyagot használjuk föl⁶³.

Elterjedt gyakorlat Magyarországon, hogy az eredeti falazatot a kiegészítéstől egy ún. didaktikai csikkal választják el. Többnyire a falban használt habarcsnak vastagabb és anyagában vörösre színezett vonalát használják erre a célra. A fal kőanyagának kiválasztásán kívül figyelni kell a habarcs szerkezetére is. Az eredetitől eltérő színű, szemszerkezetű anyag (akár nagyobb, akár durvább adalékot használnak a helyreállításhoz) zavarja a bemutatott emlék látványát. A falkorona lezárása is a bemutatás egyik kényes eleme. Nem csupán technikailag megoldandó feladat a faltest vízszintes lezáró síkjának a kiképzése, hanem esztétikai kérdés is. Nem elegendő az alkalmazott falstruktúrát egy meghatározott magasságban abbahagyni, hanem válogatott anyagból egy lezárást adó felületet kell kiképezni ami, semmi esetre sem vízszintes, hanem enyhe bogárhát alakú, vagy az egyik oldalra döntött.

Általános európai tapasztalat, hogy a konzervált falak közötti terek funkciója a látogató számára megfejthetetlen marad. A külső, belső vagy félkülső tereket

⁶³Ügyelni kell azonban arra, hogy a túlzott "pedantéria", a különböző periódusok eredeti falstruktúrájának visszaadása is zavaró, esetleg felesleges lehet.

sem tudja a látogató megkülönböztetni egymástól. Ott ahol a mozaik vagy terazzoburkolat, vagy az utcák kövezete megmaradt, ott nincs mit tenni, a leletek önmagukért beszélnek. Az északi provinciákban – néhány kivételtől eltekintve, mint pl. Carnuntumban in situ megtekinthetők mozaik, terazzo és úttest burkolatok is – a padlóburkolat megsemmisült vagy fölszedték és kőtárba vagy védett körülmények közé, múzeumba helyezték. A romterületen pedig egységesen murvával vagy kavicssal fedték a felületeket. Egyedül Magyarországon alkalmazott gyakorlat, hogy a helyiségek épületen belüli elhelyezkedésétől függően, a különböző helyzetű helyiségek járófelületét, eltérő színű anyaggal fedjük. Így a belső tereket vörös salakkal – a terazzo burkolat analógiájára – míg a félkülsőket, fedett folyosókat, *porticus*okat fehér murvával, a külső tereket utcákat, udvarokat pedig gypesítetjük. Ott, ahol a *hypocaustum*-fűtés csatornái nyitottak maradtak a konzerválás során, a csatorna alját sárga gyöngykavicssal szórják le.

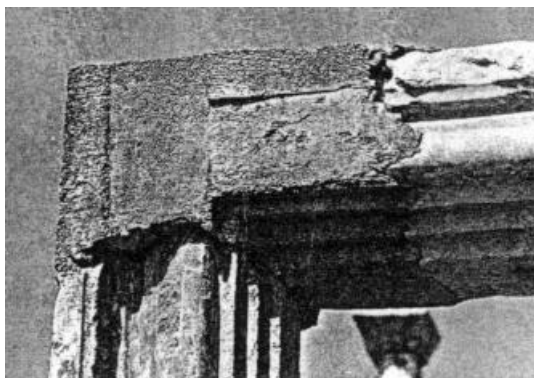
A romok szakszerű és a nagyközönség számára is értelmezhető megjelenítése mellett a helyreállító feladata az együttes összképének esztétikus megjelenítése. Általában zavaró, ha az épületrészlet vagy együttes esetén az egymáshoz közeli emlékek – falkorona magasságát

azonosan határozza meg az építész. Magyarországon nem jellemző ez a megoldás, de külföldi példák bemutatásakor látni fogjuk, hogy mennyire zavaró összképet eredményezhet a túlzott pedantériával meghatározott falmagasság. Természetesen ennek az ellenkezője sem lehet követendő út, hiszen az állandóan változó falkorona magasságok a bemutatott emlék megértését is nehezítik. Gorsiumban a *palatium*⁶⁴ helyreállítása-kor – az egyébként is nagy épület áttekinthetőségének javítása érdekében – a falkorona magasságot nem egy elképzelt vízszintes metszősík mentén jelölték ki, hanem a síkot megdöntötték. A rom É-i oldalán magasabban, a D-i oldalon pedig alacsonyabban határozták meg a koronamagasságokat. A megoldás jónak tűnik, mert a D-i oldalon, a római utcán álló látogató számára áttekinthetőbbé válik az alaprajz. Gorsium topográfiájának ismeretében azonban belátható, hogy még elvben sem fogadható el az emlék bemutatásának a módja. Ugyanis a feltárt városrészt körülölelő – az ásások alkalmával kitermelt földből – töltésről jó rálátás kínálkozik a romterületre. A *palatium* esetében a D-i oldaltól viszonylag távolabb van a körüljáró út – közöttük van még az utca és a *tabernaesor* is. Így a rálátás elképzelt fő irányából nem érvényesül igazán a koronaszintek megemlése. Az É-i és a Ny-i oldalon pedig, ahol a körüljáró töltés közvetlenül az épület maradványai mellett fut, alig segít valamit az áttekintésben, illetve az É-i oldal esetében némileg zavaró, hogy a közeli falak magasabbak mint a távolabbiak.

⁶⁴Hajnóczy Gyula és Istvánfi Gyula tervezték a helyreállítást

Oszlopok, ajtókeretek, építészeti tagozatok kiegészítése, bemutatása speciális feladata a műemlékvédelemnek. Sérült, vagy töredékesen előkerült oszloptörzs, kapuszár kiegészítését, a nemzetközileg elfogadott elvek szerint eltérő anyagból, vagy legalább eltérő színben kell elkészíteni. Pompejiben a fórum oszlopaikat az 1930-ban vagy Rómában a *Császárfórumok* építészeti elemeit már 1933-ban téglával egészítették ki. Viszonylag korán használt fehér műkővet *N. Balanos* az athéni *Akropolis* két háború közötti kiegészítéseinél. Pergamonban a *Traianeum* újra fölállított oszlopaikat *K. Nohlen* (1979-1989) stockolt fehér műkővel

egészítette ki. Kitűnő, jól kezelhető, az elveknek megfelelő anyagnak tartjuk a műkővet. A felületek ridegsége, az élék valószínűtlenül precíz megformálása és nem utolsó sorban az anyag textúrája miatt azonban a magunk részéről alkalmazását az említett példákön sem tartjuk helyesnek⁶⁵. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az ephesosi *Celsus-könyvtár* homlokzat-helyreállításakor a műkő

Ephesos, Szt. János Bazilika

a porticus kiegészítése 1930

Róma, Cesar Forum

kiegészített oszloptörzs 1933

oszlopszékek nem zavaróak, harmonikusan illeszkednek az összképbe. Műkő alkalmazásánál rosszabbnak csak a beton használatát tartom plasztikai kiegészítéseknél. Megrázó élmény az ephesosi Szt. János bazilika szépen profillált márvány kapukeret sarkának kibetonozása⁶⁶. Példaértékűnek tartjuk az ephesosi *Celsus-könyvtár* kapujának világosabb árnyalatú márvánnyal, vagy a római *Titus-ív* oszlopaiknak márvány helyett travertinnel történő kiegészítését.

A bemutatott romok és környezetük kapcsolatának megteremtése egyszerű, kertészeti módszerekkel megoldható. Az eredeti környezetéből kiszakított rom

⁶⁵Őszintén remélem, hogy véleményemet nem a vértesszentkereszti helyreállítások determinálják. A nemes egyszerűséggel műkőbányaként emlegetett helyreállítást csak 2 éve, míg a pergamoni német helyreállításokat 1988-ban láthattam. A műkő alkalmazásával kapcsolatos véleményem ebből az időből származik.

⁶⁶A rigai gótikus székesegyház pillérkötegeihez illesztve láttam szürke PVC esőlevezető csatornát beépítve, vagy a szászrégeni erődtemplom egyik mérműves ablakát erősítették meg betonnal.

zöldbe ágyazva, a települési zöldfelületben helyezhető el talán a legjobban. Számtalan, szándékában jó példát sorolhatunk föl. A 30-as évekből származó Raktár u-i *cella trichora* bemutatásától a Miklós u-i kis park vagy a Thermal Hotel Aquincum környezetében a késő római erőd falrendszerének bemutatása.⁶⁷ Összetettebb feladatot kellett megoldani Contra Aquincum romjainak helyreállításakor a Március 15. téren⁶⁸. A jelenlegi járószint alatt kb. 3 m-rel mélyebben előkerült romokat, három oldalról vasbeton támfal veszi körül. A Belvárosi templom felőli oldalon a támfal előtti portálokba kis kiállítást rendeztek be. A levezető egyenes karú acélszerkezetű lépcsőket esetlegesen, a romoktól függetlenül, a térben helyezték el. A '70-es éve elejére jellemzően megoldott építészeti környezetben az erőd egyik bástyáját plasztikusan ki lehetett emelni, míg a másik tornyot – a levezető lépcső miatt – csak padlómotivációként lehetett bemutatni. Zavaróak a süllyesztett városi tér meghatározott járószintjei is. A lépcsők elé helyezett kis medence pedig már az amúgy is zsúfolt együttest teszi még bonyolultabbá. Úgy gondolom sem építészeti sem műemlékvédelmi szempontból nem tölti be hivatását a belváros kis pihenőszigete. Az építészeti környezetben idegenül hatnak a bemutatott romok. Nehezen látható át a terület, nem egyértelmű a padlómotivációként jelzett bástya formája sem. Ugyan nem a témánkhoz tartozó példa, de a padlómotivációval kapcsolatban hadd jegyezzük meg fenntartásainkat két, korban sokkal későbbi példa kapcsán. Az egyik a Március 15-e térhez közeli Váci utcában bemutatott városfal-szakasz értelmezése. A Váci u. 2-4. sz. ház előtt, az utca díszburkolatában eltérő színnel jelezték az egykori Váci-kapu alaprajzát. Alig értelmezhető a jelzés, annak ellenére, hogy a szemközti házakon egy-egy tábla informál a hely jelentőségéről. A másik, talán még ennél a példánál is zavarosabb, értelmezhetlenebb bemutatás, a budai vár Szt. György tér és az Oroszlános udvar közötti területének burkolatában jelzett épületalaprajzok kérdése. Kis közvélemény kutatásom eredményeként nem találtam olyan, nem a szűkebb területtel foglalkozó kollégát aki emlékezett volna a burkolatban bemutatott jelzésekre. Ez azonban már átvezet minket a közönséget tájékoztató feliratok és táblák kérdéséhez.

A műemlékvédelem egyik fontos közművelődési feladata a közönség tájékoztatása a megőrzött kulturális és nemzeti emlékeinkről. Az információk átadásának a fontossága többszörösen érvényes a romemlékekkel kapcsolatban. Nem csak a nagyközönség, de még a szakemberek számára sem egyértelmű néhány konzervált falmaradvány alapján, hogy milyen korból származó épütemléket látnak és hogy milyen épület maradványai ezek. Példaértékűnek tartjuk az Aquincum polgárvárosi és a balácai villagazdaság főépületében használt égetett agyag kerámia táblák formáját és elhelyezésük módját is. Azonos, közel 50x50 cm méretű egységekből lehetett összeállítani a Polgárváros áttekinthető térképét, az insulák és - Balácán - a villa rekonstruált alaprajzát. Az egyes épületek vagy helyiségek számozásával és a számok feloldását adó jelmagyarázattal jól tájékozódhat a látogató arról, hogy hol áll, és milyen épületmaradványokat láthat

⁶⁷Minhárom emlék Óbudán található. Az elsőt Nagy Lajos, a másodikat Istvánfi Gyula, az utolsót szintén Istvánfi Gyula elvi rekonstrukciója alapján Kiss Albert tervezte.

⁶⁸A romok bemutatását és a kiállítást Hajnóczy Gyula és Póczy Klára tervezte illetve állította össze, az építészeti környezet Hollay György és Mester Jenő munkája, a téren elhelyezett plasztikát Tarr István szobrászművész készítette.

a környezetében. Szintén pozitív példaként említhetjük az aquincumi katonai tábor K-i kapujánál alkalmazott rekonstruált homlokzat megmutatását az érdeklődőknek. Ellenpélda lehet a Március 15-e tér, ahol nehezen megtalálható, kevés információtartalmú táblát állítottak föl. Teljesen elmaradt a Thermal Hotel Aquincum közelében bemutatott falmaradványok eredetének, hajdani funkciójának magyarázata. Pedig *Istvánfi Gyula* rekonstrukciója is rendelkezésre áll a késő római erőd falainak eredeti formájáról. A zsinagóga előtt bemutatott, első kőbe épített tábor rekonstrukciójának képe, ami a tervek szerint a szálloda bejárata mellé, a tábor építési felirat-rekonstrukciójával átellenbe került volna, – ahol most egy piros postaláda áll – a szálloda átadása előtt elkészült⁶⁹.

Összegezve úgy véljük, hogy a tájékoztatásnál a grafikus megjelenítés lehet a leghasznosabb. Szöveg csak igen korlátozott terjedelemben alkalmazható. Az ábráknál célszerű arra törekedni, hogy az épület bemutatott periódusának, lehetőleg a rekonstruált távlati képét és ne csak az absztrakt alaprajzát mutassuk meg. Az alaprajz megmutatása azonban elengedhetetlen, mivel a látogató számára a bemutatott valóság is alaprajzban jelenik meg.

A föld felszíne alatt az évszázadokat többé-kevésbé állandó - de legalábbis lassan változó - fizikai körülmények között átvészelő falmaradványok, padlóburkolatok a felszínen a nap hőhatásának, az ibolyán túli sugárzás káros következményeinek, a naponta ingadozó hőmérséklet hatásainak, a szélnek stb. vannak kitéve. Télen a kontinentális éghajlati viszonyok között napjában akár többszöri fagyciklust kell kiállniuk a felszínen bemutatott emlékeknek. A felszín alatt a talajnedvesség még néhány hónapos időintervallumban is állandónak tekinthető. A felszínre kerülve az anyag pórusaiban a kapillaritás hatására felszívódó nedvesség a klimatikus körülmények változása miatt megfagyhat, ez roncsolja a közet struktúráját, vagy párolgással sókivirágzást okoz a felületeken. Figyelemmel kell lenni a légmozgás károsító hatásaira is. Nem egy emléket ismerünk, ahol az uralkodó széliránynak kitett oldalon a sarkok, kiálló elemek az évtizedek, évszázadok során szinte elkoptak. A légáramban lévő szemcsék nagy sebességgel vágódnak a felülethez és így folyamatosan koptatják, csiszolják az anyagot.

Nálunk a falszerkezetben használt habarcs - néhány kivételtől eltekintve a legújabb időkig - cementhabarcs volt. A konzerválások során - törekedve a kiegészítések anyaghűségének biztosítására - többször megkísérelték az eredeti habarcs anyagának és összetételének meghatározásával korhű kötőanyag alkalmazását.

Az antik szerzők közül a rómaiak által használt anyagokról, az anyagok előállításáról⁷⁰ részletesen beszámol *Vitruvius*. Előtte *Fusitius*, *Terentius Varro* és *Publius Septimius* építészetről írott munkái tudósítanak az építőanyagokról. *Vitruvius* mellett az idősebb *Plinius* a *Naturalis historia*-ban kimerítő geológiai ismeretekről tesz tanúságot. Falak kötőanyagait szintén *Vitruvius* írja le a legrészletesebben. A hidraulikus mész előállításának legbiztosabb módja, ha fehér mészkövet égetnek ki. A rómaiak Itáliában alkalmazták a puzzolai földet - *Puteolanus pulvis* - ami a Vesuv megkeményedett lávájából készül. A habarcsok

⁶⁹Németh Margit régészeti adatai és konzultánsi közreműködésével a rekonstrukciót magam készítettem.

⁷⁰Rupp, E.; *Bautechnik im Altertum*. H. Moos Vlg. München, (1964). pp. 34.

vízzáróságának fokozására tégláörleményt is keverték a habarcsba. Adalékanyagként falakba és vakolatba éles szemcséjű folyami homokot javasol. Tengeri homok felhasználását nem ajánlja, mert az lassan szárad. Boltozatok kötőanyagához viszont bányahomokot kell használni.

Az tette időszerűvé a megfelelő kötőanyag előállítása érdekében folytatott kísérleteket, hogy számos helyen - elsősorban az ausztriai Carnuntumban az '50-es évek helyreállításainál tapasztalt kifagyások - az eltérő fizikai tulajdonságok miatt a cementhabarccsal falazott kiegészítés alatt az eredeti falszerkezet néhány tél után kifagyott, részlegesen vagy teljesen tönkrement. Az alkalmazott mészkő és a cementhabarcs vegyi reakciója miatt a kövek néhány évtized alatt elporladtak. A mi helyreállításainknál ilyen jelenséget, számottevő méretékben nem tapasztaltunk. Az elmúlt több mint 2 évtized során érdemi károsodás nem figyelhető meg a faltesteken. A speciális műemléki habarcs előállítása roppant költséges és - mint a Flórián téri és a katonai amfiteátrum helyreállításának példái mutatják - korántsem biztos, hogy időtálló anyagot sikerül kikísérletezni.

A konzervált falszakaszokat általában nem kell szigetelni. A felszívódó nedvesség miatt tapasztalható sókivirágzás nem zavarja az emlék látványát. A nedvesség ellen azonban védekezni kell annyira, amennyire a környező terep alakításával a felszíni vizek elvezetéséről gondoskodni kell. Speciális feladatot jelent, ha a bemutatott romokhoz kapcsolódóan olyan építészeti részletet vagy plasztikát is el kell helyezni, amelynek anyaga a terméskőnél finomabb szerkezetű és érzékenyebb a környezeti hatásokra. Konkrét példaként a gorsiumi két nymphaeum⁷¹ említhetők. A kútházak hátfalát dilatálták a pódium hátfalától, de vélhetően a szivárgó rendszer eldugult az elmúlt évtizedekben már nem működött. Így a másolatban is értékes, jelentős eredeti darabokat is hordozó emlékeket a felszívódó talajnedvesség és a fagy is rongálja. A két kis kút helyzetén sokat rontott az előterükben kialakított színház lelátójáról lecsorgó csapadék is. A környezet felszíni vízvezetésének megoldása miatt a falak ősszel és tavasszal is teljesen átáztak.

Részleges rekonstrukció

Részleges rekonstrukcióról akkor beszélhetünk, ha a feltárt emlék vagy épület egyes részleteit eredeti helyzetükben, a homlokzaton elfoglalt magasságban állítjuk helyre, mutatjuk be. Általában az a cél, hogy a megtalált emlék egy-egy darabja az eredeti magasságba kerüljön, vagy az épület homlokzata, esetleg tömege részben érzékeltethető legyen Két fajtája különböztethető meg:

- 1.) a feltárások alkalmával napvilágra került eredeti anyagok visszahelyezése a feltételezett eredeti helyzetükbe (anastylosis); vagy
- 2.) a megtalált részletek analógiák és számítások alapján meghatározott hely-zetben történő bemutatása.

A részleges helyreállítás, miként a konzerválás is, a kiegészítéseknél különbséget tesz az eredeti és az újonnan készített falszakaszok, szerkezetek

⁷¹ Szakál Ernő szobrász-restaurátor részleges rekonstrukciójának építészeti terveit Hajnóczi Gyula és Istvánfi Gyula tervezte.

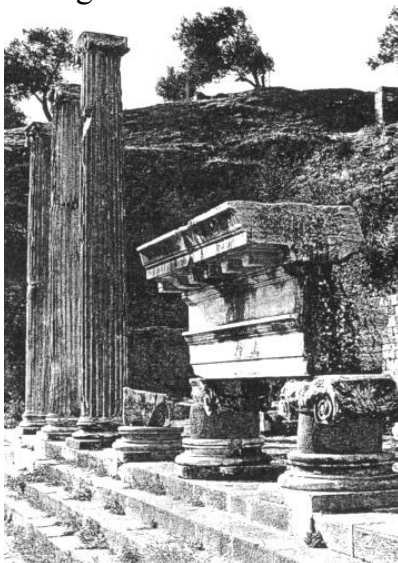
között. A műemlékvédelmi elvek markáns megkülönböztetést javasolnak és előnyben részesítik a "korszerű" anyagok és szerkezetek használatát. Így képzelhető el eredeti kőfalazathoz kapcsolódóan téglából vagy vasbetonból készített részleges rekonstrukció. Eddig kevésbé hangsúlyozott probléma, hogy az eltérő anyagú kiegészítés ne csupán anyagában - téglák alkalmazása esetén gondolni kell arra, hogy a téglák maguk is lehetnek római építőanyagok -, hanem a falazat struktúrájában is különbözzön a rómaiak által használt falazási technikától. A falakat a romfalakhoz hasonlóan nem vakolják és általában nem is burkolják.

Érdekes feladatot jelent az építészeti tagozatoknak eredeti magasságban történő bemutatása. Formailag törekedni kell az "alépitmény", az eredeti épület tömegének elnagyolt visszaadására. A módszert többnyire a '60-as években alkalmazták és itt valósult meg a leggyakrabban a korszerű szerkezetek és anyagok felhasználása is. Kérdéses viszont a profilált kiegészítések megjelenítése a rekonstrukción. Néhány évtizeddel ezelőtt a szakma csak az elnagyolt, az

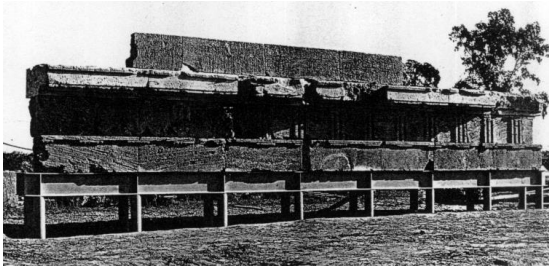
Pergamon, Asklepeion
Az É-i csarnok párkánya

Roma, Forum Romanum
A Basilica Aemilia párkánya

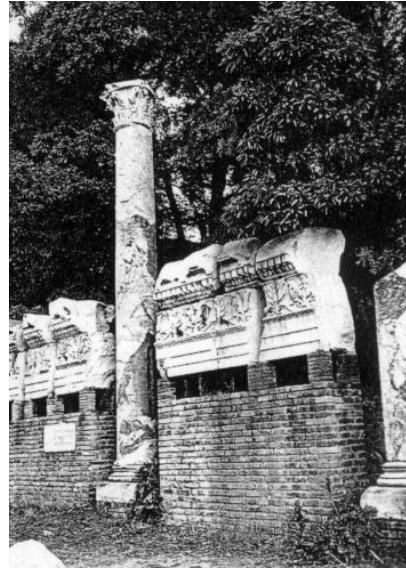
alapformát megjelenítő tagoltságú kiegészítést tudta elfogadni. Ma már ennél liberálisabb a kérdés kezelése. Számos példát lehet felhozni a formahű kiegészítések bemutatására, de elnagyolt megoldások is ismertek. Véleményünk szerint csak esetről esetre, a konkrét helyszín és épület ismeretében dönthető el melyik megoldást lehet alkalmazni.

Részleges rekonstrukciónál jelenik meg először hangsúlyosan a beavatkozás reverzibilitásának problematikája. Az elvek és a módszerek - sajnos a divatok - változásától a műemlékvédelem sem mentes. Biztosítani kell annak a lehetőségét, hogy az értékes és egyedi emlékek, az építészeti tagozatok, plasztikák a későbbiekben a rekonstrukcióból kiemelhetők, esetleg más módszerrel bemutatathatóak, vagy egyszerűen múzeumban elhelyezhetőek legyenek. Nem szabad megengedni, hogy dilatáció nélkül betonba ágyazva, szó szerint bebetonozva, kerüljenek az építmények vagy eredeti részletek a rekonstrukcióban a helyükre.

Metapontion, Eklesiasterion
párkánybemutató 1980

A részleges rekonstrukció egy speciális megjelenési formája az épületrészleteknek nem eredeti magasságban történő bemutatása. Nálunk az aquincumi kőtárban látható egymásra helyezett fríz és párkányrészlet vagy oszlopfő bemutatása az eredeti magasságnál lényegesen alacsonyabban. A szemmagasságnál kissé magasabb elhelyezés, csak jelzése annak, hogy az eredetnél alacsonyabban van a töredék vagy a részlet. Pergamonban az *Asklepeios szentélykörzetben* a stoa oszloplábjaira három felállított ion oszlop mellé közvetlenül a kapitellt helyezték⁷², majd erre a főpárkány egy intercolumniumnyi szakasza került. Didaktikusan lehet, hogy megmagyarázható az anastylosis, építészeti szempontból azonban kifejezetten zavaró és ellentmondásos megoldás. Analóg látványt nyújt a *Forum Romanumon* a *Basilica Aemilia* bemutatott párkánytöredéke is. Egy felállított teljes korinthuszi oszlop és egy oszloptörzs darab közé, téglából falazott tömör alépítményre került a főpárkány egy szakasza, darabokban. Korrektebb *Dieter Mertensnek* a metapontiumi ekklesiasterion-párkány bemutatása. Fém csövekre, 2 egymás mellé hegesztett I tartó adja az alépítmény vázát. A tengelytávolság az eredetivel megegyezik, sőt jelzés-szerűen meg is jelenik az I tartó gerincére, diafragma-szerűen felhegesztett lemez képében. A gerendázat kb. 1 m magasra kerül, ezen van a dór triglyphos és a koronázó párkány elhelyezve. A bemutatás nem zavarja meg a látogatót. Közvetlen közelében nem állnak oszlopok vagy az oszloptörzs darabjai. Sterilen, mint egy múzeumi műtárgyat, az eredeti helyszín közelében mutatják be az épület homlokzatának egy összefüggő darabját.

Pannónia magyarországi területén tiszta anastylosis csak az Iseum megtalált gránit oszlopának a felállítása volt. A második csoport illusztrálására már lényegesen több példa említhető Pannóniában. Ismereteink szerint a legkorábbi részleges rekonstrukció a *Gerő László* által tervezett katonai amfiteátrum helyreállítására, még a háború előtt került sor. A máig példaértékű helyreállítás a régészeti adatok, az analógiák felhasználását és az építész formai ismereteit, szerkezeti tudását sikeresen ötvöző teljesítmény. Az aquincumi polgárváros '60-as, '70-es években történt helyreállítása során három emlék részleges

⁷²Ziegenaus, O.; 1968.

rekonstrukciója valósulhatott meg. A *Forum* egy sarokrészlete, a *Macellum* kerek építményének egy szakasza és pilaszterei kerültek másolatban eredeti helyükre. A *Forum* sarokrészletének helyreállításakor a megtalált párkánytöredékek és az oszlopsor maradványai alapján lehetett meghatározni az épület feltételezett magasságát⁷³. A római építészet szabályszerűségeinek ismeretében ez a feladat elég nagy biztonsággal megoldható, ha megfelelő építészeti részletek kerülnek elő az ásatások során. A kivitelezés során egy kvádersorral alacsonyabbra építették meg az épületrészletet tönkretéve ezzel a látvány hitelességét.

Problematikusabb volt a *Macellum* mérlegházának részleges rekonstrukciója⁷⁴. Itt néhány pilaszter töredékét találták csak meg. A leletek száma ahhoz nem volt elégséges, hogy az oszloptörzs sudarasodását meg lehetett volna határozni és ez alapján a kis épület párkánymagassága egyértelműen rekonstruálható lett volna. A rotunda spirálisan felemelt faltestének magasságát ezért az építész formai érzékére hagyatkozva határozta meg. A féloszlopok törzsének darabjait fém tüskékkel erősítették a faltesthez.

Végül az utolsó említett példa, a *Collegium Iuventutis peristyl*-udavara körül felállított oszlopok már a részleges rekonstrukció egy speciális válfajának tárgyalásához vezetnek át. Az ásatások során egy oszlopfő és- láb, valamint a törzs egy meghatározó darabja eredeti állapotában került elő. A maradványok kiegészítésével készített rekonstrukció alapján műköből öntött másolatokat, az analógiák alapján megépített mellvédfalon lehetett felállítani.

Az utolsó példa specifikus jellegét az adja, hogy egy negatív forma, az oszlop *plinthoszának* helyzete alapján lehetett az oszlopok felállításának helyét megadni. Scarbantiában, a Locomotiv Tourist Utazási Iroda épületének a pinceszintjén megtalálták a *Forum* egy darabját. Korábban már ismert volt egy oszlopfő a *Forumról*, ami alapján rekonstruálni lehetett az oszlop egészét. Az oszlopot eredeti méretben rekonstruálva⁷⁵ állították föl a pincében. A bemutatás érdekében át kellett törni a pince fölötti födémeket is, vizuális kapcsolatot teremtve a földszinti iroda és a pinceszint római kiállítása között. A pincében a *Forum* járószintjét az eredeti burkolókövek őrizték meg. Lenyomatban szintén megőrződött az utcai árkádsor oszlopainak a helye. A helyreállító építész nem az eredetivel megegyező anyagú vagy színű másolatokból készítette el az oszlopok részleteit, hanem határozottan és markánsan eltérő anyagot használt. A korinthusi oszlopok lábát és a törzs indítását égetett kerámiából készítve érzékeltette az utcai *porticust*. Nem új keletű a módszer, elvben már a század elején is javasoltak ilyen megoldást. A gyakorlatban a legkorábbi általam ismert példa római kori emlék bemutatásakor említett pompeji *Forum* helyreállításakor született meg. Más korszakból származó rom kiegészítésére a legismertebb példa a zsámbéki templom Möller féle helyreállítása, még a múlt századb utolsó évtizedében készült el.

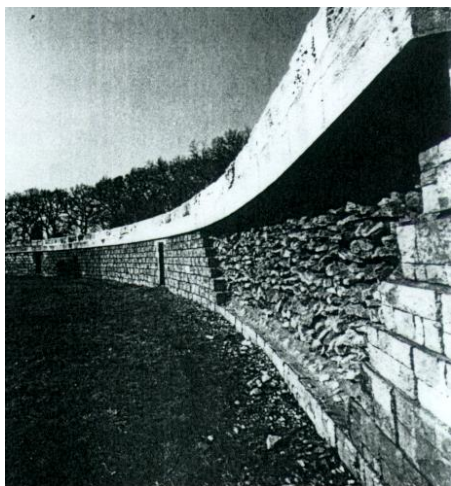
Az eredeti anyag más formában történő alkalmazását, az Aquincum polgárvárosi amfiteátrum rekonstrukciója példázza. A pódium kváderfalát az ásatások több helyütt még teljes magasságban tárták föl. A múlt század utolsó

⁷³A rekonstrukciót Hajnóczy Gyula és Istvánfi Gyula készítette

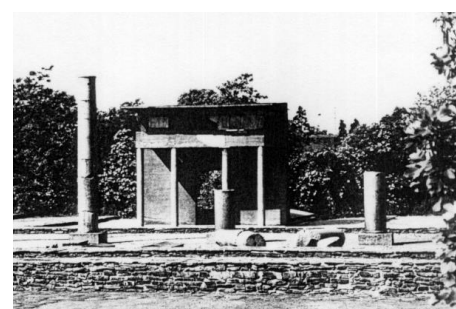
⁷⁴A rekonstrukciót és a kiviteli terveket Hajnóczy Gyula készítette

⁷⁵Az oszlop rekonstrukcióját Hajnóczy Gyula, a műemlékvédelmi terveket Sedlmayr János készítette, az épületet Kévés György tervezte. (1991)

éveiben az kutató régész⁷⁶ büszkén jegyzi meg az ásatási beszámolóban, hogy a "kitermelt" kváderek eladásából tudta finanszírozni a munkát. A '60-as évek elején kínálkozott először lehetőség az amfiteátrum bemutatására. A régészeti adatok alapján a pódiumfal egyértelműen és hitelesen visszaállítható. A Velencei Charta megszületésének időszakában a fal teljes magasságának visszaépítése akkor még nem volt megengedett, akkor sem, ha a 70 évvel korábbi állapot alapján az eredeti méretek dokumentáltan ismertek voltak. A helyreállítás megindulása után rövidesen a munkákat leállították és csak 1989-ben sikerült az amfiteátrumot bemutatható állapotba hozni⁷⁷. A tervezők az eladott kváderek helyett méretben és anyagban azonos építőelem használatát javasolták. A fal kváderköveit a római *Forum Romanum rostrájának* példája alapján, betonból készítették tört kövekből kirakott felülettel. A kváderek méretét a pódiumfalon szinte az aréna teljes hosszában megtalált első kvádersor alapján lehetett megadni. Az ÉNy-i oldalon az eredeti fal még ma is 3-4 sor magasságban látható.

1964-ben a velencei műemlékvédelmi találkozón a Charta illusztrációjának tekintették a konferenciával egy időben megrendezett kiállításon bemutatott szombathelyi *Iseum* rekonstrukcióját.⁷⁸ A szentély feltárt maradványai lehetővé tették, hogy a homlokzatot a harmadik dimenzióban is rekonstruálni lehessen. A rekonstrukció azonban csak a homlokzati sík érzékeltetésére szorítkozott, nem kísérelte meg a tömegforma visszaadását. A módszerhez ideálisan kínálkozott a vasbeton mint tartószerkezet. Alkalmas volt az anyag a részletek elnagyolt,

plasztikus megformálására is. A korinthuszi oszlopok fejezetének egyik kalathoszáat is vasbetonból készítették el. A párkányba beillesztett eredeti fríz-elemek az eredeti magasságba kerültek. A módszernek egy szélesebb körben ismertté vált példája, a már említett milethoszi ion csarnok⁷⁹ részleges helyreállítása volt, közel 10 évvel *Hajnóczy* munkája után. Egy másik említésre érdemes hazai példa az aquincumi katonai tábor K-i kapujának részleges bemutatása. A *Porta Praetoria*⁸⁰ egyik gyalogos kapujának *Thelamon* alakjával díszített zárókövét és az ív egyik általános elemét tárták fel az ásatások. A két ívrészletből, valamint a kapuk és a diadalívek szerkezetszabályainak ismeretében sikerült meghatározni a kisebbik nyílás magasságát. A

⁷⁶Torma Károly, *Az aquincumi Amphitheatrum*. Budapest, 1881.

⁷⁷A munkákat az azóta megszüntetett Budapesti Műemléki Felügyelőség finanszírozta Hajnóczy Gyula és Mezős Tamás tervezői és művezetési közreműködésével.

⁷⁸Hajnóczy Gyula (1962)

⁷⁹Milethos, Ion csarnok részleges helyreállítása, Német Régészeti Intézet Isztambul, H. Henschel, M. Ueblacker 1971.

⁸⁰Hajnóczy Gyula, Mezős Tamás 1987.

háromnyílású portából így az egyik gyalogos nyílás teljesen, a nagykapu és a másik gyalogskapu csak jelzés-szerűen vált bemutathatóvá. Eredeti helyzetébe helyezhettük vissza a zárókövet és az általános helyzetű profilált ívelemet. Másolatban, az eredetihez hasonló textúrájú, de világosabb kőből lehetett kifaragtatni a kapu teljes ívét és a kapuépítményt, valamint a nyolcszögletű kaputornyoknak és a városfal egy szakaszának kváder burkolatát.

A külföldi példák közül ide sorolható az ephesosi *Celsus-könyvtár*⁸¹ helyreállítása is. Lényegesen több eredeti faragott kőelemet találtak meg az ásatások során. A feladat itt tulajdonképpen az elemek visszahelyezéséhez szükséges tartószerkezet megépítése és a hiányzó elemek pótlása volt. A *Porta Praetoriánál* annyival volt egyszerűbb feladatunk, hogy semmilyen modern szerkezetet nem kellett kitalálni, nem kellett felkészülnünk földrengés vagy más természeti csapás elviselésére a tervezéskor.

Teljes rekonstrukció - újjáépítés vagy 1:1-es méretarányú modell

A szakirodalomban a legtöbbet vitatott kategória. A Velencei Charta szellemétől és betűjétől is idegen helyreállítási módszer. Mint a történeti bevezetőben leírtuk a régmúlt idők emlékeinek romként vagy új épületként tervezett felépítése a romantika majd a historizmus gondolatvilágában gyökerezik. Jól érzékelhető, hogy elsősorban Angliában (természetesen az Egyesült Államokban is megjelenik Angliával párhuzamosan a *greek revival*, de a későbbi mondandónk szempontjából ennek nincs jelentősége) és Németországban volt igény klasszikus emlékeknek eredetiben történő felépítésére. Sőt ezen túlmenően, történeti stílusban kellett vagy illett a "modern kor" követelményeit kielégítő épületeket is, mint a tőzsdéket, bankokat, múzeumokat stb. megtervezni, esetleg illett különböző stílusban elkészített homlokzatvariánsokat javasolni. Közismert példa az *Akadémia* épületének tervpályázata, de folytathatnánk a sort a *Parlament*, vagy az *Új Városháza* épületével. Első helyszínként a tájképi kertek szolgáltak, ahol romantikus környezetben lehetett felépíteni egy görög kincsházat, vagy kisebb templomot, római vagy középkori romokat. Csak a múlt század végén, a régészeti kutatások eredményeként válik gyakorivá az emlékeknek eredeti helyszínén történő részleges vagy teljes felépítése. A németek jártak a mozgalom élén. Nem kisebb személyiség, mint maga a császár is szorgalmazta ezeket a rekonstrukciókat.

Az elsőség joga feltétlenül I. *Ferencet, Erbach* grófját illeti, aki már a 18. század végén végigjárta a pompeji és a herkulaneumi ásatásokat. Maga is folytatott régészeti ásatást Würzburg közelében. Az egyik legjobb állapotban megmaradt *limes castra* kapuját 1806-ban (!) felmérte, úgy bontatta szét, hogy a köveket beszámolták, majd az eulbachi vadászkastély parkjában újra felépítették. A kastélypark központjába egy 8 m magas obeliszket állíttatott, melyre antik mintára feliratot helyeztek: "Ex ruderibus castelli Romani ad Wirzberg extractus" (az én kiemelésem). A park számos pontján szintén ebből a *castraból* származó köveket helyeztek el. Ez az első példa, amely már nem csupán romantikus ideálképek alapján, hanem "kutatói" eredményekre alapozva szakszerűen

⁸¹*Celsus-könyvtár* homlokzatának helyreállítása W. Wielberg, rekonstrukciója alapján F. Hueber, V. M. Stocka 1970-78.

szétszedett és összerakott eredeti emléket használ föl a kert díszítésére. Talán itt fogalmazódik meg először, hogy a bemutatott rom ne csupán egy fikció, az elképzelt múlt egy darabja legyen, hanem autentikus imitációja és illusztrációja a történelemnek. Az ismereteink szerinti valóban első rekonstrukció Saalburgban, az 1898-1907 között megépített cohors castellum erődítményrendszere és néhány belső épülete volt. *Vilmos* császár 1897-ben nézte meg az ásatásokat és személyesen javasolta a kapu újra felépítését. A döntésnek széleskörű, pozitív visszhangja volt. Maga *Theodor Mommsen*, a Birodalmi Limesbizottság elnöke is levélben köszönte meg a császárnak a bölcs döntést. A tervek⁸² elkészítése előtt a múzeum megalapítójának *Louis Jacobin*nak a fia, *Heinrich* 3 éves tanulmányúton Itáliában és Észak-Afrikában ismerkedett a rómaiak építészetével. A *Principia* alapkövét a császár 1900. október 11-én rakta le.⁸³ 94 évvel az alapkövetétel után - amikor a helyszín közelében írom e sorokat - még mindig viták kereszttüzeben áll a rekonstrukció. Saalburgot részletesen a 95. oldalon elemzem. A fentiekkel is csak a teljes rekonstrukció vagy újra fölépítés dilemmáját szerettem volna bevezetni. Egy ilyen nagyarányú beavatkozás az emlékek eredeti anyagának szinte teljes pusztulását eredményezi - ezt a példa maga is igazolja. (*Riegl* már az ásatásokat is az emlékek megsemmisítésének kezdeteként aposztrofálja.) Elvben egy dokumentálatlan, régen megsemmisült épület vélhetően sohasem létezett képét állítja vissza az építész. Tehát többszörösen fiktív a mű.

Kevés adatszerű tényt ismerünk az Alpoktól É-ra eső provinciák és Itália É-i peremterületeinek, az Alpok D-i lejtőinek építészetéről. Nem az alaprajzi szerkezetről vagy az épületplasztikáról alkotott tudásunk hiányos, hanem egy rekonstrukció számára az épületek magassági méretei a legnehezebben igazolhatók. A rendelkezésre álló építészetelméleti irodalom vajmi kevés támpontot ad konkrétan a területre vonatkozóan. Általánosságban *Vitruvius* és az idősebb *Plinius* is foglalkozik belső terek magassági méreteinek meghatározásával⁸⁴, de a számunkra ezek az információk alig használhatóak. Az általános szabályszerűségek a birodalom különböző klimatikus viszonyai között annyira változtak, hogy legfeljebb tájékoztató értékűként fogadhatók el akár *Vitruvius*, akár *Plinius* közlései. Pannóniai példák alapján magunk is megvizsgáltuk néhány *peristylumos* lakóház udvarának és a központi helyiségnek, a ház *tablinumának* (?) méreteit, anélkül, hogy érdemi szabályszerűséget fedezhettünk volna fel. *Vitruvius* írja a Hatodik könyv III. fejezetében: az *átrium* hosszát és szélességét háromféleképpen lehet megadni. A hossz méretet 5 részre osztjuk és a szélesség ennek a 3/5-e, vagy 2 részre osztjuk a hosszabbik oldalt és a szélesség ennek 2/3-a lesz, végül a szélességi mérettel négyzetet rajzolunk, meghúzzuk ennek az átlóját és az *átrium* hossza az átlóval lesz egyenlő (vagyis

⁸²Történeti érdekesség, hogy Németországban az első fotogrammetriai felvételt Saalburgban készítette Albrecht Meydenbrauer, a módszer egyik kidolgozója 1899-ben.

⁸³Baatz, D.; *Die Saalburg - ein Limeskastell 80 Jahre nach der Rekonstruktion*. in: *Konservierte Geschichte?* p. 117-129.

⁸⁴ *Vitruvius; De Architectura libri decem*. Fordította és jegyzetekkel ellátta C. Fensterbusch. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt, 1976. A terek magasságára vonatkozóan Liber sextus III. pp. 272 és Pliny; *Natural History with an English Translation in Ten Volumes*. Volumes X. Libri XXXVI-XXXVII. by D. E. Eichholz. W. Heinemann Ltd. - Harvard Univ. Press Cambridge, Mass. 1962. a XXXVI. könyvben különböző épülettípusok leírásánál beszél a belső terek magasságáról.

1,414-szerese a szélességnek). A *tablinum* szélessége az *átrium* szélességének függvényében a következőképpen határozható meg: ha az *átrium* 20 láb széles, akkor ennek $\frac{2}{3}$ -a a *tablinum* szélessége; ha az *átrium* 30-40 láb szélességű, akkor a *tablinum* szélessége az *átrium* szélességének a fele. 40-60 láb szélességű *átrium* esetén a *tablinum* szélessége ennek $\frac{2}{5}$ -e legyen. Úgy tűnik azonban egyetlenegy provincián - Pannónián - belül sem adható kanonikus szabály az *átrium* és ez alapján a *tablinum* méreteinek a meghatározására. Legalábbis kétséges ezután, hogy mennyire fogadhatóak el a *vitruviusi* magassági adatok. Az *átrium* magassága a gerenda alsó síkjáig hosszának $\frac{3}{4}$ -e legyen⁸⁵. A *tablinum* magassága a gerendáig a szélesség méretét $\frac{1}{8}$ -dal haladja meg. Csak egyszerű példát választva 30 láb (durván 9 m) széles *átrium* esetén a *tablinum* szélessége 4,5 m, magassága pedig kb. 5,0-5,1 m lenne. A Földközi tenger akár európai, akár Európán kívüli partvidékéről ismert analógiák alapján a számított magassági méretet túlzottnak tartjuk - bár tudjuk, hogy a római térérzet a mienkénél magasabb belső tereket tartott megfelelőnek. Ezek után, épületek rekonstrukciójának elkészítéséhez analógiákat lehet keresni a birodalom olyan területeiről, ahol épen - vagy épebben - maradtak meg a római emlékek. Segítséget nyújthatnak még az É-i provinciákat 16-18. századokban leíró utazók feljegyzései is. 3-400 évvel ezelőtt még viszonylag jó állapotban elég magasan álltak a klasszikus múlt építészeti relikviái. Bizonyos arányítással a leírásaikból kalkulálhatóak a hiányzó magassági adatok.

Az épületek rekonstrukciójánál további nehézséget jelent a nyílásméreték meghatározása. *Vitruvius*nak erre vonatkozóan is vannak adatai a Negyedik könyvben. A belmagasságot $3\frac{1}{2}$ részre osztva az ajtó tiszta magassága $2\frac{1}{2}$ rész legyen, vagyis a belmagasság $\frac{5}{7}$ -e, amiből számítható az ajtónyílás szélessége: ez a magasság $\frac{7}{24}$ -e. Előző példánknál maradva, az egyszerűség kedvéért 5,1 m belmagassággal számolva az ajtó magasságára kb. 3,75 m, szélességére pedig 2,45 m adódik.

Ablakok nyílás méretének a meghatározásakor a nagyobb számban fennmaradt ablakkeretek analógiáira támaszkodhatunk. Az ablak magassági helyzete, a parapet magasság viszont ismét csak analógiák alapján adható meg.

A rekonstrukció elkészítésének mégis a legnehezebb szakasza a tetőforma meghatározása, az alaprajzból kiindulva az épület tömegeinek a meghatározása. Ha ez megvan, maga a rekonstrukciója szinte már a magától értetődő, egyszerű feladatnak számít. Különösen az összetett alaprajzú, eredetileg erősen tagolt tömegű épületek jelentenek fantáziaigényes feladatot. Az *auktorok* leírásaiban a fedélszékek ácsszerkezetének méreteiből a tető hajlásszögét $20-25^\circ$ közötti értékre tehetjük. A tetőszerkezetre vonatkozóan a rendelkezésünkre álló régészeti adatok száma is jelentős, így a tetők magassága már biztonsággal meghatározható.

Rekonstrukciók elkészítésénél az alkalmazott anyagok megválasztása is körültekintő gondossággal határozható csak meg. A lefektetett műemlékvédelmi elvektől idegen módszer alkalmazásánál sokszor nem lehet az eredeti és az új szerkezeteket anyagukban is megkülönböztetni. A tömeg- és a formai hűségre való törekvés feltételezi az anyaghasználat azonosságát is az antik technológiával.

⁸⁵Ezt a méretet Choisy is túlzottnak tartja. 5 m-es hossz esetén 4 m magas oszlopok adódnának

Felfogásunk szerint ragaszkodni kell az eredeti szerkezetek maximális védelméhez. Ez egyben a korábban említett reverzibilitás fogalmának a maximális érvényesíthetőségét is jelenti. Az eredeti falszakaszok szükség szerinti minimális visszabontása és megerősítése után olyan horizontális dilatációt kell beépíteni, amely mentén - a rekonstrukció lebontása után - az eredeti maradványok sértetlenek maradhatnak. A rekonstrukció falszerkezetei az eredetivel megegyezők legyenek. Így az *opus incertum*ból készült eredeti, az újonnan épített fal esetében is háromrétegű, köpenyfalak közé úsztatott kőfalazat készüljön. *Opus gallicum* struktúrájánál vigyázni kell arra, hogy a látogató ne hogy a középkori favázzal keverje össze a látottakat. A balácai X. jelű épület elvi rekonstrukciójához készítettünk favázis falszerkezettel is egy változatot. Végül a régészeti adatok alapján *opus incertum* falazat alkalmazása tűnt a legvalószínűbbnek. Egymás mellé helyezve a két vázlatot, jól látszik, hogy a „*Fachwerkes*-ház” jellegében mennyire megtévesztő lehet. A római épületek és építmények szinte kivétel nélkül vakoltak és színezettek voltak. Nem biztos, hogy minden áron ragaszkodni kell azokhoz az elvekhez, amelyeknek következményeként középkori templomot is már csak kívül belül fehérre meszelve tudunk elképzelni. Ez éppoly hamisítás, mint a görög templomok esetében ragaszkodni az emlékek „eredeti” márvány színéhez és figyelmen kívül hagyni, hogy bizony a görögök a márványt is festették - még akkor is ha szoborról volt szó. Felületképzésben és színkezelésben is ragaszkodjunk az eredetiséghez. A külső homlokzatok színezésével foglalkozó bőséges szakirodalom rendelkezésünkre áll.

Az elmondottak alapján úgy gondoljuk érthető, hogy minden építész számára nagyszerű kihívás, de ugyanakkor bátor vállalkozást is jelent egy alaprajzában ismertté vált római kori épület rekonstrukciójának a megépítése. Különösen a nagyközönség részéről érzékelhető az igény az eredeti épületek megismerésére. Valóban megoldhatatlan feladat elé állítja a múzeumlátogató laikusokat az alaprajzában bemutatott romok látványa, ezek alapján kellene egy nyüzsgő, élettel teli várost elképzelniük⁸⁶. Csak közbevetőleg álljon itt néhány adat az előbb említett saalburgi castra látogatottságára vonatkozóan. Évente mintegy 200-250.000-en keresik fel a múzeumot, ebből kb. 100.000 a 14 évnél fiatalabb iskolás⁸⁷. Tudom nehezen összevethetőek ezek a számok az aquincumi 60.000-rel és a gorsiumi 20-25.000-rel. Vélhetően nem többszöröződnének meg a számok akkor sem, ha akár egy Xanten típusú, városméretű rekonstrukcióval fogadhatnánk bármelyik romterületen az érdeklődőket.

Rekonstrukciók helyszínének a kiválasztása is problematikus feladat. Carnuntumban előbb az '50-es évek végén, majd a '80-as évek közepén merült fel, hogy egy római ház illetve egy szentélykerület rekonstrukcióját ne az eredeti helyen, hanem attól különválasztva mutassanak be. Először carnuntumi polgárváros területén, a mai Petronell községben lévő *Traun kastély* közparkká lett kertjében javasoltak az eredeti helyett „semleges” helyszínen rekonstrukciót. Még elképzelni is különös a tájékoztató táblát az épület előtt: itt látható a Kr. utáni 2. században épített középfolyosós ház rekonstrukciója. Jobbra 150 m-re

⁸⁶Hadd idézzem itt Gerő Lászlót, aki egyszer Aquincumban azt mondta: „Itt az ember azt hihetné, hogy a rómaiak alaprajzban éltek.”

⁸⁷D. Baatz személyes közlése szerint az elmúlt 10-15 év látogatottsági adatai konstansnak vehetők.

megtekinthetők az eredeti épület alapfalai. Teljes zavart okozhatott volna a példa a látogató számára. Ez olyan mintha az eredeti lenne, de nem az, az eredeti falmaradványokból meg nem látszik, hogy a látvány igaz, hiteles, hiszen csak "modellnek" hívják.

A másodikként a Pfaffenbergen megtalált gall-római szentélykörzet áttelepítése kapcsán került szóba. A nagyszámú, értékes és jó állapotban előkerült épületmaradványt teljesen fel kellett szedni, mert a dombot, ahol évszázadokon keresztül háborítatlanul álltak, útépitési alapanyag kitermelése címén kezdték elbontani. A jelenlegi Bad-Deutsch Altenburg község területén, a hajdani *castrum* közelében lévő emléket egy másik közeli dombon, a Kirchbergen - ahol egyébként eredetileg egy *Szt. István* alapította, jelenleg gótikus templom áll - akarta a régész *Dr. Werner Jobst* felépíteni. A helyszín kiválasztását az határozta meg, hogy mindkét terület a kőbányát üzemeltető Weidinger úr tulajdonában volt, csereként ő ajánlotta a Kirchberget, mint lehetséges helyszínt.

Elméletileg a *translocatio* nehezen feldolgozható probléma elé állítja a műemlékvédelmet. Nyilván, a romok eredeti helyükön megsemmisültek volna néhány év alatt, tehát az emlékek teljes felbontása, beleértve az alapfalakat is, helyes és logikus lépés volt. Az eredeti anyagok felhasználásával egy középkori templom előterében ahol a rómaiaknak érdemleges nyomát addig nem - és tudomásom szerint azóta sem - fedezték fel, a miért pont ott és miért pont azt kérdését vetik fel először. Nyilván, semmi sem indokolta volna - a praktikus szempontot kivéve - az eredeti anyagok felhasználásával a kiválasztott helyszínen a gall-római szentélykörzet megépítését. Annak idején azt javasoltuk, hogy a *themenost* a hegy elbontása után, legalább geográfiailag azonos koordinátákon építsék fel - ha ez még akkor is indokolt lesz. Különösen bizarrá vált az ötlet, amikor kiderült, hogy egy színház is érdemes lenne megépíteni a tervezett épületrekonstrukciók előtti területen, egy kedves természetes mélyedésben. A többszörös hamisítás megvalósításának a lehetősége végül a terv elvetését eredményezte.

Elkészült viszont a *Diana-templom* és az előtte futó *porticus* egy darabjának a rekonstrukciója az eredeti helyszínen⁸⁸. Magának a *porticus*nak a rekonstrukciója a megtalált oszloptöredékeknek, köszönhetően jól sikerült. Magának az egyterű épületnek a tömege viszont már az átadási ünnepségen is vitákat váltott ki a jelen lévő szakemberek között. Az elvi rekonstrukció készítése során a *porticus* haránttengelyes félnyereg tetőzetének a gerincét választottuk a hossz tengelyes kis épület gerincmagasságának is. A templom tetőzetét a *porticus* utcai, külső síkjában tympanonnal zártuk le. A megépített változat szerint a templom tömegét a *porticus* fölé emelte az építés⁸⁹. Közel 6 évvel az elvi rekonstrukció elkészülte után úgy vélem, *Golmannak* igaza volt a tömeg megemelésében. Karakterében rómaiabban jellegű épület született, mint amit vázlatainkban elképzeltünk. *Nota bene Gollmann* a *vitruviusi* arányokat alkalmazta a belmagasság meghatározásánál. Viszont azóta sem tudom elfogadni az ellenvéleményt, hogy ti. a kiemelés túl

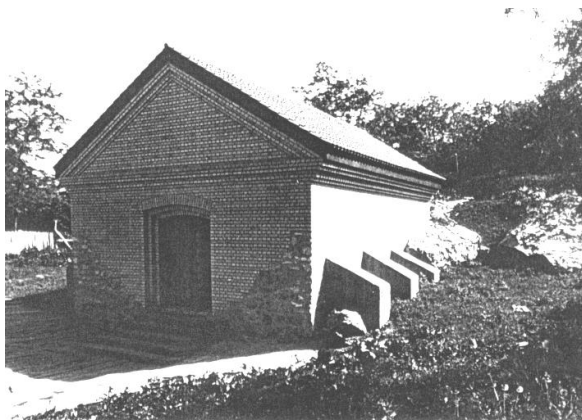
⁸⁸Hajnóczy Gy., Mezős T. és Hajnóczy P. elvi rekonstrukciójának felhasználásával F. Gollmann 1989

⁸⁹A rekonstrukció menetét részletesen F. Gollmann az Építés- Építészettudomány 1991/3-4 számában írta le.

kevés, magasabbra kellett volna emelni a főpárkányt. A kempteni helyreállításokra és a pulai analógiára hivatkozó véleményt nem tartom plauzibilisnek.

Elméletileg máig nem tisztázott, hogy modell-értékű rekonstrukciónál, az eredeti falkorona fölötti falszakaszokat lehet-e modern falazóblokkból készíteni. Nyilván a vakolt homlokzat miatt nem látszik a falazóanyag. A régítől az újat körültekintő gondossággal, ólomlemez beépítésével választották el. Az eredeti falak felületét megmutatták, vakolat csak e fölé került. Ugyanakkor a látható tetőfelületen a megtalált cserepekkel méretben és formában teljesen megegyező *tegula-imbrex* fedés látható. Meglehet, szörszálhasogató kötőködés csupán ez a vélemény, de legalább abban mondjunk igazat, amiről eléggé megbízhatóan tudjuk, hogy nem tévedhetünk. Az anyaghasználat egyébként ellentmond a kísérleti archeológia szabályainak is, amelyre hivatkozva építik általában a modelleket.

Magyarországon mindez ideig klasszikus emlék teljes rekonstrukciója csak egy készülhetett el: a fertőrákosi *Mithraeumé*. 1866. júniusában fedezte fel a kis 3. század elején épült dongaboltozatos szentélyt *Malleschits György* kőfaragó mester. Az emléket még a nyár folyamán id. *Storno Ferenc* tárta föl és a maradványok alapján visszaépítette a dongaboltozatát. A barlangszerű bejáratot, látszólag szárazon rakott terméskő fallal zárta le. Belső terében oltárköveket talált és állított vissza⁹⁰. Viszont a tipikus "háromhajós" belső teret félreértette, és a

Fertőrákos, Mithraeum;
az épület oldalhomlokzatán látszó
térképek a barlangi megépítés

középső süllyesztett térrészt az oldalsókkal azonos magasságban rekonstruálta. A kis emlék évtizedeken keresztül a külvilágtól elzárt helyen állt, közvetlenül az osztrák-magyar határon. A műszaki zár lebontása után *Gabrieli Gabriella* hitelesítő ásatásai nyomán *Sedlmayr János* robusztus vasbeton támszerkezettel "erősítette" meg az emléket, majd *Vladár Ágnes* 1993-ban a régész eredményei alapján tetőt emelt fölé. Az újabb beavatkozás már egy védendő, több mint 100 éves helyreállítás eredményeit értékelte újra. *Kenner* leírása szerint *Storno*

saját kutatásai alapján, szinte anastylosis szerűen állította helyre a kis mesterséges barlangot. *Sedlmayr* beavatkozása - a belső tér különböző szintjeinek a helyreállításán kívül - a műemlékvédelmi elvek tökéletes félreértéséből adódott, semmivel sem magyarázható. *Vladár Ágnes* a hitelesítő ásatások adatai alapján egy az eredményeket tükröző kis épületet tervezett a barlang fölé.

A '70-es évek közepén készültek el az aquincumi romkert É-i határán feltárt kis lakóház – az ún. Pávaház – két helyiségének rekonstrukciós tervei⁹¹. Újabb

⁹⁰Közli Friedrich Kenner; Das Mithraeum von Kroisbach. *Mitteilungen der K.K. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* XII. Jg. 1867. Wien. p. 119-132

⁹¹ Istvánfi Gyula tervei szerint

több terv született teljes épületek 1:1-es méretarányú rekonstruálására Aquincumban és Balácapusztán egyaránt. Érdekes analógiaként Aquincum polgárvárosában a XXII. sz. lakóház melletti, ún. *Victorinus*-féle *Mithraeum* újrafelépítésének a terve volt a legkorábbi⁹². A természetes terepviszonyokat kihasználva a barlangszentélyt egy mélyedésben építették meg. Ny felől szinte csak a tető vonala emelkedett a római járósínt fölé, amit eredetileg az utca felől még kerítéssel is eltakartak. D-i oldalán a lakóháztól csak egy szűk ámbitus választotta el, É-ről szintén a természetes terep vonalába simul a homlokzat. Az épület valódi látványa csak a K-i homlokzat lehetett, ahonnan a szentély bejárata is nyílt. A rekonstrukció során az alaprajzában 3 “hajós” jellegű kultuszter magasságát úgy határoztuk meg, hogy a magasabban lévő “mellékhajók” még a látogatók számára is járhatók legyenek. El kellett kerülni, hogy az épület tömege túlzottan kiemelkedjen a környezetből. A rekonstrukció megépítéséhez magassági értelemben semmilyen konkrét adatra nem támaszkodhattunk. Az épület jellegéből adódóan sem oszlop, sem pillér nem került elő, ami segíthette volna a belmagasság hiteles meghatározását. Az elsősorban itáliai analógiák elemzése semmilyen szabályszerűséget nem tárt fel a *mithraeumok* alaprajzi méretei és belmagasságuk között. A terv elvetésében a rekonstrukció bizonytalanságai mellett fontos szerepet játszott az a megfontolás is, hogy a polgárváros egységes képét ne zavarja meg egy elveiben is más szemlélettel megépített épület. Hasonló megfontolásokból, a környezet harmóniájának megőrzése érdekében egyszerűsítettük le a már említett balácai X. épület teljes rekonstrukciójához készített terveket. Ennek bemutatására a 3.2.6 fejezetben még visszatérünk.

Védőtető

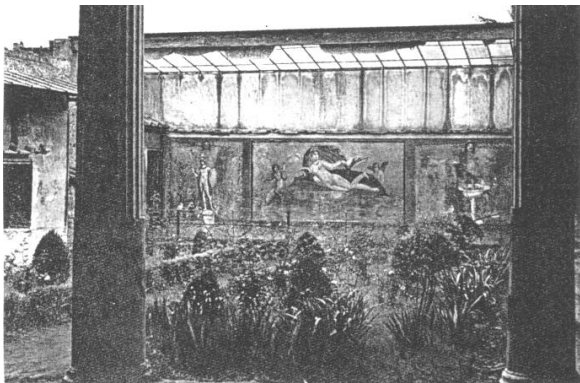
Romok védelme érdekében a legkisebb beavatkozás is a maradványok eredetiségének, régiségértékének csökkentését eredményezi. Viszont minél kisebb a beavatkozás, annál biztosabbak lehetünk abban, hogy rövid időn belül újra konzerválni kell az emléket, tehát annak érdekében, hogy fennmaradjon, kénytelenek vagyunk tovább csökkenteni az értékét. Mozaikoknál, padlóburkolatoknál vagy in situ megőrzött különösen értékes épületplasztikánál, -részleteknél fel sem merülhet az ami Angliában magától értetődő, természetes dolog, hogy az emléket eredeti állapotában hagyják a szabadban, legfeljebb a falak koronáját romtalanítják, hogy ne legyenek balesetveszélyesek. A mi klimatikus viszonyaink között elképzelhetetlen, hogy csak konzerválással biztosítsuk az egyedi értékű leletek fennmaradását a régészeti feltárások után. Építészeti emlékek részleges vagy teljes rekonstrukciója, mint a korábbiakból kitűnik, csak ritkán, különlegesen indokolt esetekben javasolható. A leletek in situ megőrzése ritkábban védőtető, vagy általánosabban védőépület emelésével

⁹²A BMF megbízásából Hajnóczi-Mezős 1991.

biztosítható. A harmadik út is nyitva áll, az értékesebb leletek múzeumban is elhelyezhetők, megfosztva őket eredeti környezetüktől, közegüktől.

Maga a védőtető, védőépület fogalom is részletesebb magyarázatra szorul. Védőtetőről beszélünk akkor, amikor az emlék fölé emelt szerkezet csak fölülről nyújt védelmet a csapadék és a napsugárzás ellen. Az elmúlt évtizedekben vált szükségessé, hogy a romokat a közvetlen csapadéktól is megvédjük. Az ipari tevékenység környezetet károsító emissziója a savas eső formájában nem csak az

élő környezetre veszélyes, hanem károsítja az épített környezetet is. A konzervált romokat nem védi vakolat, mint az épületeket, a többnyire mészkő emlékek anyaguk és koruk miatt is kevésbé ellenállóak a savas eső hatásával szemben. Általában a védőtető már elégséges oltalmat nyújthat a romoknak, de alkalmazzák nagyobb, folyamatosan végzett ásatások védelmére is. Pompejiben a

vakolt és festett homlokzatok védelmére több helyen félnyereg-tetőt építettek a homlokzati fal elé. *Ceius Secundus* házáat egy az eredeti falba beépített vasbeton gerendára ültették rá. A tető formája és a tegula-imbrexes cserépfedés alapján az eredetinek akár rekonstrukciója is lehetne. Hasonló védőtető látható a *Via dell' Abbondanza* emeletes házainak utcai homlokzatán. Az eredetileg árkádos homlokzatot idézi a közvetlenül az ásatások után, 1912-13-ban megépített szerkezet. Azóta a fém elemek részben elrozdásodtak, részben Pompeji 1943-as bombázása során semmisültek meg. A *Stabiani Therma* stukkóit védő tető már szándékában is kerüli annak látszatát, hogy rekonstrukciónak hasson. A fém szerkezet és a bádogfedés is ezt a szándékot hangsúlyozza. Fal-festmények védelmére több pompeji-i házon üvegtetőt szereltek fel. Mint a *Casa della Venere*

vagy Herculaneumban a *Casa di Nettuno e Anfiritre* udvarlefedésének példáján is látható,

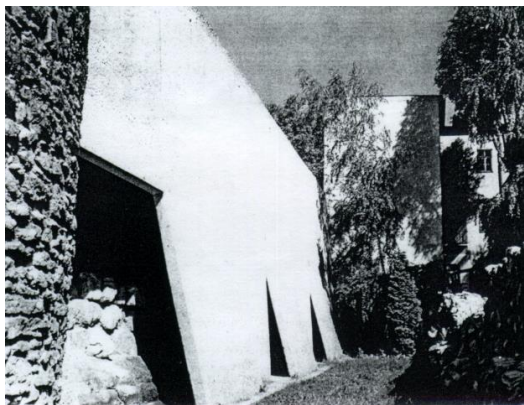
a szerkezet több kárt okoz mint amennyi védelmet nyújt. Részben a fal és a tető találkozásának szakszerűtlen kiképzése, részben

pedig az üveg betörése után a fémváz rozsdásodásnak indult, az eső pedig a rozsdát rámosta a falfelületekre. A *Casa del Chirurgo* bejárata fölé emelt tető az ideiglenesen az örökkévalóságnak épített igénytelenség példája lehetne. Két érdekes - általam nem látott - példát is megemlítenék. Sardesből egy lydiai lakóközterből származik az első példa. A sír védelmére vasbeton tetőt építettek. Ami még elrettentőbbé teszi a példát az a falkorona védelmére megépített beton lezáró sáv. Szintén törökországi példát

mutat a Konya-ban készült levelezőlap: egy a seldzsuk palota romja fölé emelt vasbeton héjszerkezetű védőtető. Jól illusztrálja azt a szemléletet amely szerint csak romok ne lennének⁹³.

Speciális védő-megerősítő szerkezet a soproni városfalak elé épített vasbeton támfal. A római alapokra középkori és későbbi védművek épültek rá. Az idők folyamán a fal elveszítette állékonyságát, míg nem a '70-es évek elején meg kellett erősíteni. A tervező, *Nagypál Judit* olyan szerkezetet alkotott, amely a statikai

funkció maradéktalan teljesítése mellett

biztosítja az eredeti falak megtekintését is. Szakaszosan felvágta a vasbeton falat és bepillantást engedett a megtámasztás mögé. Az elveit tekintve korrekt megoldás egyetlen dologgal nem számolt, figyelmen kívül hagyta az emberi gyarlóságot - jószerevével nyilvános illemhelyként működnek a jól eldugott zugok.

A dunafüredi fürdő egy alaprajzi részlete fölé tervezett fémszerkezetű védőtető, a '60-as, '70-es évek sorozattermékeit használta föl. A lefedett alaprajzi részlet csak egy része a teljesen föltárt fürdőnek. Az elhanyagolt környezet, az útbaigazító táblák hiánya is a teljes építészeti arcukat újragondolását szorgalmazza.

A védőtető és a védőépület közötti átmeneti kategóriába sorolható a Visegrád-Gizellatelepi burgus ásatási területe fölé ácsolt ideiglenes tető.

Tökéletesen kielégíti a vele szemben támasztható követelményeknek szinte mindegyikét. Télen az oldalakra nádpalló, fólia és kátránypapír egyaránt felakasztható, így védőépületként is használható. Kár, hogy a szerkezet és a

csomópontok megtervezésére nem fordítottak nagyobb figyelmet, mert a fából ácsolt váz még bizonyos minimális szépségszabványokat is kielégíthetett volna.

Védőépület

A védőépületnek a tetőszerkezeten kívül legalább egy oldalon lezárt oldala, fala is van. Tervezésénél mérlegelni kell, hogy milyen követelményeket kell kielégítenie a lehatárolt térnek, ún. klimatizáció, biztonsági követelmények,

⁹³A sardesi és a konyai példát H. Schmidt; *Schutzbauten*. 1988. c. könyvéből vettem. p. 60. Fig. 68. és p. 61. Fig. 70

látogathatóság - funkcionális program. Állandó, vagy elbontható szerkezetet építsünk, a védendő emlékek; csak közvetlen környezetét, vagy nagyobb területet kell-e biztosítani - építészeti program. A védőépületeknek épp úgy mint a védőtetők konstruálásának is vannak esztétikai kritériumai, ezekkel a következő két fejezetben foglalkozunk részletesen.

Megkülönböztetünk ideiglenes, többnyire könnyűszerkezetű és állandó építményeket. Könnyűszerkezeteket általában a hosszabb ideig tartó ásatások védelmére építenek, hogy az időjárástól függetleníteni lehessen a feltárást. Építészeti nehezen lehet az ilyen szerkezeteket a környezetbe illesztve megtervezni. Gyakran szándékosan hangsúlyozzák az építmény szerkezetiségét, vagy reklámhordozóként igyekeznek az egyébként tucatszerkezetet - a funkcióján túl is - hasznossá tenni, mint pl. Carnuntumban a Spaziergarten ásatásainál.

A puritán felfogásban tervezett könnyűszerkezetek ritkán alkalmasak védőépület számára. A romterületen ezek belső terei nyáron erősen felmelegedhetnek, télen naponta esetleg többször is felmelegednek, lehülnek az elhagyott, vagy alulméretezett hőszigetelés miatt. Ezek a szerkezetek több kárt okoznak a védendő tárgyaknak, mintha csak nádpallóval és kátránypapírral lettek volna a csapadékos fagyos időszakokban megvédve. Esztétikailag nehezen hozható összhangba a fém tartószerkezet kisebb keresztmetszete és a kőfalak nehezkesebb tömege. Fa alkalmazása - az eddig megvalósított példák ismeretében - szerencsésebbnek mondható. Megfontolandó, hogy a függőleges tartószerkezeteket nem-e az eredeti anyag felhasználásával célszerű megépíteni. A többségében kő szerkezetű épületeknél, a pillérszerűen fölemelt falmaradványok célszerűen használhatók a tetőszerkezet alátámasztására.

Védőépületek elhelyezésére a hazai példákat ismerve két lehetőség kínálkozik. Az egyik esetben felhasználhatjuk a feltárt és konzervált falakat részben a tartószerkezet felállítására, részben pedig a határoló falak alátámasztására - vagyis alapozásként működnek. A második esetben elszakítják a romtól a védőépület szerkezetét. Az emlékek védelme szempontjából ez a kevesebb kárt okozó megoldás. Viszont az alapok készítése elhelyezése és a régészeti területen folytatott nagyméretű építkezés megszervezése és kivitelezése veszélyeztetheti a romokat.

Külön kell foglalkozni a látogatási (megtekintési) útvonal megtervezésével is. A romkertekben, romterületeken általában nem engedhető meg, hogy valamennyi feltárt és bemutatott "helyiségbe", vagy a feltárás alatti területekre bemenjenek a látogatók. Egy jól megszervezett, a romterület körüljárást biztosító útvonal valamennyi lényeges látványossághoz elvezet, így a védőépület is egyértelműen meghatározott útvonalon közelíthető meg. Több helyütt - ahol a lehetőségek megengedték - úgy helyezték el a bejáratot, hogy az épület egy eredeti küszöbe és a választott új ajtó helye essék egybe.

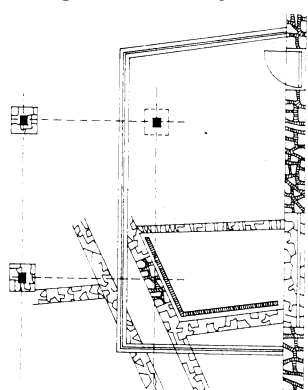
Padlóburkolat vagy mozaik fölé emelt védőépületben a belső közlekedés megszervezése jelent problémát. Mozaikokon nem engedhető meg, hogy tömegek végigjárják az értékes felületeket. Az ábrázolás, a figurális díszek áttekintése - még normál méretű helyiség burkolata esetén - sem lehetséges szemmagasságból. Belső terekbe emelvényt, dobogót építeni általában nem lehet. Ismereteink szerint *Franco Minissi* oldotta meg a legszemlésebben a problémát a Piazza armerinai

villa védőépületének megtervezésekor⁹⁴. A tető fém tartószerkezetét nem a falkoronára állította, hanem a romok külső és belső oldalán a függőleges falsíkhöz erősítette párosával. Így ott, ahol a falak feltárt magassága ezt lehetővé tette, a szabadon maradó falkorona fölé, a tetőzetet tartó csövekre még egy járdát is lehetett szerelni. *Minissinek* sikerült elkerülnie, hogy a látogatókat az értékes késő római mozaikok közelébe kelljen engednie, másrészt azzal, hogy a nézők számára kialakított új járósínt 1,0-1,2 m magasságba emelte, a mozaikok is jobban érvényesülnek az érdeklődők számára.

Külön kategóriát alkotnak a romterületen belül megépített, de nem romokra telepített épületek, amelyek kis múzeumokként, kőtárakként, kutatóhelyekként funkcionálnak. Elhelyezésükkel, építészeti tömegformálásukkal és a részletképzéssel arra kell törekedni, hogy ne konkuráljanak a romemlékekkel, de ugyanakkor egyértelműen el is különüljenek azoktól. Helyük megválasztása, az alkalmazott technológia - hűtés, fűtés, biztonságtechnika - beépítése ezeknél az építményeknél jár relatíve a legkevesebb kötöttséggel. Az elhelyezésből adódóan a megközelítés útvonalának a megtervezése sem jelent annyi problémát, mint a romokra telepített védőépület esetében tapasztalhattuk. Példaként a gorsiumi kis peristyludvaros épületet említem. Kőtárként és a kutatók munkaszobáinak az elhelyezésére egyaránt jól használható. Mediterrán jellegű tömege hangulatosan illeszkedik a közeli temető kertészetileg szépen megtervezett környezetéhez. Az aquincumi lapidarium egy műszaki kötöttséget, a fővárost ellátó főnyomócső felszínén vezetett egy szakaszát alépítményként felhasználva épült a romkert határán. Valószínűleg sohasem lesz már arra lehetőség, hogy a Ny-i oldalhoz hasonlóan, ezen az oldalon össze lehessen kapcsolni az antik városnak a romterületen kívüli részét a már feltárt és bemutatott várossal. Szolid kialakításával megfelelő elhelyezést biztosít az É-i provinciák egyik leggazdagabb kőtára számára.

Ellenpéldát többnyire az ideiglenesnek szánt, majd megtartott faházak, felvonulási épületek szolgáltatják. Balácán a villa előterében, fák és bokrok takarásában, de mégis láthatóan állnak a faházak. Elköltöztetésükre az utóbbi több mint 10 évben néhány terv is született, de a szűkös anyagi lehetőségek miatt - érthetően - a környezet rendezése a később megoldandó feladatok közé sorolódik. Aquincum két ilyen ideiglenes épülettel is "büszkélkedhet", ezek a látogatók számára nem közelíthetők meg.

Klasszikus falmaradványok védelmére "védőépületet" Magyarországon először *Schoenviesner István* 1778-ban épített az aquincumi nagy katonai fürdő megtalált romjai fölé. A két világháború között Szombathelyen a Járdányi

Paulovics romkertben *Lux Géza* tervezett itáliai hangulatot sugalló védőépületet a mozaikok fölé. Aquincum polgárvárosában a *Dirke* bűnhődése és a birkózókat ábrázoló mozaikok védelmére emeltek egy-egy védőépületet. A szépen megformált, klinkertégla burkolatú, skandináv stílusú házak önálló építészeti alkotásként is

⁹⁴ *Archaeological Excavations of the Mosaic Pavement of the Roman Villa at Piazza Armerina. Museum 14* (1978), p. 101-105. (ed. by Hartwig; *Schutzbauten. Denkmalpflege in Archäologischen Stätten. K.* 8. p. 101-105.

megállták a helyüket. A romterületen, a múzeum és a romok által uralt, környezetben idegen motívumot jelentettek, ami a lényegtől vonja el a figyelmet, és skizofrénné tették a genius locit. A védőépületek helyett *Hajnóczy Gyula* tervezett a

'60-as évek végén szolid, a környezetbe simuló új épületeket. A *Dirke* bűnhődése mozaik védőépülete nem alkalmas látogatók fogadására. A mozaik megtekintését kívülről, biztonságosan zárható ablakokon keresztül képzelte el a tervező. Nem az épület hibája, hogy a mozaik, 30 évvel a házacska elkészülte után sem tekinthető meg az eredeti helyen. A másik aquincumi példa, a birkózókat ábrázoló mozaik számára készült. Teljesen felhasználva az eredeti falakat alapozásként, néhány ponton felfalazott pilléreként nyugszik a vasbeton lemezszerkezetű tető. Az oldalak lehatárolását kopillit-üveg fal adja. Elhelyezésével az eredeti település-szerkezetbe simul.

A gondolat folytatásaként készült el Gorsiumban a falfestményes lakóház részlete fölé tervezett védőépület, amely részben a későbbi bazilika terébe került. A lakóházat az "üvegdoboz" jelzi. A római kori falak közül a K-i oldalt az eredeti fal struktúrájával megegyezően falazták föl. A másik három oldalon a védőépület nem római falakra, hanem a belső terébe került, kopillit-üveg térhatárolással. Az egyik belső támasz a bazilika feltételezett pillérére került. Az épület vízszintes lezárása vasbeton lemez tetőszerkezet. Mindkét épület jól illeszkedik a környezetébe, építészetiileg a '60-as évek szellemében készült megoldások. Muzeológiaiilag nehézséget jelent, hogy különösen Gorsiumban a nyári napokon felmelegszik a belső tér. A nagy üvegfelületek miatt a függőlegesen felállított falfestmény rekonstrukciók megtekintése a tárgy mögötti ellenfény miatt problematikus.

A Járdányi Paulovics Romkertben az elmúlt néhány évben feltárt oktagonális épület alaprajzának érdekessége a sokszög minden második oldalához csatlakozó négyzet alaprajzú tér, amelynek eredeti funkcióját nem ismerjük. Teljes alaprajzának tisztázására nincs lehetőség, mert részben ráépült a székesegyház. A részletre *Vladár Ágnes* tervezett védőépületet, amely tömegében már az eredeti római épületet hangulatát idézi. Magyarországon az egyetlen nagyobb, téglából épült római kori épület bemutatásakor - a Velencei Charta szellemében - eltérő anyagot vörös terméskövet alkalmaztak. A tervek szerint a látogatók - a Piazza Armerina-i villához hasonlóan a falkorona fölé emelt gyalogjárón járhatnak körbe a teret. A Sziciliában szellemes megoldás itt értelmetlen és logikátlan utánzásnak hatna.

Két fontos védőépület készült Magyarországon az elmúlt 10 év során. Az első, az idén átadásának 10. évfordulóját megért balácai villa védőépülete. A közel 2.000 m²-es villa lefedő szerkezetét 12 m-es ragasztott fa tartók adják. Ezek, az épület sarkain és a helyiségek elválasztásánál fölfalazott kő pilléreként nyugszanak. A nagykiülésű párkány az épület védelmét és árnyékolását is szolgálja egyben. A

pillérek közeit sárga színű kopillit-üveg fal határolja. A belső terek elválasztását nem emelték föl, a válaszfalakat csak konzerválták, a lehető legkisebb kiegészítésekkel. A *peristylum* hangulatát három oldalon fa oszlopos körüljáró folyosó adja. A negyedik oldalon az eredeti *porticus fenestrata* rekonstruált falfestmény-töredékei láthatók. A *porticus* és a helyiségeket elválasztó konzervált falak koronája fölött, a tetőszerkezetre felfüggesztett üveg vitrinek érzékeltetik a térhatárt. A tetőt horganyzott trapézlemez fedi. Ezzel akarta érzékeltetni a tervező a római cserépfedés, a *tegula-imbrex* héjhalás mozgalmas felületét. Maga a tömeg még nem idézi a római villák képét. A tömeg a lefedésnek köszönhetően egységes hatású, a párkány alacsonyabban van, nagyobb a tető kiülése, mint a római korban általánosan használt eresz volt. A tető hajlása igen alacsony, kb. 8-10°, mit a rómaiak által használt tetőformánál lényegesen laposabb. Belülről a fedélszék nyitott. A trapézlemez héjalat alatti deszkaborítás nem készült el, rontva ezzel a belső tér értékét. Funkcionálisan a védőépület többszörösen kielégíti a védőépületekkel szemben megfogalmazott építészeti és muzeológiai kritériumokat. Azon túl, hogy védelmet biztosít a feltárt falmaradványoknak, padlóburkolatoknak, még hangulatos kiállítóterként is funkcionál. Minden szempontból alkalmas lenne, hogy befogadja, pontosabban visszafogadja, a század elején a *tablinumból* elvitt, és ma is a Nemzeti Múzeum előcsarnokában látható szép mozaikot.

A másik, hasonló elvek alapján készített védőépületet, a kővágószőlősi kripta és sírkápolna fölé is *Hajnóczy Gyula* tervezte. Tovább lépést jelent Balácához képest, hogy tömegében már tudatosan az elvi rekonstrukció alapján elképzelt méreteket alkalmazza. A kriptát teljes magasságában, a kápolnát csak egy alacsony térdfal magasságáig falazták körbe. A támaszokat, mint az előbbi példánál láttuk, a faltest pillérszerűen felfalazott részei adják. A pillérek közötti térhatár kopillit-üveg fal. A tető szegezett pallókból, a héjhalás pirosra festett trapézlemezről készült, a római szerkezetre jellemző 22,5°-os hajlással. Építészeti szempontból megkomponált kis épület. Külön érdekessége, hogy a kripta fölötti földet "áttörve" a tervező ezzel oldotta volna meg az alsó szint falfestményeinek a kápolnából történő megtekintését. Azért kell a feltételes módot használni, mert a védőépület nem látogatható, a volt pécsi uránbánya területén jól őrzött környezetben, a látogatók előtt is védve áll. Sajnos a falfestmények sorsa is bizonytalan. Védelmüket a feltárások után az építés idejére szánták. A képek restaurálása nem történt meg.

Általános európai tapasztalat, hogy a védőépületekkel nő a múzeumok kiállítótere. Közvetlen hasznuk, az emlékek védelmének biztosítása mellett egy ilyen járulékos előny is származik felépítésükből. Mi sem példázza jobban az elmondottakat, mint a balácai *tumulus* rekonstrukciójának terve⁹⁵. A Likas-domb elhordott halomsírja helyén kívülről a tömeg hiteles rekonstrukciójával valóban egy likas dombot képeltünk el. A sírkamra bemutatását egy, a halom belsejében fölépített ragasztott fatartóból szerkesztett kupola biztosítaná. A be-járat, az eredeti helyen, a *dromoson* keresztül a nagyobbik sírkamra konzervált falai között lenne megoldható. A kupolatér pedig, amely kb. 300 m, a környék temetkezési szokásait bemutató kiállítás számára kínálna lehetőséget. Elvi kifogások felmerülhetnek a

⁹⁵Hajnóczy-Mezős 1993. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal megbízásából.

tervvel szemben. A javaslat egy sohasem volt állapot bemutatását célozza. A gyakorlatban azonban értelmetlen lenne a sírkamra és a *dromos* falait konzerválva bemutatni, mert csekély információt nyújthatnának a temetkezési szokásokról a helyreállított falak. Az építmények rekonstrukciójával élményeztetni lehet a belső tereket, de falfestmény híján a kb. 12 m-es tér sem mondana túl sokat. A halom tömegét visszaépítve az inotai két kisebb *tumulus*nál már bemutatott látványt ismételhethetnénk meg. Mivel a leletek a környező mezőgazdasági terület jelenlegi szintjén vannak, visszatemetésük is csak az ásatások alkalmával elhordott domb visszaépítését jelentenék. Ezért kézenfekvő - véleményem szerint - az, hogy a falak bemutatásának miért egyedüli módja *Hajnóczy Gyula* ötlete.

Modern szerkezeteket, különösen a '60-as években, vasbeton héjakat is terveztek romok fölé. Az önálló építészeti mű sokszor látványosabbra sikeredett mint maga a bemutatott emlék. A néhány falmaradvány és hiányosan megmaradt mozaik szerényen húzódik meg a nagyszerű védőépület belsejében. A védőtetők jellemző példáinak felsorolásánál már láttunk néhány ellenpéldát. Védőépületként jól szolgálja a romok védelmét a Meggyfa utcai héj. Építészeti egyszerű látványos, figyelmet felkeltő megoldás. A belső tér a mozaikok bemutatásáért van, semmi nem tereli el a figyelmet a műtárgyokról. Sajnos az építészeti megoldással szemben szerkezetileg nem mondható ilyen jólsikerültnek az épület. Szigetelési problémák miatt évek óta zárva tartják, az idén kezdődött meg a mozaik felszedésével az épület hibáinak a kijavítása.

Romemlék az épített környezetben

Épített környezetbe állított római kori helyreállítások tárgyalásánál két esetet vizsgálunk. Egyrészt a modern településszerkezetben elhelyezett romról, romegyüttesről illetve romkertről kívánunk beszélni. Másrészt itt tárgyaljuk a belső térben elhelyezett bemutatás és romkonzerválás problémáit is.

Vizsgálatainkat azzal az alapesettel kezdjük, amikor a feltárt rom determinálja a környezet alakítását. Nyilván ez a ritkább és a bemutatás szempontjából egyszerűbb eset. Közismert tény, hogy a óbudai *cella trichora* feltárásakor a Főváros hozzájárult a Raktár u. - Hunor u. csatlakozásának áttervezéséhez a rom jobb bemutatásának érdekében. A Szentendrei út kiszélesítésekor, a romkert előtti szakaszon, ahol a két pálya közötti sávba esnek az *aquaeductus* maradványai, a kifelé és a városba bevezető pályát szintben eltolták egymáshoz viszonyítva. Az utat tervező kolléga javasolta a szinteltolást annak érdekében, hogy a vízvezeték pillérei és a *tabernae*-sor hátsó homlokzata könnyebben bemutatható és látogatható legyen. Ugyan így módosította a tervezett beépítést az aquincumi katonai tábor K-i kapujának a feltárása a Kórház utcában. Igaz, ez csak egy geodéziai műhibának köszönhetően valósulhatott meg; akkor, amikor eldőlt, hogy az antik romok bemutathatók, megváltoztatták a legközelebbi lakóház és az öregek otthonának az elhelyezését is.

Ellenpéldát is ismer a közelmúlt és a régebbi idők helyreállításának története. Bizonyára már a szombathelyi székesegyház építésénél is rábukkantak annak az *oktogonnak* az alapfalaira, amelyről korábban már esett szó. Szomorúbb példa az aquincumi katonai tábor *principiája* előtti *gróma* története. A Flórián üzletközpont építésénél ráleltek a pannóniai úthálózat alappontjára és a fölé emelt *quadrifrons* alapfalaira. Ahelyett, hogy a bemutatás érdekében változtattak volna az áruház

tervein, egyszerűen felrobbantották a kézi erővel nem bontható falmaradványokat. A közelebbi múlt példája a II. kerületi Medve utcában megtalált mecset különösen szép alapfalainak pusztulása. A korabeli metszetek alapján egyedül azonosítható török kori emlék egy irodaház alapozásakor semmisült meg. A két utolsó példa egyikénél sem sikerült a műemléki hatóságoknak elérniük, hogy legalább egy tábla emlékeztessen a helyükre.

Az '50-es években Óbuda szocreál lakótelepének a tervezésekor merült fel nagyobb területen a római és a középkori emlékek bemutatásának gondolata. A lakóházakat fel akarták emelni, "lábakra állítani" azért, hogy alattuk egy összefüggő romkertet hozhassanak létre. A nagyszabású tervből csak a balsorsú Táborvárosi Múzeum valósult meg. Az elv megvalósulásának vidéki példáját a szombathelyi Romkert Cukrászda szolgáltatja. A kis épületet némileg megemelve, a romkert szinte befolyik az épület alá, lehetővé téve az antik város romjainak a megtekintését a modern épület alatt is.

Modern környezet és rom kapcsolatának alakítására pozitív példa a cella trichora romjainak bemutatása mellett a Miklós utcai kis romegyüttes kialakítása. Balsorsú a dunaújvárosi, unikális értékű iker lakóház helyreállítás utáni története. A panelház előterében az építésnél előkerült, hitelesen és kultúráltnak bemutatott⁹⁶ kis együttest az ott lakók nem érzik sajátjuknak, számukra csupán az "értékesebb" autóparkoló előtt veszi el a helyet.

Településen belüli építkezések alkalmával előkerült romok megóvása és bemutatása a műemlék- és a településvédelem számára egyaránt nehéz feladat. Mint a korábban említett Flórián téri *gróma* és Medve utcai *minaret* maradványainak váratlan előkerülésével kapcsolatban említettük, az építető és a kivitelező is ellenérdekelte fél a műemlékvédő szakemberekkel, a műemlékvédelem céljaival szemben. A régészeti kutatások költségesek és "hátráltatják" az építkezést. Nem beszélve az esetleg értékes emlékek védelméről, ami a tervezett beruházás áttervezését is jelentheti. Az épület presztízsének növekedése, amit a műemléknek épületen belüli bemutatása kétségtelenül jelenthet, sajnos ma még mindig nem vonzó az építetők számára. Pozitív példaként szokás emlegetni a Fő utcai Kultúra Külkereskedelmi Vállalat székházának építését. A zárt sorú beépítésű utcaképből egy a hátsó telekhatárra visszahúzott utcával párhuzamos tengelyű és erre merőlegesen egy hossz tengelyes tömeget építettek azért, mert az előző épület bontásakor egy korábbi periódusban épült kis ház oromfalának maradványait találták meg. Az azonnal középkorinak kinevezett falak védelme érdekében tervezték át az eredetileg a zárt sorú utcaképből illesztett irodaházat a leírt L alaprajzúra. A történet idáig valóban megható. A falmaradványokról egyértelműen nem sikerült bizonyítani, hogy azok valóban középkoriak lennének. A beruházó viszont az áttervezés eredményeként megsokszorozhatta az utcára néző irodáinak a számát.

A gyakorlatban ritkán fordul elő, hogy a romok érdekében, az új épületben bemutatóhelyet alakítanak ki. A Medve utcai minaret szomorú sorsa pedig példaértékű döntés meghozatalára kínált lehetőséget. Ahelyett, hogy az építető és az építő által okozott kár nagyságának megállapításáról, a kiszabható büntetés alapjáról folyt volna a vita - ami természetesen sohasem határozható meg forintban

⁹⁶Bende Csaba-Hadházy Aba 1978

-, elő kellett volna írni az emlék elbontott alapfalainak a bemutatását az épület egy reprezentatív és a nagyközönség előtt is megnyitható terében, gondoskodva a szükséges információs táblák elhelyezéséről is. Kétségtelen, hogy a bemutatás érdekében az épület alaprajzát alapvetően, a koncepciókat is megváltoztatva át kellett volna tervezni.

Urbanisztikailag és építészetileg is jól megoldott példaként említettem a Meggyfa utcai védőépületeket. A monoton lakótelep típus-iskolájának az udvarán talált mozaik fölé az építés korára jellemző héjszerkezet készült. Az, ami egy romkertben kifejezetten káros lenne, az itt a lakótelep sivárságában érdekes figyelemfelkeltő építészeti alkotás.

A Flórián téri 2x2 sávós felüljáró alatt nyílt lehetőség a már a 18. században ismert nagy katonai fürdő néhány újabb helyiségének a bemutatására⁹⁷. A Szentendrei út - Kórház u. sarkán lévő OTP ház alagsorában és pincéjében, a Fürdő Múzeumban láthatók a *Therma K-i palestrája*, *latrinája* és *sudatoriuma*. A Szentendrei út alatt a nagy É-i *palestra*, ettől D-re a két *apoditerion* és közöttük a *natatio* és mögötte tengelyre felfűzve a *frigidarium*, a *tepidariumok* és a *caldarium*. A Ny-i oldalon még egy nagy *piscina* is csatlakozott az együtteshez. A műemléki bemutatás során konzerválták a felüljárók alá eső *natatiot* valamint a mögötte sorakozó helyiségcsoportokat. A nagy medence már részben az aluljáró rendszer, a Szentendrei út alá esik. A közlekedési csomópont alatti gyalogos forgalom megteremtése volt a cél, így a konzervált falmaradványok között a gyalogosforgalmat is meg kellett szervezni. Az adottságok nem tették lehetővé, hogy az aluljáró járószintje a római korival azonos, vagy esetleg ennél magasabban legyen. A *palestra* egykori területén vezetett gyalogjárdán sietők csak a távolabbi romokra vethetnek egy-egy pillantást. A közvetlen közelükben lévő falmaradványok, a magasságkülönbségek miatt, nem értelmezhetők. A közbiztonsági helyzet tovább rontotta a látogathatóságot. A *Therma* bemutatott helyiségei múzeumként, csak a tavaszi-nyári hónapokban üzemelnek, ha a múzeum biztosítani tudja az őrzés feltételeit.

A passage-rendszer közvetlen kapcsolatot teremt a felszínen bemutatott romokkal, így a D-i táborkapuval és a *via principalissal*, valamint egy lakóház helyreállított *peristyl*-udvarával. A kiállítás céljára tervezett széles folyosón eredetileg magyarázó táblákat, sír- és oltárkövek másolatait helyezték el. Mára azonban a forgalom számára szükségtelenül szélesnek bizonyult területen elárúsító-bódékat rendeznek be eltakarva még a méltán híres nagy medencét is.

A magántőke megjelenése eddig nem ismert feladatok elé állítja a műemlékvédelmet. A kulturális szempontokat megelőzi a gazdaságosság féltése. Értékeink megmentése még településrész léptékben is a hatóság szakembereinek szemfülességén múlik, múlhat. Jól példázza ezt a szombathelyi Fő téren a tervezett bevásárlóközpont építésének előkészítése és az engedélyezési eljárás lebonyolítása. A város a pályázat kiírásakor már eleve kritériumként szabta meg az építkezést megelőző régészeti kutatásokat. A pályázat nyertesei⁹⁸ számára pedig a feltárások eredményei alapján, a szakhatóság az engedély kiadásának

⁹⁷A műemlékvédelmi terveket Ágostházi László (VÁTTI) készítette.

⁹⁸Az UVATERV Horváth László vezette kollektívája nyerte el a tervezés jogát egy osztrák beruházóval közösen, 1993. Legutolsó információim szerint a beruházó visszalépett az építéstől.

feltételeként előírta az emlékek konzerválásának és bemutatásának a kötelezettségét. Az áruház tervezett területén Savaria egy járható csatornával kiépített utcakereszteződése került elő. A bemutatható romokból végül az áruház pinceszintjén egy kis romegyüttest eredeti helyszínén lehetett bemutatni, amihez egy római jellegű *caupona* csatlakozott⁹⁹. Nem a tervezőkön múlt, hogy az építkezés megkezdése mind a mai napig - pénzügyi okok miatt - húzódik.

Nyilván nemcsak tervezett, hanem megvalósult példákat is lehetne szépszámmal sorolni. A szombathelyi MÁV székház pincéjében konzerváltak falmaradványokat. Sajnos még a szombathelyiek maguk is alig tudnak az értékes kis együttesről.

Pécs belvárosában, a székesegyház közvetlen szomszédságában illetve alatta jelentős 4. századi ókeresztény temető húzódik. Az eddig ismert 7 mauzóleum közül a hétkaréjos temetőkápolna analógia nélküli építmény Pannóniában, bemutatására sajnos ez ideig nem került sor. Két másik *sepulcrumot* azonban Bachmann Zoltán és munkatársai helyreállítottak. A II. sz. ún. Korsós sírkamra a várplébánia pincéjéből 20 m-es földalatti folyosón keresztül közelíthető meg. Az eredetileg 4. századi kriptá fölé később épített kápolna is megtekinthető. Az értékes falfestményekkel díszített kriptát a legkorszerűbb technikai megoldásokkal biztosították. A falképek a nagyközönség számára a kápolnából tekinthetők meg. A másik Bachmann Zoltán által helyreállított mauzóleumot az ún. V. sírkamrát, szintén a székesegyház előtti téren tárták föl. Kápolnáját csak alaprajzban lehetett a felszínen megmutatni. A kriptá és falfestményei az előzőhöz hasonlóan klimatizált vasbeton dobozba foglalva, biztonságos körülmények között fogadja a látogatókat. Nagyvonalú bemutatások születtek a Geisler Eta utcában is. A *nekropolis* két további kriptáját tárták föl a 8. sz. telken. Bemutatása az itt épült Megyei Könyvtár épületének alagsorában Koppány Tibor munkája. A 14. számú ház udvarán feltárt maradványok fölé Vladár Ágnes készített védőépületet. Ezekkel nem fejeződött be Pécs ókeresztény temetőépítményeinek a bemutatása. Elkészültek a tervek az I. sz. sírkamra helyreállítására¹⁰⁰ és feltétlenül bemutatásra érdemes a hétkaréjos *sepulcrum* is. Pécs - és ide számítva Kővágószőlőst is - az európai ókeresztény funerális építészet legfontosabb műemléki központjává vált az elmúlt évtizedben.

Külföldi példaként Yorkban, egy áruház alapozásánál előkerült viking település maradványait mutatom be. A nagyközönség nyomására engedélyezte a város az emlékek bemutatását. Az 1984-ben megnyitott látványosság tudományosan jól dokumentált, hiteles információkat közöl a látogatókkal, akik az időben visszafelé haladó "szellemvasút" utasai. Életnagyságú szobrok, hang- és fényeffektusok teszik hihetőbbé az utazást, aminek első szakasza is nagy léptekben haladva 1000 esztendőt ölel fel. A valódi kirándulás 948-ban, a viking faluban kezdődik. A kis falu szűk utcáin halad az "időgép" az eredeti helyen rekonstruált házak homlokzatai között. A házak előtt és között ülnek, állnak, dolgoznak, beszélgetnek a vikingek életnagyságú szobrai. A kirándulás végén a

⁹⁹Hajnóczy-Mezős 1993.

¹⁰⁰Bachmann Zoltán és munkatársai munkájanként

kutatástörténetbe pillanthatunk be: egy archeológiai laboratórium megtekintése után jutunk vissza a jelenbe¹⁰¹.

Végül elemezzük a nagyobb romegyüttesek, romkertek, régészeti parkok és a modern település kapcsolatát, és az ebből adódó konzekvenciákat. Nagyon nehéz általános kategóriákat megfogalmazni, amelyek a példák többségére elfogadható modellként alkalmazhatók lennének. Sajátos szempontjaink alapján két településtípust különböztetünk meg. Az egyik, amely szerkezetében megőrizte a múltat, utcahálózata legalább nagy vonalakban kapcsolatba hozható a korábbi településstruktúrával. A második típus ennek az ellenkezője: a modern (értsd a rómaiak utáni) beépítés teljesen eredeti, új alapokon jött létre, a település múltja és jelene között ilyen értelemben nincs értékelhető kapcsolat.

Az emlékek bemutatása szempontjából előnyös, ha a településszerkezet kontinuitása kimutatható. Nemcsak azért, mert a városok történetében a történeti értéket a településstruktúra testesíti meg. A műemlékvédelem elméletében kevésbé tárgyalt kategória ez. Inkább az egyes épületek és épületegyüttesek, majd ezek összessége számít védelemre, megőrzésre érdemesnek. Magának a településszerkezetnek és az épített környezetnek a komplex, összehasonlítható történeti vizsgálata csak az elmúlt 10-15 évben vált kutatásra érdemes problémává. Nálunk urbanistaként *Meggyesi Tamás* közölt a magyar falusi településekkel kapcsolatban alapvető eredményeket. Újabban *Krcho János* és *Winkler Gábor* publikált Kassa, illetve Sopron középkori településképének kialakulásáról fontos adatokat. A várostörténet strukturális vizsgálata, különösen a római vagy korábbi település előd hatásának elemzése a modern városszerkezetre, elhanyagolt területe mindmáig az urbanisztikának. A történelem ebben a diszciplínában is a középkorban kezdődik. A klasszikus kultúra kutatása háttérbe szorul, nemritkán meg is feledkeznek a korábbi korszakokról.

A bemutatás szempontjából az összefüggések kimutatása, az összetartozó egységek együttes kezelése adja meg a jelentőségét a városszerkezet ismeretének. *Rómer Flóris* és az Akadémia illetékes bizottsága is lelkesen támogatták a HÉV megépítését a mai nyomvonalon. Aquincum mint település Ny-i határát az *aquaeductus* vonalában képzelték. Felfogásuk szerint a vasúti pálya már a településen kívül halad, így az antik város megközelíthetősége csak javul a HÉV megépítésével anélkül, hogy az emlékek kárt szenvednének. Ma már tudjuk, sőt már a múlt század végén is ismert volt, hogy téves feltevésen alapult a település határának a kijelölése. A Szentendrei út szélesítési munkái során, a pálya áthelyezésekor az egyik legszebb *Mithrast* ábrázoló dombormű került elő egy, az azóta a sínek alá került *mithraeumból*. Az antik várost a közúti és a vasúti úthálózat felnégyleti. London történeti belvárosának klasszikus maradványait - a struktúra hasonlósága miatt viszonylag könnyen lehetett megtervezni, mert háztömbönként, insulánkként szinte azonos egységek állnak ma és álltak az antik Londiniumban is. A településszerkezeti kontinuitásnak köszönhető a yorki Jorvik Viking Centre megépítése is.

¹⁰¹Az 1984-ben elkészült központ megépítése 2,5 M fontba került. A város és a műemlékvédelmi hatóságok anyagilag nem járultak hozzá a programhoz. Ellenezték a tervet, de nem akadályozták meg a megvalósítást. A 2,5 fontos belépőjegyekből 1987-re megtérült a beruházás. Az utóbbi években már 900.000 látogató tekintette meg az 1000 éves viking falu életét.

Romemlék a természetes környezetben

Természetes környezetben, nagyobb parkokban, vagy településen kívül erdőben, illetve szántófölddel körülvett rommező bemutatása és a helyreállítás speciális kérdései a következőkben foglalhatók össze.

Településen belüli romkertekkel szemben a környezet kötöttségei kevésbé befolyásolják a bemutatás módját. A leletek minőségét, állapotát, fekvését, megközelíthetőségüket kell mérlegelni a tervezés során. Állandó őrzésről nehéz külterületen gondoskodni. Az emlékek bemutatásának tervezésekor ezt a szempontot is mérlegre kell tenni. Példaként a tokodi castrát említem. A kaputornyokban elhelyezett kis kőtár kivételével csak a körítőfalakat konzerválták. A tornyokat egy szint magassáig megemelték. A bevilágítást a földem áttörésével, illetve üvegtégla lezárással oldották meg. A községtől néhány kilométerre, a szántóföldön, távvezeték és drótkötélpályák között a látogatót nincs ki fogadja. Avatatlan kezek úgymond szórakozásból tönkreteszik, a bemutatott emléket. Az üvegtéglaakat jórészt már betörték, a tornyok belsejében, a falhoz fém pántokkal rögzített sírkövek közül a könnyebben mozdíthatóakat kiszakították. A konzervált falakat helyenként megbontották.

Kettős tanulsággal szolgál a tokodi példa. Egyrészt bemutatott szerkezetet, részletet olyan egyszerűre kell megtervezni, hogy még játékból se nagyon legyen érdemes tönkretenni. Ez vélhetően megvalósíthatatlan kritérium. A fontosabb pedig, hogy gondoskodni kell az emlék megtalálhatóságáról. Tokodon ez nem történt meg. A konzerválás tervezésekor megfontolandó, hogy az emléken kívül van-e olyan látványosság, értékes-e annyira a környezet, hogy a látogatónak érdemes legyen oda kimennie. Kevés olyan érdeklődő van, akik a maradványok puszta látványáért meglátogatnak egy emléket. Tokodon a környezet, a bánya közelsége és a puszta szántóföld nem inspirál néhány folyóméter konzervált fal, két kaputorony és egy tucatnyi sírkő meglátogatására.

A negatív példa után Baláca vagy Gorsium kultúrált környezete valóban érdemesek arra, hogy hosszabb idő töltsön ott a látogató. A kiegészítő rendezvények, amilyen Gorsiumban a ludi romani sorozat szintén a romkert megismertetését, látogatók idecsalogatását segíti.

Hasznosítás

Romkertek, kisebb romegyüttesek sohase lesznek képesek önfenntartókká válni. Még a nagy rekonstrukciókat bemutató helyek, mint Xanten, Kepten, Saalburg Régészeti Parkjai és támogatásra szorulnak. Kisebb közösségek - különösen Németországban - büszkék arra, ha településük múltjának emlékei bemutatathatók. Nálunk, sok más mellett a dunaújvárosi ikerházak példája az ellenkezőjét bizonyítja, bár a Raktár utcai cella trichora romjainak gondozására alakult lakossági tömörülés már a változás halvány reményét csillantja fel.

Nagyobb együttesek sem tervezhetők arra, hogy önfenntartókká váljanak. A Carnuntumi Archeológiai Park, illetve pontosabban az Archeológiai Táj (Landschaft) programjának előkészítésekor nagyszabású megvalósíthatósági tanulmány készült. Ebben figyelembe vették a romterületek - egymástól néhány kilométer távolságban lévő községek területére esik a polgárváros, a tábor és a canabae, így önálló romkerteket alakulnak ki az egyes helységeken belül - kialakításának költségeit az ásatásoktól a bemutatásig. Megtervezték az egységek

közötti közlekedést, infrastrukturális ellátást. Közgazdasági és idegenforgalmi eszközökkel prognosztizálták a látogatók várható számát, a kiállítások hatásait a községek életére stb. Egy nagy vállalkozás, különösen, ha ez terhek viselésére képes és hajlandó közösség hatáskörén kívül van, csak ilyen komplex szemlélettel tervezhető meg. Ezúttal is beigazolódott, hogy kulturális, kultúrtörténeti látványosságról lévén szó és nem idegenforgalmi attrakcióról, az állami szubvenció nélkül a terv nem valósítható meg.

Romok, romegyüttesek rekonstrukciója alkalmával a legnehezebb feladat ezek hasznosítása. Az emlékek bemutatása múzeumi keretek között történik, akkor fenntartásuk, karbantartásuk általában biztosított. Természetesen bizonyos feltételeket meg kell teremteni, mint amelyek hiányoznak a Táborvárosi Múzeumnál (vízvételi hely, elektromos energia az őszi és a tavaszi hidegebb időszakokban a helyiség temperálására, WC és egy kis szolgálati helyiség, ahol az őr átöltözhet, étkezhet) amelyik így csövesek tanyájává vált. A szakszerű üzemeltetés feltételeinek hiánya és érdeklődés híján az emlék és környezete pusztul. A dunaújvárosi iker lakóház, a dunafüredi fürdő, az aquincumi aquaeductus és a polgárvárosi amfiteátrum sorsára jut minden emlék, amely csak addig érdekes, amíg az ásatások és a konzerválási, helyreállítási munkák nem készülnek el. A sort még folytathatnánk sajnos Zalalövőtől Tokodig és Kővágószőlőstől a Sibrik-dombi castellumig. Határozottan állítjuk, hogy régészetileg felszínre hozott romokat csak akkor szabad bemutatni, ha fennmaradásuk, gondozásuk biztosított. Még a Flórián téri aluljáróban a Thermae Maiores látogatása sincs megoldva. A konzervált romok úgy pusztulnak el, hogy kulturális missziójukat nem teljesítik. Akkor a tudományos dokumentáció elkészítése és bizonyos szükséges minimális védelem biztosítása után az emlékeket inkább vissza kell temetni, ha romként az utóéletük nem biztosított. A föld megőrzi a romokat egy jobb, megértőbb utókor számára. Talán egy szebb kor többet áldoz - nem anyagiilag elsősorban - a múlt emlékeinek megőrzésére.

Reményeink szerint a tervezett szombathelyi, városrészlet bemutatása és a római jellegű ivó nem jut a Romkert Cukrászda sorsára. Ha gazdaságos lesz a szórakozóhely üzemeltetése, nem emelik a tulajdonosok minden határon túl magasra az árakat, tisztaság és rend lesz a romok között az érdeklődők és a szórakozni vágyók szívesen keresik majd föl a város érdekes színfoltját jelentő helyet. Megakadályozzák, hogy a falakat grafiti "díszítse", gyerekek játékból nem kezdenek el bontani, csövesek nem költöznek be a csatornába és nem raknak tüzet a helyreállított porticusban.

A Szombathelyen még csak terv szinten létezik az épületen belül bemutatott nagyobb rommező, a belgiumi Maastrichtban ez már megvalósult. A közelmúltban, szálloda alapozásakor megtalált római fürdő maradványainak egy részét a szabadban, közterületen konzerválták és tették nyilvánossá. A fürdő területének jelentős hányada azonban a szálloda területére esik. A földszinten egy exkluzív rendezvények számára alkalmas teret hoztak létre, már magánterületen. A szálloda tulajdonosának elemi érdeke a romok karbantartása, mert csak ezáltal juthat az étteremben vagy más különtermekben elérhetőnél nagyobb bevételhez. Hetente egyszer, vasárnaponként szakavatott vezetéssel látogathatók meg az emlékek. A klimatizált belső olyan viszonyokat teremtett, amelyek feleslegessé

tették a romok konzerválását. Csak a legszükségesebb megerősítéseket, kiegészítéseket végezték el. A példaértékű bemutatás a romok régiségértékének maximális megőrzését és az érték növekedésének a lehetőségét is biztosítja.

Nagy a régész felelőssége akkor, amikor rombolva szerez új ismereteket. Nem kisebb az építész felelőssége sem, aki a "megmentett" maradványok megőrzéséről vagy végleges pusztulásukról dönt. A koncepció nélküli bemutatás ezt kell hogy előrevetítse.

A példák és az ellenpéldák önmagukért beszélnek. A Ny-európai helyreállítások is azt igazolják, hogy az állam, vagy a kisebb közösségek nem képesek egy romterület fenntartásáról működtetéséről kizárólag gondoskodni. A bemutatott emlékek önmagának is egy bizonyos szinten hozzá kell járulnia a költségekhez, magyarázatra bevételeket kell produkálnia. A bevételek pedig csak a látogatók számának növekedésével arányosan emelkedhetnek. A látogatók becsalogatása azonban nem mehet a szakmai színvonal rovására. Európában lehet egy színvonalas yorki Viking Központ, egy xanteni Régészeti Park, de az ilyen fajta látványosságból nem lehet és nem szabad túcatárút gyártani. Keresni kell a lehetőségeket, fel kell kutatni azokat az építészeti, vagy másfajta technikai megoldásokat, amelyek a szakmai színvonal maximális megtartása mellett - a szó eredeti értelmében vett dilettáns, tehát az érdeklődő ember - a látogató igényeit, elvárásait is kielégítik. Ehhez ma még kiadványok, tájékoztató füzetek és táblák, no meg sok rekonstrukciós rajzra van szükség. A film, a televízió és manapság már az integrált kommunikációs rendszerek nagyon kényelmessé tesznek mindenkit. A képzelet, a fantázia már csak ritkán működtethető a leírások ereje által. Magunknak is fel kell készülnünk, ha már nem késtünk el, az olyan animációs filmek készítésére, amelyek a látogató számára a reális környezetbe helyezve az elképzelt világot nyitják ki. Xanten méretű régészeti park megépítése helyett még mindig nagyságrenddel kisebb költséggel, római emlékeink bemutatásával az európai élvonalba kerülhetnénk, visszaszerezve a '70-es évek elején elveszített előkelő helyünket.

9.2. A környezetben folyamatosan jelen lévő romemlékek bemutatása

10. FUNKCIÓVÁLTÁSSAL MEGÓVOTT ÉPÜLETEK VÉDELME

11. MŰEMLEKEK MODERNIZÁSÁSA AZ EREDETI (VAGY AZZAL ROKON) FUNKCÓ MEGŐRZÉSÉVEL

12. TELEPÜLÉSMÉRETŰ MŰEMLÉKVÉDELEM

12.1 Történeti települések¹⁰²

Régi városaink kialakulásáról a magyar városépítés nagy múltja ellenére is csak hézagosan ismereteink. "Ez a kulturális hiány gyakorlati értelemben is súlyos károkat okozott akkor, amikor a XIX. század utolsó harmadában városaink rohamos fejlődésnek indultak, mikor növekedésüket már nem irányította az egészséges ösztön, meg a sokszázéves tapasztalat, s amikor ez a fejlődés már tudatos tervezési munkát igényelt volna - irányítást -, amelyik az adottságokhoz alkalmazkodik, az ősi tapasztalatokat felhasználja. Ehelyett ebben az időszakban a városépítésben az egyéni hasznosítás és ügyeskedés vette át a vezető szerepet".

Városaink vezetősége és közigazgatásunk a múltban csak anyagi, gyakorlati, közlekedési, jogi vagy közbiztonsági vonatkozásban avatkozott bele a városrendezésbe. Esztétikai irányításra alig-alig gondoltak. Hiszen a liberális felfogás szerint az a tulajdonos - építető - magánjogaiba való oly mérvű beavatkozást jelentett volna, amire "jogrendünk" nem nyújtott módot.

Az építészet egyénieskedő, egymást túlkiabáló hangossága, az üzleteknek még ezen is túlmenő, hibásan értelmezett reklám-igénye sok helyen szinte elviselhetetlenné tette a város képét és összhangját darabokra törte. A szemlélő az ilyen utcákon úgy érezte magát, mint valami tőzsdei vagy más árverésen.

A múltban kiragadott "kedvenc" műemlékek védelme helyett egész területek védettsége lép előtérbe. A legújabb törvényalkotások is ezt célozzák, köztük az új magyar műemléki törvény is, mely Európa legkorszerűbb műemléki elveit tartalmazza. Nemcsak a műemléket; hanem környezetét is törvény védi nálunk.

A törvény VI. fejezete kimondja, hogy "a műemléken, kívül védelemben, kell részesíteni annak építészeti és tájképi környezetét. . . " (védett területek). Ezzel a műemléki védett terület nálunk eddig ismeretlen fogalmát nemcsak bevezeti, de a törvény erejével támogatja. Azt mondja (3) "a védelemben, részesített területen nem szabad olyan változtatást eszközölni, amely a műemlék épségét, zavartalan, érvényesülését, vagy a védetté nyilvánított környezet jellegzetes állapotát megváltoztatja. A védett területen, minden építkezéshez és más környezetalakító változáshoz (pl. hirdetőoszlopok felállítása, fakivágás, parkosítás), úgyszintén a közlekedési rend megváltoztatásához, üzem létesítéséhez, továbbá épületek külső átalakításához, vagy lebontásához az esetleg szükséges engedély megadása előtt az arra egyébként illetékes hatóság a műemléki főhatóságot meghallgatni köteles".

A műemléket övező épületek, kertek, városképpel való szoros kapcsolatából szervesen következett az, hogy számtalan új építkezésünk egyszerre több problémát is felvetett. Nagyon helytelen lett volna a - sokszor nem egyszerű - kérdésekben felületesen állást foglalni. Szükséges volt a jövő városképeinek kérdéseit előre tisztázni, mert ha bevártuk volna az építkezéseket, nem maradt

¹⁰² Gerő László: Építészeti műemlékek feltárása, helyreállítása és védelme c. 1959-ben megjelent könyvének átdolgozott VIII. fejezete.

volna idő kellő mérlegelésre. Az állásfoglalás a felmerült kérdésekben a nagy sietségben rendszerint felületes. Sok felesleges munka származott abból is, hogy a tervezőiroda nem ismerve az irányt adó szempontokat, azokat az épület tervezésénél, elhelyezésénél figyelembe sem vehette.

Ezért tisztáztuk a műemlék környezetének kapcsolatát, városképben elfoglalt helyét, a tájképi vonatkozásokat, a városképi és műemléki vizsgálatokkal és rögzítettük városi szerepüket. A városrendezési terv előmunkálataként bevezetett városképi vizsgálat olyan újítás, mellyel sok hibát tudunk kiküszöbölni és melynek gyümölcsei már kezdenek beérni. Vidéki városainkban a korábban oly nagy számban elburjánzott ízléstelen üzletszekrények kezdenek visszaszorulni az építészet adta keretekbe, amire Szeged Székesfehérvár, Budapest, Miskolc mutatott jó példákat. A vizsgálatok felhívják a város értékeire a figyelmet, a település fejlődését és ezek mai összefüggéseit megrajzolják. A megújítások során nem egy műemlék-lakóház homlokzata nyerte vissza hiteles képét (Győr, Budapest, Székesfehérvár).

Ma már városaink műemléki és városképi vizsgálatai meghatározzák azokat a fő szempontokat, melyek a szebb városkép kialakításához vezetnek. Részletes vizsgálataink sok javaslatot tartalmaznak.

A megelőzés módszerével a kisebb jelentőségű emléktárgy megóvására is felhívtuk a figyelmet. Feltártuk a városképeinket a századfordulón elrontó legkínzóbb hibákat. Igyekeztünk rámutatni a sokaktól nem értékelt újabb stílusok: a romantika, a koraeklektika szépségeire, nyugodt ritmusú házáira, ezeknek jó illeszkedéseire a régi városképekben.

Végigtekintve a nagyvárosok elmúlt évtizedben privatizált lakóházainak során, jóleső érzéssel és örömmel állapíthatjuk meg, hogy a felújítások során felhasználták a műemlékvédelemben kialakított elveket is. Különösen kiemelkedő példaként említjük meg Vác főterét, a győri Köztársaság teret, a veszprémi várbeli házakat, Székesfehérvár, Szeged belvárosi házait, a miskolci Széchenyi utcát.

Külföldön is hasonló példáit látjuk az újabb műemlékvédelemnek. Fokozott védelemben részesülnek a városképi együttesek mint pl. Szentpétervár klasszicista városrésze, vagy Zagorsk kolostorerőd együttese. Láttuk, hogyan újulnak meg a restaurálási munkákban ezek a műemléki együttesek, hogyan óvják a lengyelek a krakkói Wawelt és környékét, hogyan építették újra a II. világháborút követően Varsó és Gdansk régi városrészeit, a csehek a prágai Hradzsint övező régi várost, az olaszok Firenzét és Milánót.

Az egyre ritkuló műemlékvédelmi együttesek a régi, történetileg kialakult műemlék-városképek védelmére Csehszlovákiában már 1950-ben 30 várost nyilvánítottak műemlékileg védett településsé, köztük Prága I., III. és IV. kerületét, Besztercebányát, Bárfát, Lőcsét, Késmárkot, Szepesszombatot, Eperjest, Szepeshelyt, Kőrmöcbányát. Azóta a védett történeti városok száma tovább nőtt, és Csehszlovákia felbomlásakor elérte a 39-et.

12.2 Történeti együttesek – településközpont és városrész

A régi városképek megóvására, illetve ilyen környezetben új épületek, szobrok, kutak, padok, útburkolatok elhelyezésére mintaszerű példákat

szolgáltatott Székesfehérvár rendezése kapcsán dr. Kotsis Iván, aki a városképek megjavítása céljából sok ház egyénieskedő homlokzatát alakította át, vagy állította vissza. Ez volt az első tudatos, átfogó kísérlet. A Szent Anna-kápolna előtti tér szintjének rendezésével és a csúnya tűzfalak építészeti kiképzésével Kotsis Ivánnak sikerült igen kedvező városképet kapni, melynek hangulatát Ohmannak Kálmáncsehi Domokosról mintázott szobra is emeli. A szobor elhelyezését szerencsésnek tartjuk, és példaképpen mutatjuk be.

A kápolna környezetét a Városháza 1936-38. években végzett munkáival kapcsolatban alakították ki. Így szűnt meg a kápolna eldugott helyzete és azóta áll előnyös környezetben: ma Székesfehérvár lehangulatósabb terét díszíti.

A városban folytatott munka tanulságait leszűrve, Kotsis leszögezi, hogy a városképekben legyen harmónia, nyugalom, a reprezentatív szempontokat szorítsák háttérbe; a tűzfalak kérdését oldják meg gyökeresen. Tézisei a következők: 1.) Az épület illeszkedjék a környezethez. 2.) A környezethez nem illő, zavaró, vagy rossz részlet képzésű homlokzatot alakítsák át. 3.) A történelmi környezetben csak különös gonddal építkezzenek. 4.) A felesleges egyénieskedést akadályozzák meg. 5.) A falusi környezetben épülő lakóházak és középületek segítségével ne igyekezzenek helytelen értelemben felfogott városias képet adni, hanem inkább illeszkedjenek a falu építészeti hangulatába.

Hasonlóképpen foglalkozik a városszépség kérdésével dr. Rados Jenő: 1.) melyek a város adottságai; 2.) melyek a javítás érdekében a megszürelendő hibák és mit kell tennünk célunk elérésére. Rados itt főleg azokra a kisebb szépséghibákra gondol, amelyek a történelmi hangulatú városképeket rontják.

1949-óta több magyar város városképi és műemléki vizsgálatánál alkalmazott módszerek csak a '60-as évek elejére kaptak nagyobb nyilvánosságot, és a városokban folyó felújítások során e javaslatok egy részének megvalósítása is elkezdődött.

Vannak szerény igényű javítások is, mint pl.: az üzletszekrények, kirakatok, cégtáblák, hirdetések "megrendszabályozása". Műemléken az üzletkirakat csak az épületnyílásokon belül foglalhat helyet, falterületet nem vehet igénybe.

Óvakodjunk azonban attól is, hogy az üzletekkel, hirdetésekkel szemben túl szigorúak legyünk. Nem szabad túl mereven, "automatikusan" kezelni ezt a kérdést sem. Régi városnegyedekben is vannak utcák vagy utcárszek, amelyek színességét éppen a pezsgő kereskedelmi élet adja meg. Míg például a budai várnegyedben nincs egyetlen ilyen utca sem, a pesti Váci utca képe elviselhetetlen lenne hirdetések, reklámtáblák nélkül, és azok kiirtása itt a városhangulat tönkretételét jelentené. A főváros területén újabban sok munka készült az épület elrontott földszintjeinek rendbehozatala érdekében, példás eredménnyel.

Követendő elvként kimondhatjuk, hogy műemlékeknél az eredeti falnyílásokra kell visszatérni, nem-műemlékeknél azonban meg lehet elégedni azzal, ha a földszinti üzletszekrények sorában bizonyos egységes stílust, egységes ritmust sikerül elérni.

Régi emlékek nem stílustörvények formájában hatnak képzeletünkre, hanem egyéni hangulatukkal. Hangulatuk összetevői: formájuk, színük, környezetük. Épületek, utak, terek, melyek egy alkotó kéz elrendezésében egyszerre vagy időközönként nyerték el mai arcukat, és azt meg is őrizték, valahogyan élő

organizmusnak látszanak, míg az egységesített, agyonrendezett részek minden ilyen egyéni vonást nélkülözve elvesztik e jellegüket.

Nemcsak valamely épület, hanem épüle csoport, tér, utca vagy táj együttese is lehet műemlék, melynek eredeti állapotában való fenntartása kívánatos. Itt városrendezési téren kell mindent megtenni azért, hogy a forgalmi útvonalakat, gyártelepülést vagy zajosabb életet eredményező intézményeket ettől a helytől távol tartsuk. Ezenkívül meg kell ilyen esetekben teremteni a további fenntartás lehetőségének jogi és gazdasági alapjait is.

Örködjünk az idők folyamán keletkezett kisebb belső terek: budapesti József tér, a Ferenciek tere stb. fenntartásán.

Hasonló szempont vezette az olaszokat Rómában a barokk Corso Umberto előírásainál. Ez az út nagyszerű épületeivel ékessége Rómának. Ugyanilyen tiszta és nemesen csengő épületsor a rhodosi középkori lovagok utcája.

Az elavult városrészek rendezésekor legtöbbször csak a forgalom és a lakáshigiéniá szükségleteit látják. Pedig például az olaszországi városrendezések: Róma, Nápoly, Milánó, Torino, Genova legszebben kialakult városrészeit a műemlékvédelemnek köszönheti. A műemlékvédelem nem jelent kötöttséget a régihez, nem jelent maradiságot. Nem gátja a jövőnek. Az igazi műemlékvédelem a múlt nagyszerű alkotásainak megőrzése mellett meg tudja találni a mai élet kívánalmainak megfelelő megoldást. Csak ilyen szemlélettel válnak az építőművészet emlékei a bennük lakók hasznára és a város díszére: „Civium usui, decori urbis”.

Az '50-es évek műemlékvédelmének eredménye volt, hogy az összes nagyobb város műemléki védett területeinek határát kijelölhették. Az inventarizációhoz a településrész 1:500; vagy 1:1000 méretarányú térképét használták. A térkép tartalmazza a telekosztást, utca-, térelnevezéseket és házsámokat, a telek beépítését (körülépített udvar, vagy csak zárt sorú ház, vagy szabadonálló, vagy udvarbanyuló szárnyrész stb.), magasságát (földszint, emelet). Szaggatott vonal jelezze a maitól esetleg eltérő jóváhagyott városrendezési vonalakat.

A térkép alapján a védett terület felvétele az alábbi eljárás szerint készül.

Épülettömbönként le kell járni az épületeket és minden egyes házat leírni, pl.

:

1.) ház, sarokház, templom, középület vagy szoboremlék stb.

2.) földszintes vagy emeletes; tagolása, pl.: falsíkban egy középtoronnyal, két mélyre nyúló udvari szárnyal stb.

3.) román, gótikus, barokk vagy copf stb. stílusú vagy pl. jellegtelen, többször átalakított XIX. századi épület,

4.) részletes leírás pl.: 7-5-7 ablaktengellyel, középrizalittal, 3 emeleti ablaka előtt kőkonzolos, kovácsoltvas rácsos erkély, udvarán egységes széles félköríves árkádokkal, e körül függő folyosóval, mindkét oldalhomlokzatán 3-9-3 ablak, összes homlokzatán háromrészes klasszikus, kazettás, fogsoros főpárkánnyal, földszinten végigfutó kváderezéssel, fölötte két emeletet összefogó ión fejezetes pillérrenddel. Főhomlokzata földszintjén 2 újabb üzlettel, melyek négy földszinti nyílást elrontanak. Szép boltozott eredeti lépcsőház, csehsüvegboltozatokkal hevederek között stb.

5.) épült: 1823. évben, átalakították 1880-ban. Restaurálták 1906-ban.

6.) építette: X. Y. építész.

7.) építtető: N. N.

8.) jelenlegi tulajdonosa: X. Y.

Amelyik szép házról (műemlékről) felmért alaprajz, homlokzat, metszet van, azokat össze kell gyűjteni. A fényképanyag összegyűjtése szintén fontos.

A házak leírásánál a stílusokra a következő elnevezéseket használjuk: román, gótikus, reneszánsz, barokk, copf (1780-1800), klasszicista (1800-1845), romantikus (1845-65), koraeklektikus (1865-85), eklektikus (1885-1900), szecessziós (1900-1914), neo-barokk stb.(1914-1925), modern (1925).

A koraeklektikától kezdve csak a legszebbeket vesszük fel, vagy olyanokat, amelyek szép sorozatot alkotnak egymás mellett és ezzel megnyerő városképi egységet képeznek. A szecesszió, romantika, neo-stílusokból és modernből szintén fontos a különösen kvalitásos épületek felvétele, mert sokszor minden elővigyázat nélkül elpusztítják, átalakítják azokat.

Amennyiben mód van rá, célszerű az épületekről műszaki felvételeket készíttetni.

A védettnek minősülő területen a jövőben egységes kép kialakulása érdekében szükséges az építési tevékenységet figyelemmel kísérni. A tervszerű eljárás rögzítésére ajánlatos, hogy az e kérdésekben járatos tervezőt vonjuk be, és az Önkormányzat is hallgassa meg az építészeti javaslatot, melyet a városfejlesztés költségei ismeretében kell megtervezni és végrehajtásukat ettől függően lehet felosztani, azaz ütemezni.

A terv végrehajtásához szükséges műszaki dokumentáció elkészítéséhez idő kell, ezért a tervezést idejében elő kell készíteni, nehogy a beruházás fennakadást szenvedjen.

Az épületek nagyobb arányú, helyesen előkészített és jól végzett helyreállítása nagy lépéssel viszi előbbre a városkép szebbé tételét is. Ez alkalommal nem szabad elhanyagolni az apró részleteket sem, mert ezek mozaikjából áll össze a városkép. Ilyenek az egyszerű, de eredeti tetősíkok megtartása, a hornyolt cserép helyett hódfarkú cseréphéj, a kéményeknek a helyi hagyományok szerinti kiképzése stb.

A városkép szebbé tételét szolgálhatják a kertészeti munkák, parkok tervezése, szökőkutak, szobrok, de egyszerűbb eszközök is, mint padok, szép kerítések, kapuk, díszesebb utca- vagy térburkolatok. Sokszor egyetlen fa jó érzékű telepítése egy kisebb részletet széppé varázsol.

A műemlékek jegyzékbe foglalását és a védett területek kijelölését követi a műemléki munkák előkészítése, költségvetési helyének megtervezése, tervezési és kiviteli szerződések megkötése és végrehajtása.

12.3 Védett együttesben új épület

Műemléki szempontból védett régi építészeti együttesek leginkább vitatott kérdése, hogy milyen legyen az itt épülő új ház. Ilyen kérdés felvetődött már régen is a beépítetlen helyeknél, vagy ha hibás, újabb beépítést, stílustalan vagy túl kirívó tömegű épületet akartak eltávolítani a régi együttes hatásának zavartalansága

kedvéért. Sajnálatosan gyakorivá vált e probléma a háborús sérülésektől sújtott régi városokban műemlékek szomszédságában.

Ma már legtöbbször nem is vitás, hogy az ilyen új beépítésnek mind tömegében, mind a beépítés helyében a meglévőkhöz alkalmazkodni kell. A vita azonban mindig újra és újra felcsap az új beépítés stílusának kérdésénél.

Így volt ez Rómában, a Tiberis kanyarjától körülvevő reneszánsz városnegyed rendezése során, Firenzében, a Ponte Vecchio mindkét Arno-parti hídfője felrobbantott helyeinek újrarendezésénél, Bécsben a Szt. István-templom környékének, Londonban a Szt. Pál-székesegyház környéke rendezésének esetében.

A vitázók két táborra szakadnak. Egyik tábor véleménye az, hogy a saját egyéniségét, saját korát hangsúlyozó építészeti alkotásmód helytelen a régi épületek mellett. Disszonáns hangot jelent az építészeti együttesben, melynek sokszor szétbomlását okozta, éppen a múlt század végén és századunk elején, mikor a római Victor Emanuel-emlékmű óriási és kiemelt tömegű épületét építették a Capitolium mellé, Michelangelo szépséges reneszánsz tere és a tiszteletreméltó Ara Coeli ókeresztény templom közvetlen szomszédságába. Vagy utalhatunk a legtöbb középkori városcentrumban ekkor épített tőzsdepalotára, új városházákra, minisztériumok óriási épületeire, mint amilyen a budai Várban épült új pénzügyminisztérium volt, és az Országos Levéltár aránytalanul nagytömegű cifra épülete. E hibát - ha egyszer már felismertük - ne ismételjük meg. Tartózkodjunk tehát a műemlékek környezetében minden erőteljes egyéni hangtól, feltűnő épülettömegetől, nyugtalan, tornyokkal vagy másképp felszabdalt tetőktől. Ma talán szükségtelen a fölösleges tornyoktól félni. De a sík tetők, a szokásos erkélyek, szóval a vízszintes részek hangsúlyozása, továbbá a felület hálós feloldásával (ún. raszter) együtt szintén elég sok építészeti elem van a mai tervezők kezében. Félő, hogy ezekkel - ha mai eszközökkel is - ismét olyan épületek fogannak műemléki környezetben, melyek nem lesznek mentesek az egyéni hangsúly mellett a kor divatjától feldobott modoros hatás kereséstől.

Sok esetben kitűnő építészek és művészek döntöttek úgy, hogy a régi értékek kiemelését csendes környezet szolgálja legjobban. Ez vezetett egy bizonyos "semleges" építészet tudatos kialakítására. Az ilyen építészet megtartva a környezet falsíkjának sima vakolatát, magasságát, egyszerű tetőképését, épületnyílásait a környezet nyílásritmusában tartja, azokat semleges keretekkel övezi, vagy ha nem feltűnő, keret nélkül is hagyja. Az épület lezárását szintén egyszerű, semleges elemekkel képezi, esetleg csak orompárkánnyal vagy egy-két taggal alátámasztott függőlemezsel, gyakran csüngőereszes párkánnyal zárja le épületét. Lábazatként homloksíkba helyezett hangsúlytalan kőburkolatot alkalmaz.

Nem így vélekedik a másik tábor. Szerinte minden kornak joga, hogy saját hangján építsen. Sőt, nemcsak joga: kötelessége. E vélemény szerint még műemlékek szomszédságában is hiba a semlegesség, mert lemondás az életről, mintegy meghátrálás egy új szemponttal szemben, ami a múltban sohasem számított és amit a mai kor múzeumi igényének lehetne nevezni. Ezt a régiek nem ismerték. Ez a tábor, amelyikhez az építészek többsége is tartozik, azzal érvel, hogy régi építészeti terek, együttesek kitűnően hatnak ma már szemünkben, holott

gyakran különféle stílusú épületekből állanak. Miért ne építhetnénk mi is, mai eszközeinkkel, szerkezeteinkkel, mai formáinkkal, egyszóval a ma stílusával? Csak az lehet szép, ami igaz és őszinte mondja az alkotó építész, a semlegeség eleve lemondás saját korunk művészete kifejezéséről, ami alapjában hibás magatartás.

Véleményünk szerint a kérdés összetettebb annál, hogysen a leírt két esetre redukálható lenne. Mint a legtöbb műemléki feladat, ez is esetenkénti elbírálást igényel. Ezért javasoltuk már 1948-ban, a budai vár lakónegyedének néhány új épülete különféle felfogásban fogant felépítését, előzetes tervpályázat alapján, hogy az együttessel alkotott hatásuk elbírálható, finomítható legyen.

Ha külföldön, féltett, híres műemléki együttesek közelében, művészszakértők véleménye alapján semleges hatású épületek építését határozták el, nyilván abból a megfontolásból tették, mert nem látták biztosítva az új épület művészi minőségét. Feltételezték, hogy több új épület építése esetén, ha sikerülne is néhány jót építeni, a legtöbbje nem sikerül, és féltek attól, hogy ezek gyöngébb minősége hosszú időre kijavíthatatlanul lerontja a városképet, árt a műemlékek megjelenésének, zavarja hatásukat. E zavart óhajtották kikerülni azzal, hogy lemondottak az esetleges néhány jó, új stílusú épületről, de ugyanakkor nem kockáztatták meg a várható gyenge alkotások építését, hanem azokat eleve semlegesre hangolták. A semlegeség magatartását nem az új alkotások frissességétől való félelem sugallja a szerzőnél sem, hanem a régi művészeti és történelmi értékek különös megbecsülése.

A régi épületegyüttesek harmóniájának alapja különféle stílusok egymásmellettsége esetén véleményünk szerint az, hogy ezeknek minden épületét jó építészek építették. Olyanok, akik ha nem is bírtak a mai kor fejlettebb történettudatával, értettek ahhoz, hogy saját alkotásukat a már meglévőhöz szabják, számítottak a várható együttes hatásra és új művükkel a régi megjelenését is fokozni tudták.

Ilyen feltétel mellett, azaz a meglévő harmóniára figyelemmel ma is elképzelhető bizonyos új anyag, szerkezet és velük új forma. Ennek azonban nem szabad szélsőségesnek lenni olyan régi építészeti együttesben, amelyet egy zárt sorú történelmi utca, zárt tér együttese jelent.

Nagyobb szabadsága van a tervezőnek egy önmagában álló műemlék - esetleg elkerülhetetlen - kiegészítése esetében, amikor éppen műemléki szempont kívánja meg az újnak a régitől való megkülönböztethetőségét.

Ugyanez az eset ott, ahol a műemlék akár tagozásának gazdagsága, akár nagy tömege vagy mindkettő miatt elég hatásos megjelenésű, mint pl. a kölni Dómnál, vagy a budavári Mátyás-templomnál.

Az ilyen, egymagukban is hatásos műemlékek mellett egy új épület sokkal kevesebb kötöttséggel is élvezetes, sőt élményszerű hatással képzelhető el. Itt ki lehet használni az ellentéttség művészi hatásának lehetőségeit, ami a zárt, kevésbé egyéni városképi együtteseknél veszélyes, szétbomlasztó motívummá válhat.

12.4 Példák a környezet kialakítására

A műemlék környezetének kialakítására és a városrendezés szempontjainak figyelembevételére és összeegyeztetésére a legszebb és egyben legnagyobb példákat Rómában találjuk. Már a Via Giulia reneszánsz kori rendezése, majd Valadier építész XVIII. századi Piazza Popoloja és a barokk Scala di Spagna is ilyenek voltak. Újabb a Marcellus-színház körüli bontás, a Circus Maximus kiszabadítása és a hatalmas Viale Circo Massimo útvonal megnyitása, a "Régészeti Sétány" (Passeggiata Archeologica) és a Via dell'Impero az, amelyek példákban és neveikben is mutatják a kialakítás vezérlő régészeti és történeti szempontjait.

A nagyarányú rendezések eredménye, hogy a klasszikus műemlékek ma már méltó keretben szemlélhetők. Hosszú az az út, amely a barokk idők végén még teljesen elhagyott egykori Forum Romanum mai feltárt és bemutatott állapotáig vezet; állomásai emlékeztetnek a műemlékvédelem kialakulásának állomásaira. A 150 évvel ezelőtt még kiforratlan olasz műemlékvédelem gazdag fejlődésen ment át, ennek köszönhetőek azok a római műemléki munkák, melyek az egész világon elismerést szereztek az új olasz műemlékvédelemnek.

A reneszánsz negyed új útnyitásai, átjárói és árkádsorai kitűnő példái a korhangulatot érző modern városrendezésnek, amely nem kívánja a történetileg kialakult városképet feláldozni.

A római Augusteo rendezése. A római császárság megalapítójának síremlékéből megmaradt épületet a múlt században fémkupola ráépítésével hangversenyeremmé (Teatro Augusteo) alakították át. A műemlék közvetlen környékét hallatlanul zsúfolt bérházakkal építették be. Ez a környezet a civilizált élet tisztasági követelményeinek sehogy sem felelt meg. Így érlelődött meg a mauzóleum nagyvonalú kiszabadításának gondolata. Kétségtelen, minden bontás mindig a régi kép egy részének eltűnését jelenti, annak a városképnek megváltozását, melyet már megszoktunk, és mely a maga festőiségével, düledező falaival, tetőivel, hulló vakolatával és kopott utcaköveivel, a lakók száradó fehérneműivel - gyerekekkel és macskákkal - érdekes idegenforgalmi látványosságot nyújt. A kép azonban az itt lakók vagy inkább idekényszerültek számára mást jelent: nedves falakat, levegőtlen, napfény nélküli lakást, melyben a betegség tenyészik.

Az említett higiéniai kérdések és a történeti szempontok szerint az Augusteo körüli bontás után kialakuló tér tervezésénél a S. Rocco-templom kapcsolása és a S. Carlo-templom apszisának érvényesítése volt a fő szempont. Mindezt sikerült jól megoldani, a műemlékeket új térformába lehetett befoglalni a mauzóleum körül kialakuló építészeti együttesbe, melyet most már egészséges lakásokkal épült modern lakóépületek öveznek.

A római Corso Rinascimento. Nem egyetlen műemlékről, de egész műemléki lakónegyed kérdéséről volt itt szó. A város a korai középkorban a római kori Marsmező irányában bővült és a reneszánsz időkben már teljesen kitöltötte azt a részt, mely nagyterületű háromszögalakban fekszik a Tevere könyökében. Már a reneszánsz időkben is rendkívül zsúfolt volt, és a XVI. század közepén létesített Via Giulia nyílegyenes útja első kísérlet volt a negyed zsúfolt beépítésében bizonyos rend teremtésére. A forgalom számára úgyszólván egyetlen út volt: a

Piazza Veneziát a Piazza di S. Pietróval összekötő széles útvonal (Corso Vittorio Emanuele).

A keresztirányú forgalom a reneszánsz negyed közepén álló Piazza Navonán át bonyolódott le. A hallatlanul megnövekedett forgalom és az előregedett lakásokkal egészségtelenül zsúfolt negyed arra kényszerítette a város vezetését, hogy a városnegyed minden festői értéke és szépsége ellenére szanálási terveket készíttessen.

A tervek óvatos bontásokat és lakótömbönkénti szanálásokat javasoltak, lebontva a legtöbb jellegtelen XVIII. századi egészségtelen bérházat, de megtartva a műemlékeket és a régi útvonalvezetéseket. Ugyanekkor a Corso Rinascimento új útvonalának a S. Andrea-templom

tengelyében való kibővítésével sikerült a keresztirányú forgalmat a Piazza Navonáról erre - a vele párhuzamos - útvonalra áttéríteni, és egyben Peruzzinak Palazzo della Sapienza-ja és a Palazzo Madama számára, valamint a S. Andrea della Valle-templom homlokzata számára több levegőt, jobb rálátást biztosítani. Ma már Borromini bizarr kupolája is (a Sapienza udvarán) jobban érvényesül. Mindez sikerült minden léptékhiba nélkül, anélkül, hogy a bontások és az új, nagyobb térhatású utcák a régi, híres műemlékek megjelenését lerontották volna.

A zsúfolt negyed több levegőhöz juttatását célzó bontások helyeit csak a forgalomtól megkívánt mértékben hagyták szabadon, a többi helyet új, magas bérházakkal építették be. Nagy vita volt az új házak stílusáról és arról, hogy milyen mértékben változtatják meg a római

műemlékeket és műemléki együtteseket, amelyeket az egész világ összes építészeti iskoláiban tanítanak.

A Corso Rinascimento új házainál semleges homlokzatok mellett döntöttek, amelyek követték a régi beépítés szélességét, magasságát, tetővonalait és a homlokzatok nyílásritmusát. Mindössze a párkányok egyszerűsítése, a falsarkok hangsúlyosabb kváderköves armírozása és az erőteljesebb nyíláskeretezés ad valami eltérést. Az új útvonal házai nem hatnak üdén, de meg kell állapítani, hogy nem is hatnak bántóan, és a S. Andrea della Valle templom, a Pal. Madama és Sapienza kitűnő műemlékei zavartalanul érvényesülnek, nem kívánták őket felülmúlni a modern kislakásos bérházak homlokzataival.

A Piazza Navona régi római cirkuszra épült. A tér az egykori aréna, a körülvevő lakóházak pedig a cirkusz nézőterén állanak. E hosszan nyújtott cirkusz egyik oldala félkörű volt. Így is épült be lakóházakkal, melyeknek homlokfalán a gyönyörű zárthatású teret nem bontják meg széles nyílások, utcatorlatok, s közepét Bernini Quattro Fiumi-kútja díszíti. A félkörös végződést alkotó bérházak rendkívül avultak lévén, azokat le kellett bontani, de bontásukat pontos felvétel előzte meg. Homlokzataikat az utolsó részletükig visszaállították, a tetők, párkányok váltakozó játékaival, az ablaknyílások esetlegességeivel együtt. Még a régi színek megtartására is gondoltak. A régi homlokzatok mögött modern lakóházak épültek. A város kötelezte az építetőt az alapozás során előkerült cirkuszi nézőtér maradványainak bemutatására a pince és földszint tereiben. E városrendezés számos műemlék helyreállítására vezetett, de ezekkel itt nem foglalkozhatunk külön-külön. Az új beépítések homlokzatait úgy építették meg, hogy a reneszánsz negyedben levőkhöz alkalmazkodjanak. A zárt sorban beépített

negyedben az új épületek is zárt sorban épültek. Megtartották az övező és csatlakozó épületek emeleti és főpárkány magasságait, magukat a párkányokat és a tetőszékeket is a régiékhöz idomították. Az új épületekre egyszerű korona- és osztópárkányokat helyeztek, nyílásritmusaik egyszerűek, egyetlen díszük a kőkeretes ablakok, itt-ott kővel armírozott sarkok, és a földszint homlokzatának kőburkolása.

A műemléki környezetben megjelenő új épület hatásának elbírálására gyakran a helyszínen kulisszát állítottak fel, amelyre egy-egy fontosabb sarok vagy ablaktengely kiképzését felhordták. A részleteket - pl. ablakkeret, mellvéd, szemöldök - sokszor a többemeletes épület összes emeletsorára érvényesen az építés közben felhordott gipszmintákkal döntötték el. Így jártak el a Tevere-parti Fortuna Virilis- és a S. Maria in Cosmedin-templom közelében épített új épületeknél is.

A római Szent Péter-templom előtti tér Bernini kolonnádjával, a szökőkutakkal és az obeliszkkal, háttérben Bramante Cortile Damasójával mindenki előtt ismert kép. A kolonnádok karéjai szélesen nyitva hagytak bejáratát nemrég még egy négyzetes tér előzte meg: a Piazza Rusticucci. E tér két oldalára egy-egy szűk, hosszú utcán jutott a látogató a Borgo Vecchió és a Borgo Nuovón. A Borgók keskeny, hosszúra nyúlt háztömböt fogtak közre, amely a Tevere-parttól kiindulva, a part felé elhegyesedett, ezért ezt a hosszú tömböt a rómaiak "Spinának (tüske) nevezték. Sok nehézséget okozott a két szűk Borgón keresztül a Vatikánon túl terjeszkedő új városrész bekapcsolása a városközpontba. Ezért hosszas viták után a tüskét lebontották. A forgalom kérdése megoldódott, de a városkép nyugtalanító lett. Kiderült, hogy a lebontott épületek helyén keletkező teret határoló épületek a legkülönbözőbb szinteken állnak, és elveszett a szűk útvonalon való megközelítés után a hirtelen feltárulás nagyszerűsége, hiszen a Szent Péter-templomot a látogató már az Angyalvártól állandóan látja.

A tüzetesebb vizsgálatok azt mutatták, hogy az előtér zártságát vissza kell állítani, hacsak jelképesen is, oszlopcsarnokkal vagy az útvonal fülszerű beszűkítésével, mintegy lezárásával. Ennek helyével már Bernini vázlatán találkozunk, aki hátrametszette azt a pontot (a régi Piazza Rusticucci Tevere felőli térfalát), ahonnan láthatjuk a kupolát, a templom homlokzatát és betekinthetünk a kolonnádok karéjaiba. Ha e ponttól előre megyünk, láthatjuk a kolonnádokat és homlokzatot, de a kupola már kezd eltűnni az attika mögött. Ha viszont hátrább megyünk, akkor a kolonnádok karéjába nem láthatunk be.

Budapest műemléki problémáiból ehelyütt csak a budai műemlékegyüttes városrendezési problémáit vizsgáljuk meg.

Az egész budapesti városképben a Duna partjai a legszebbek. A széles víztükör utánozhatatlan keret. E képben is legszebb a budai Várhegy hosszan elnyúló, változatosan beépült tömege. Hajóalakra emlékeztető teste a városnak mintegy gyújtópontja. Minden irányból vonzza a tekintetet. Fentről az egész város áttekinthető. A hegyen települt városképi együttesnek a természeti adottságokon kívül, műemléki értéke is rendkívüli. Régi időből szerencsésen fennmaradt várfalai 83 műemlékünket övezik. Páratlan együttes ez hazánkban. Érthető, ha a sokféle szempontból rendkívül fontosnak tartott vár fővárosunk műemlékállományában is az első. Állíthatjuk, hogy az ország városai már régen követendő példának

tekintették, és hogy műemlékvédelmünk is döntően függ attól, ami a budai várban történik.

A műemlékvédelem a budai várban a problémák két csoportját vetette fel: az egyik a műemlékek, a másik a környezetük helyreállítása. De a kérdések területileg is kettéoszlanak: a vár lakónegyedére, és a volt királyi palota műemléki kérdéseire. A Középterülettervező Vállalat 2. sz. irodája Janáky István építész vezetésével elkészítette a budai vár újabb rendezési tervjavaslatát.

A lakónegyed épületeit vizsgálva azt látjuk, hogy elsősorban sokaságuk, a már említett sok műemlék egymásmellettsége tűnik fel. A számtalan barokk, copf és klasszicista főúri, polgári, kézműves és földműves ház eddig ismert arcúata mellett azonban a háborús sérülésektől lemeztelenített épületekben nagymennyiségű középkori épületrész bukkant elő. A kapualjakban az egyszerűtől a legdíszesebb fajtájú gótikus ülőfülkéknek világviszonylatban is rendkívül nagy seregét bontották ki. A kapuk, ajtók, ablakkeretek százai, a kőkonzolok és falfestések kisebb-nagyobb töredékei kerültek napvilágra, amelyek a hazai gótika történetében is döntő változásokat hoztak, ahogyan azt Gerevich László tanulmányai bizonyítják. A barokk külső alól előbújt a gótikus Buda középkorban híres városa, melyről eddig csak az itt járt külföldiek leírásaiból tudtunk, akik összehasonlítva a többi európai várossal, Budát Európa egyik legnagyobb és legszebb városaként emlegették.

Buda vára lakónegyedének legfőbb értékét, a városképi együttest vizsgálva, igyekeztünk megállapítani, melyek azok a részek, melyek sajátos értékét alkotják és melyek az értékromboló elemek. Értékalkotóknak ítéltük az utca vonalvezetések történeti kialakultságát, az enyhe törésekben egymáshoz csatlakozó homlokzatvonalakat, a középkorban aránylag széles utcákat, az alacsony párkánymagasságot, a tetők hasonló formáját, cseréphéját, az épületeken látható nyílások nyugodt ritmusát és homlokzatuk kiképzésének egyszerűségét és az utcaképek zárt befejezettségét. Mindez a helyi hagyomány tükröződése, annak ellenére, hogy az 1686-os ostrom pusztulásából újraéledő vár házait kezdetben olasz, majd német mesterek vezetésével építik. Értékrombolóknak minősültek mindazok, amelyek az előbb felsoroltaknak ellentmondanak. Így a régebbi rendezések során felvetett merevvonalú egyenes utcavezetés, a túlzott tömegű épületek, melyek a túlnyomóan egyemeletes házak sorába nem illeszkedtek. Ilyenek a hirdetőoszlopok, táblák és mindazok a hangos elemek, melyek a vár történeti épületeinek eredeti együttesében harsogva hirdették nagyságukat. Bántónak ítéltük a város máshol megszokott, de itt sematikusnak ható utca- és házszámjelzéseit, a burkolatok ötletlen, sivár egyhangúságát, a terek vízlevezetésének olcsóbb csatornázása kedvéért azok elrontott, púpos-közepű kiképzését és főleg a zárt városképet megrontó üres telkeket - az ún. foghíjakat -, melyek részben régebbiek, részben pedig az összedőlt házak helyén keletkeztek.

Mindezek - az általános városképvédelmi szempontokon - kívül szükséges az utcaképek részletes terveinek elkészítése, mert a homlokzatok kialakításának és ezzel kapcsolatban a lábázat, a párkány és a tetőgerinc magasságoknak az utca szintjétől, lejtésétől és a szomszéd házaktól függő meghatározása esetről esetre külön elbírálást kíván, és ezért az általános rendezési tervbe nem volt felvehető. A

részletes előírásokat a homlokzattervek rögzítik, a szükséges kikötésekkel, módosítandó részletekkel és a hibák megszüntetését célzó javaslatokkal együtt.

A várbeli zsúfolt beépítést fel kell lazítani, levegősebbé kell tenni, ezért sokszor tilos a romba dőlt szárnyak helyreállítása, máshol pedig bontásokra van szükség. Általában ott, ahol az udvar elég tágas vagy különösen szép, fenn kell tartani. A délre néző szárnyakat általában meg lehet hagyni, de a romos vagy túl szűk udvarokból bizonyos szárnyrészeket ki kell vágni oly módon, hogy azok mégis a valamikori udvar képét idézzék.

Levegőhöz juttatásukra lehetőséget nyújthat a tetőtéri orom- és tűzfalak elbontása: a tetők lekontyolása.

A vár utcaképeibe illeszkedő házak jellegük szerint három csoportba oszthatók:

1.) Műemléki jellegű épületek, a melyek eredeti formájukban fennmaradtak és városképi, esztétikai vagy történeti szempontból továbbra is fenntartandók, illetve amennyiben sérültek, a műemlékvédelem szabályai szerint helyreállítandók.

2.) Utcaképet zavaró épületek, amelyek részben vagy egészben műemléki jellegűek voltak ugyan, de a sorozatos helytelen helyreállítások folyamán eredeti jellegüket elvesztették. Ily esetekben az egykori homlokzat feltárását és helyreállítását tartjuk helyénvalónak. Ide sorozhatók még azok a nem műemlékjellegű épületek is, melyek állaguknál fogva nem bonthatók ugyan le, de rossz homlokzatuk áttervezése kívánatos.

3.) Új épületek. Ezeket a vár építészeti hangulatának töretlensége érdekében olyan szerkezettel és anyagokkal kell építeni, melyeket a várban általában eddig is használtak. Mivel a vár utcaképeiben vakolt házak sorakoznak, párkánnyal, meredek cseréptetővel, ezért itt az új épület sem készülhet kőburkolattal, párkány nélkül, lapostetővel stb. Az új épületek esetében bizonyos szerénységen, csöndességen van a hangsúly. Erre kell törekedni és nem régít utánzó épületekre. E kikötésekkel nem óhajtunk műemlékutánzatokat építtetni egyik történelmi stílusban sem; ellenkezőleg, meg kívánjuk új épületeinktől azt, mind belsőben, mind külsőben, hogy a mai idő kívánalmi, építőanyagai, szerkezeti és építésmódja szerint készüljenek úgy, hogy a nézőt ne ejtsék tévedésbe az épület kora felől. De az új épületek korszerű megjelenési formájának igénylése semmi esetre sem jelentheti a városképi egység megóvását célzó műemléki szempontok mellőzését. Az építészetnek számtalan területe van, ahol korlátok nélkül alkothat újat. De a várban a történelmi városkép fenntartása és megőrzése az első szempont, melynek érdekében korunk épületei már eleve nem lehetnek a mai építészet jellegzetes, hanem csak szerény képviselői. A várbeli új építkezések alkalmával tehát e korlátokkal okvetlenül számolni kell, mert nem tarthatjuk megengedhetőnek azt, hogy korszerűség, egyénieskedés vagy bármely más címen az a városképi egység, mely a századeleji építkezések révén (levéltár, hadügy-, pénzügy-, belügyminisztériumok, hatemeletes bérházak) felbomlott, és amit most sikerült helyreállítani, újból veszélybe kerüljön. Amit elmondottunk, az a seregységre vonatkozik. Ahol azonban önállóan is érvényesülni tudó, tömegével harmonizáló, új épületről van szó, ott igen magas művészi és ipari szinten új - mai - épületet is el tudunk képzelni.

Régi településeknél megfigyelhetjük, hogy a házak különböző nagyságuk mellett is egységes képet alkotnak. Egyik ház sem igyekszik a másik rovására hivalkodni. A hasonló anyagok használata, az azonos anyagú tetőfedések egyforma tetőhajlása és az egyforma színezés biztosítja az egységes megjelenést. Tanultunk Würzburg, Nürnberg, Rostock és más német városok 1948 körüli tapasztalataiból, ahol az építészeti együttes feldolgozásának hiánya súlyosan hatott a városrendezési pályázatokra: ezek nem hoztak kielégítő eredményeket.

A vár műemléki helyreállításánál központi kérdésnek tekintettük a műemléki együttesekből alkotott utcaképek sorozatát, a védett terület teljes egészének védelmét. Igyekeztünk e kérdésekre a közfigyelmet felhívni, és e gondolatok hatósági megvalósításának útját megtalálni.

A Várhegy másik műemléki problémacsoportja a volt királyi palota és ezt délről övező várrendszer. A budai királyi palota, a vár, az alatta lévő kert és a Duna együttesen döntő eleme a városképnek, és ez a négy tényező mindegyike önállóan is értékes része, alkotója e képnek. A várpalota számtalan ablaksorával tagolt oszlopos és szobordíszes gazdag épülete alatt levő egységes középkori várfalak nagyvonalú lábazatot alkotnak. Mindkettő alatt az újjáfogalmazott kertet kell elképzelnünk, és mindezt a szélesen hömpölygő Duna szegélyén. A kitűnő együttes harmóniájának kérdését is felvetették. Szerintünk ez egyáltalán nem okoz gondot mindaddig, míg a harmónia négy egységének mindegyike értékes és igaz lesz önmagában is. A Dunát nem változtathatjuk meg, de el sem ronthatjuk. A kertet oly módon gondoltuk kiképezni, hogy a vár lábánál enyhén hullámzó; egyenletes terepben facsoportokkal stb., az alsó kerteknél a tájkert típusát követjük, a felsőknél pedig barokk kertet létesítünk, illetve egy kis zárt várudvarban az egykor híres középkori magyar kertet rendezzük be. Ugyanekkor eltüntetjük a kép egységes megjelenését gátló, késői, mély teraszos bevágásokat. A vakolatlan, nyerskő falazatú középkori vármaradványokat oly módon kell bemutatnunk, ahogyan a műemlékvédelmi módszerekkel ez lehetséges, óvakodva azonban a hamisítástól. A barokk-palota dunai vakolt homlokzatával színben is gazdagon fog kibontakozni, az előbbi hármassal alapzaton, az újjáalkotott épület és környezet teljes átfogalmazásának újszerűségével, és ezzel olyan értéktöbblettel, melynek kérdésében közönségünk talán túlságosan hangsúlyozza a csak 1902 óta álló kupolát. A vári házak sorozatából keletkezett utcaképek, városképek műemlékileg védett területet alkotnak. Mintaszerűen tudjuk itt bemutatni az összes korszerű műemlékvédelmi eljárásokat, melyek az épület korától, régi értékétől függően is bizonyos módszerbeli különbségekre vezetnek.

Részletes kutatás alapján készült el a főváros II. és V. kerületeinek rendezési terve is, mely a műemlékeket helyesen használja a jövő város szebbé alakításához. A főváros volt az első, amely a vizsgálatokban lefektetett elvek megvalósítását elindította.

12.5 Népi műemlékek

Egyre jobban értékeljük a népi építészet sajátos, változatos, gazdag és művészi alkotásait, ami a műemlékvédelem területének újabb kibővülésével jár. A

13/1949. sz. törvényerejű rendelet ennek megfelelően ki is mondja, hogy műemléknek minősül minden olyan építmény is és tartozéka, amely kiemelkedő néprajzi jelentőségű.

A népi műemlékek kérdésével 1949-50-ben kezdtünk először foglalkozni. Az akkor egybehívott, néprajzi területen jártas építészek és muzeológusok egyöntetűen kialakított véleménye az volt, hogy a népi emlékek eddigi elhanyagoltsága, pusztulása méltatlan és ezek megmentésére intézményes beavatkozásra van sürgős szükség. Ugyanekkor felmerültek nehézségek is. Sokszor a legértékesebb, legrégebb, típusok megtartása kötöttségekkel jár. Az élet fejlődésének, az új életigényeknek megfelelő átalakítások a népi épület műemléki értékétől megfosztják, mégsem lehet azok elől a műemlék-lakóház tulajdonosát elzárni.

Tulajdonképpen arról van tehát szó: meg kell állapítani, hogy melyek azok a népi műemlékek, amelyek táji adottságot legszebben képviselnek és ezeket védenünk kell, tulajdonosát a régi állapot ránézve esetleg hátrányos fenntartásáért kártalanítani, vagy ami jobb, az épületet kisajátítani, múzeumi kezelésbe venni vagy fenntartását más módon biztosítani kell. Erre legcélszerűbbnek látszott egy-egy múzeum gyűjtőterületén lévő, múzeumtól jól megközelíthető helyen kijelölni a fenntartani kívánt népi műemlékeket.

A kívánalmaknak megfelelően legelőször is a hazai népi építészet anyagát számba kell venni, hogy ily módon először a tájcsoportok meghatározhatók legyenek. A tájcsoportokból lennének kijelölhetők a fenntartandó népi műemlékek. Fenntartásukhoz ezután költségkeretet kellene biztosítani.

Az első lépés ezek szerint a felmérés, amely nemcsak fenti célból szükséges, hanem azért is, mert a népi építkezésre jellegzetes épületek összességének fenntartásáról úgyis eleve le kell mondanunk. Ha pedig pusztulásukkal már most számolunk, akkor rögzítésüket az utókor számára legalább fényképen és felmérési rajzokon biztosítanunk kell. A munkát a Magyar Építőművészek Szövetsége segítségével 1953-ben megindítottuk és azóta sok felmérés készült el.

A népi építészet műemléki vonatkozásaira Vargha László tanulmányai mutattak rá. Fogalmának meghatározása után e tanulmányban is a műemléki terület újabb kibővülésével találkozunk. A népi építészetnek is természetes kerete a település. A település formája lehet: szórányos település, tanyaközpont, szoros település, csoportos település, soros, fésűs beépítésű település, út-menti, patak-menti, völgyi, alföldi-kertes, hegyközségi, szőlőbeli település stb. A falu kialakítása lehet: halmazos, keresztutcás, párhuzamos utcás, egyutcás stb. formájú.

A telekelrendezésben is különleges típusok vannak: csoportos telek és udvar, soros telek és udvar, kerített hajlák stb. A kerítés, a sokféle kapu tájanként mind jellemzően más és más. A lakóépületek is különfélék lehetnek az enyhely és ideiglenes szárnyéktól a fejlett nagyméretű lakóházig. Változatos alakjai vannak a gazdasági épületeknek és a közösség által fenntartott épületeknek (cédulaház, csárda, bikaistálló) is. Különös figyelmet érdemelnek - Vargha összeállítása szerint - a népi kismesterségek (kovács, fazekas, tímár, kékfestő, gubás, kalapos, szappanfőző) műhelyek, továbbá a szárazmalmok, szél-, vízimalom, olajütők, kallók stb.

További védelem kérdését vetik fel a népi építészet terén a faluképek is, melyeknek sokszor egységes szép hatása a szervesen beiktatott új építkezésekkel bomlik meg, anélkül, hogy a téren bizonyos építészeti és művészi rend lenne. Ez a helyzet a tájképek és a faluképek elrontásához vezet. Igen sok még itt a tennivaló és fájdalmas az elmaradottság. A Balaton és más vizeink (Duna stb.) part-menti beépítései, az üdülőtelepek építésügyi szabályozása, az autóutak és felépítményeink tervezési területén a tájvédelem legelemibb szempontjai sokszor csak véletlenül nyernek megóvást, kellő érvényesülést, de intézményesen nem, ami számtalan hiba okozója. Itt volna az ideje e kérdések kidolgozásának, és a Balatoni Intéző Bizottság megalakult szervezetéhez rendelt építészeti szakértőkhöz hasonlóan más területeken is szükség volna képzett és lelkes műszaki segítőgárda intézményes, szervezett biztosítására.

12.6 Az utcák járulékos elemei

Igen lényeges az utcakép, városkép helyes alakításában a szobor helyének jó megválasztása. Ezt a szobor témájának megállapításával egyidejűleg kell elvégezni és nem utólag. Budapest rossz szobraiért és hibás elhelyezésükért a múltban működött szoborbizottságok felelősek. A túl népes és jórészt nem művészekből álló bizottságok pesti példájával szemben áll Székesfehérvár jól elhelyezett szobrainak példája. A szobrász és az építész által kiválasztott egyéni elhelyezés természetesen nem zárja ki mindig a hiba lehetőségét.

Az olaszországi szoborelhelyezések jó példákat adnak. Akárhány szobor áll ott a tér egyik szögletében, vagy az épület szerényebb helyein. Neves férfiak mellszobrai a városháza falában állanak, egyszerű falfülkében vagy kögyámon, és nem túl igényesen, a nagy terek közepén sem a sokszor túlzott alépítményeken. Nagyszerű kutak díszítenek igénytelen kis terecskéket Róma: Fontana delle Tartarughe, Viterbo közútjai) És e kutakból mindig ömlik a víz. Mennyire örülnénk, ha a mi városkútjainkban csak csordogálna. A rossz házi vízvezetékeken sok ezerszerese elfolyik annak a mennyiségnek, amit a várost díszítő közútjainktól megtakarítunk.

A feliratok, cégtáblák, utcajelző táblák mind befolyásolják a városképet. Különösen műemléki környezetben fontos jó és artistikus megoldásuk. Helyes megoldás, ha az utcaneveket, a számokat és az egyéb feliratokat (pl. hivatalokat) a falra kovácsolt vasszeggel felerősített kemény mészkő-táblákon jelölik meg. A vésett felirat feketére színezett lehet, esetleg piros iniciálisokkal, jól olvasható és nem divatos, antik betűkkel.

A würzburgi kalapos üzletének felirata is artistikus. A történeti viselet ábrázolása talán helyesebb, mint a mai kor divatjának megfelelő cégtábla, mely néhány év alatt elavul. Műemlékeinket különböző városainkban újabban követendő módon jelölik meg.

Városaink műemléki együtteseinek megóvását, méltatlanul elrontott, vagy elhanyagolt környezetükből való kiemelésüket ma már egyre többen óhajtják. Különösen azok, akik a csehszlovák város-rezervátumokban legutóbb végzett munkát látták, vagy azokról olvastak.

Csodálatos a régi városmagok megújulása a műemléki helyreállítás során. A látogatót meglepi, gyönyörködteti, de a benne lakót is egészen más öntudattal tölti el. A város idegenforgalmát, jólétét is nagyban emeli. Szeretnők, ha e munka a mi városainkban is nemcsak a tanács néhány műszaki hivatalnoka lelkesedésén alapulna, hanem a tanácsok egységes akaratán és erélyes támogatásán. Székesfehérvár, Szeged eléggé biztató példái törekvésünknek, és talán Sopron erőteljesebb kiemelésével nálunk is elkezdődött egy városunk gyökeres helyreállítása.

12.7 Történeti települések

12.8 Történeti együttesek – településközpont és városrész

12.9 Építészeti értékvizsgálat

12.10 Népi építészeti értékek védelme

**9. MŰEMLÉKEKHEZ TARTOZÓ KÉPZŐMŰVÉSZETI ÉS IPARMŰ-
VÉSZETI ALKOTÁSOK VÉDELME**

9.1. Falfestmények

9.2. Kovácsoltvas alkotások

9.3. Bútorok

9.4. Textiliák, tapéták

